बस्तिशिरः ॥ द्वादशांगुलमुदरं ॥ दश विस्तारे द्वादशायामे पार्श्वे ॥ द्वादशोत्सेधं त्रिकं ॥ अष्टादशोत्सेधं पृष्ठं ॥ द्वादशकं स्तनांतरं ॥ द्व्यंगुलः स्तनपर्यंतः ॥ चतुर्विंशत्यंगुलविशालं द्वादशोत्सेधमुरः ॥ द्व्यंगुलं हृदयं ॥ अष्टकौ स्कंधौ कक्षे च ॥ षट्कावंसौ ॥ षोडशकौ प्रबाहू ॥ पंचदशकौ प्रपाणी ॥ द्वादशांगुलौ पाणी तत्रापि पंचांगुला मध्यमांऽगुलिः ॥ ततोऽर्द्धांगुलहीने प्रदेशिन्यनामिके ॥ सार्द्धत्र्यंगुलौ कनिष्ठिकांगुष्ठौ ॥ चतुरुत्सेधा द्वाविंशतिपरिणाहा शिरोधरा ॥ द्वादशोत्सेधं चतुर्विंशतिपरिणाहमाननं ॥ पचांगुलमास्यं ॥ चतुरंगुलं पृथक् चिबुकौष्ठनासादृष्ट्यंतरकर्णललाटं॥ त्रिभागांगुलविस्तारा नासापुटमर्यादा ॥ द्व्यंगुलायतमंगुष्ठोदरविस्तृतं नेत्रं ॥ तत्र शुक्लतृतीयांशः कृष्णः कृष्णान्नवमांशा मसूरदलमात्रा दृष्टिः ॥ षडंगुलोत्सेधं द्वात्रिंशत्परिणाहं शिरइति ॥ सर्वं पुनः शरीरमंगुलानि चतुरशीतिः ॥ तदायामविस्तारसमं सममुच्यते ॥ तत्र यथोक्तपरिमाणमिष्टमनिष्टं हीनमधिकं वा ॥ तथाहि ॥ ह्रस्वदीर्घगौरकृष्णरोमारोमस्थूलकृशं चेति ॥ इष्टं च पुनर्महाशिरोदशनवदनहनुस्तनाग्रपृष्ठस्वरमुपचितोरुस्फिक्कटिवक्षोग्रीवातालुकमुभयगुणपाणिपादचुबुक कर्णललाटं सूक्ष्मास्थिदंतनखांगुलिपर्वकेशं दीर्घांगुलिसक्थिबाहूच्छ्रासेक्षितनेत्रजिह्वं विस्तीर्णास्याधरौष्ठजिह्वाललाटकर्णपीठवक्षोऽल्पमेढ्रग्रीवाकेशं स्निग्धत्वक्चकरजनयनदशनस्वनं स्थिरेंद्रियत्वक्खकेशपार्श्वं गंभीरनाभिसंधिस्वरं गूढजत्रुपृष्ठवंशदंतमूलं रक्तताल्वोष्ठनखनेत्रांतमालाग्रजिह्वाहस्तपादतलं कृष्णकेशभ्रूनेत्रपक्ष्मतारकं शुक्लशुक्लमंडलदशनचरितमुन्नतचित्तस्कंधललाटोदरमुखनखपादं नीचैर्बद्धकर्णस्तननासाग्रचंक्रमणं घनस्कंधकंधरादंतांगुलित्वक्सौहार्दं ॥ तनुनखमध्यजिह्वं वृत्तस्फिक्ग्रीवानखं समपृष्ठवंतललाटेक्षितं ॥ त-

थाऽनुपूर्ववृत्तावूरू ॥ दक्षिणावर्ता नाभिः ॥ प्रकृष्टांतरौ स्तनौ भ्रुवौ च ॥ कूर्माकृतयो नखाः पादौ च ॥ ऋज्वास्यं नासावंशश्च ॥ अनुल्बणे हनू वेपथ्रश्च ॥ श्लक्ष्णं तालु जिव्हा च ॥ नातिस्थूलकृशावोष्ठौ देहबंधश्च ॥ सस्पंदं हृदयं शंखौ मन्ये च ॥ सोष्म तालुपादोदरं निःश्वासश्च ॥ पृष्ठतोऽवनतौ रोमशौ च कर्णौ ॥ ईषत्प्रलंबिन्यौ भ्रुवौ ॥ वलिभं सुश्लिष्टसंध्यर्द्धचंद्राकृति ललाटमातपत्रोपमं शिरः ॥ नैकमूला मृदवः केशाः ॥ दृढं गूढं शिरास्थिसंधि ॥ प्रकृतियुक्तानि वातमूत्रपुरीषगुह्यानि हसितरुदितादीनि च चेष्टितानि ॥ तथा स्नातानुलिप्तमधःप्रसृतानुपूर्व्या शुष्यदिष्टं शरीरमिति ॥ भवति चात्र ॥ उत्तरोत्तरसुक्षेत्रं गर्भात्प्रभृति नीरुजं ॥ आयामज्ञानविज्ञानैर्वर्द्धमानं शनैः शुभं ॥ इति सर्वगुणोपेते शरीरे शरदां शतं ॥ आयुरैश्वर्यमिष्टाश्च सर्वे भावाः प्रतिष्ठिताः ॥ अनुत्सेकमदैन्यं च सुखं दुःखं च सेवते ॥ सत्ववांस्तप्यमानस्तु राजसो नैव तामसः ॥ दानशीलदयासत्यब्रह्मचर्यकृतज्ञताः ॥ रसायनानि मैत्री च पुण्यायुर्वृद्धिकृद्गुणः ॥ इति प्रकृतिभेदीयो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातो विकृतांगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ स्वस्थानामातुराणां वा पुरुषाणां देहांतराभिलाषिणामौषधविषयमतीताः सकलशरीरव्यापिनो दोषा घनाघनाइव वर्षमायुषः क्षयं सूचयंतोऽकस्मात्स्वभावविपर्यासं जनयंति ॥ तत्समासतो रिष्टमित्याहुः ॥ तत्र गौरोऽगौरः श्यामोऽश्यामः कृष्णोऽकृष्णइति देहप्रकृतिवर्णाः ॥ तद्भेदाश्च पद्मगौरादयः ॥ नीलश्यामताम्रहारिद्रशुक्लादयस्तु विकृतयः तत्र प्रकृतिविकृतिवर्णौ युगपदंगेऽगैकदेशे वा मरणाय ॥ एतेन ग्लान्युपचयशोकहर्षरौक्ष्यस्नेहादयस्तथा प्रकृतिभेदीयोक्तानां महदुपचयसूक्ष्मदीर्घाणां सर्वेषां च दोषादिविभागेन प्रतिनियतानां

१ वर्षुकाब्दो घनाघनइत्यमरः

भावानामनिमित्ततोऽन्यथात्वमुक्तं भवति ॥ छायास्तु शरीरे पंच॥ तत्र खादमलखड्गाकाशनीलनिर्मला सस्नेहा सप्रभेव ॥ वातात्पांशुभस्मरूक्षा रजोऽरुणा श्यावा निष्प्रभा स्वेदमलगंधिः ॥ तेजसोद्भूतहुताशविद्युत्तप्ततपनीयरक्ता दृष्टिमुखा ॥ अंभसो वैदूर्येंद्रनीलविमला घना सुस्निग्धा ॥ भुवो रुचिराभा घना स्थिरा स्निग्धा शुद्धा श्यामा श्वेता च ॥ तासां वायव्या विनाशाय क्लेशाय चातिमहते शेषाऽस्तु सुखोदयाः॥सप्त प्रभा रक्ता पीता पांडुरा सिता ऽसिता श्यावा हरिता च ॥ ताः स्निग्धा विकाशिन्योऽमलाः शुभाः विपरीतास्त्वशुभाः ॥ तयोर्विशेषः ॥ छाया वर्णमाक्रामत्यासन्ना च लक्ष्यते पंचभूतात्मिका च॥प्रभा तु वर्णं प्रकाशयति विप्रकृष्टाल्लक्ष्यते तेजःप्रभैव च ॥ यस्य दृष्टौ प्रतिच्छायामयी कुमारिका न दृश्यते स परासुः ॥ यस्यातपादर्शादिष्वकस्मात्प्रतिच्छाया छिन्ना भिन्ना हीनाऽधिकाऽऽकुला नष्टा जिह्माऽवाक्शिरा विशिरा द्विशिरा विरूताऽन्यथा वा विकृता वा दृश्यते ॥ यस्य ललाटं न स्विद्यति ॥ यस्य केशलोमान्यनभ्यक्तान्यभ्यक्तवद्दृश्यंते ॥ नयने चातिप्रविष्टे निर्गते विस्तृते संक्षिप्ते संक्षिप्तभ्रुणी विनतभ्रुणी जिह्मे विषमे विभ्रांतदर्शने हीनदर्शने नकुलाभे कपोताभे अलातवर्णे नीलादिविकृतवर्णे अतिचले स्तब्धस्रस्ते प्रस्रुते अत्युन्मिषिते अतिनिमिषिते त्रुटितपक्ष्मणी वा ॥ नासिका वा ऽतिविवृताऽतिसंवृता कुटिला स्फुटिता पिटिकाचिता शुष्का वा स गतायुः ॥ यस्याधोऽधरोष्ठो यात्युत्तरौष्ठश्चोर्ध्वमुभौ वा पक्वजंबूनीलौ ॥ दंता वाऽतिरूक्षास्ताम्राः श्यामाः पंकिलाः पुष्पिताः सशर्करा वा सहसा वा पतंति ॥ जिव्हा वा जिह्मा स्तब्धा सुप्ताऽवलिप्ता गुर्वी श्यावा शूना शुष्का विसर्पिणी कंटकाचितेव वा ॥ यस्य गंडललाटहनुबंधनानि स्थानाच्च्युतानीव स्रस्तानि यस्य न धत्ते शिरः शिरोधरां पृष्ठं वा स्वभारं ॥ हनू वा पिंडमास्यस्थं ॥

यस्योत्सिक्तं मेढ्रमतिनिःसृतौ वा वृषणावतो विपर्ययो वा ॥ यस्य मूत्रमत्यृ णं ॥ यस्य विषदोषाद्विना खेभ्यः सरोमकूपेभ्यो रक्तं प्रवर्तते ॥ यस्यानिमित्तमंगान्यतिलघून्यतिगुरूणि वा स्युः स मुमूर्षुः ॥ यस्यैकोऽनेको वा स्वरो गद्गदाव्यक्तक्षामदीनो वा सहसोपलभ्यते ॥ यो वा विवक्षुर्मुह्यति ॥ यस्य वदतो भृशमूर्ध्वमुरो रुजति ॥ यस्योच्छ्वासोऽतिदीर्घोऽतिह्रस्वः पूतिगंधिः सुगंधिर्वा ॥ यस्यांगुल्य आयम्यमाना न स्फुटेयुः यस्यान्योऽन्योऽपि क्षुतगतमूत्रणादिषु स्वभावातीतः शब्दः ॥ यस्येष्टोऽनिष्टो वा माल्यफलचंदनकुणपादिगंधो देहमुखमलव्रणवस्त्रादिषु ॥ यस्य शरीरं वैरस्यात्सौरस्याद्वाऽत्यर्थं यूकामक्षिकादयस्त्यजंति भजंति वा ॥ यस्य सततोष्मस्वंगावयवेषु शैत्यं शीतेषु वा कुमुदोत्पलानुकार्यतिशैत्यमतिस्वेदोऽतिस्तंभो विगतमांसशोणितत्विव च स्रंसः ॥ यस्य च योगोऽतियोगो वा शरीरे युगपन्महाभूतानां दृश्यते सर्वे ते कालपक्वा इति ॥ भवति चात्र ॥ यस्यापूर्वाः सिरालेखा बालेंद्वाकृतयोऽपि वा ॥ ललाटे बस्तिशीर्षे वा षण्मासान्न स जीवति ॥ पद्मिनीपत्रवत्तोयं शरीरे यस्य देहिनः ॥ प्लवते प्लवमानस्य षण्मासास्तस्य जीवितं ॥ हरिताभाः सिरा यस्य रोमकूपाश्च संवृताः ॥ सोऽम्लाभिलाषी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ॥ यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्ध्नि मुखेऽपि वा ॥ सस्नेहं मूर्ध्नि धूमो वा मासांतं तस्य जीवितं ॥ मूर्ध्नि भ्रुवोर्वा कुर्वंति सीमंतावर्तका नवाः ॥ मृत्युं स्वस्थस्य षड्रात्रात्त्रिरात्रादातुरस्य तु ॥ यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशं ॥ आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्द्धमासं न जीवति ॥ उरस्यूष्मा भवेद्यस्य जठरे चातिशीतता ॥ भिन्नं पुरीषं तृष्णा च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ मूत्रं पुरीषं निष्ठ्यूतं शुक्रं चाप्सु निमज्जति ॥ निष्ठ्यूतं बहुवर्णं वा यस्य मासात्स नश्यति ॥ स्वरस्य दुर्बलीभावं हानिं च बलवर्णयोः ॥ रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमा-

दिशेत् ॥ अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ॥ श्रोतारं चास्य शब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवंक्षणं ॥ शर्म चानधिगच्छंतं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥ यो जातशीतपिटकः शीतांगो वा विदह्यते ॥ उष्णद्वेषी च शीतार्तः स प्रेताधिपगोचरः ॥ यस्य रज्जुरिव छाया कंठे सक्तोपलक्ष्यते ॥ अवश्यं कृष्यते जंतुः सोऽचिराद्यमकिंकरैः ॥ इति विकृतांगविज्ञानीयो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथातो विकृतेहाविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव यो घनं ॥ अमूर्तमिव मूर्तं च मूर्तं वाऽमूर्तवत्स्थितं ॥ तेजस्यतेजस्तद्वच्च शुक्लं कृष्णमसच्च सत् ॥ अनेत्ररोगश्चंद्रं च बहुरूपमलांछनं ॥ जाग्रद्रक्षांसि गंधर्वान्प्रेतानन्यांश्च तद्विधान् ॥ रूपं व्याकृति तद्वच्च यः पश्यति स नश्यति ॥ सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुंधतीं ॥ ध्रुवमाकाशगंगां वा न स पश्यति तां समां ॥ मेघतोयौघनिर्घोषवीणापणववेणुजान् ॥ शृणोत्यन्यांश्च यः शब्दानसतो न सतोऽपि वा॥निष्पीड्य कर्णौ शृणुयान्न यो धुकधुकास्वनं॥तद्वद्गंधरसस्पर्शान्मन्यते यो विपर्ययात् ॥सर्वशो वा न यो यश्च दीपगंधं न जिघ्रति॥विधिना यस्य दोषाय स्वास्थ्यायाविधिना रसाः॥यः पांशुनेव कीर्णांगो योऽगे घातं न वेत्ति वा ॥ अंतरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकं ॥ जानात्यतींद्रियं यश्च तेषां मरणमादिशेत् ॥ जिह्वा श्यावा मुखं पूति सव्यमक्षि निमज्जति ॥ खगा वा मूर्ध्नि लीयंते यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ निकषन्निव यः पादौ च्युतांसः परिसर्पति ॥ हीयते बलतः शश्वद्योन्नमश्नन्हितं बहु ॥ योऽल्पाशी बहुविण्मूत्रो बह्वाशी चाल्पमूत्रविट् ॥ यो वाऽल्पाशी कफेनार्तो दीर्घं श्वसिति चेष्टते ॥ दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं निश्वस्य परिताम्यति ॥ ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पंदते भृशं ॥ शिरो विक्षिपते कु-

च्छ्रायोऽचयित्वा प्रपाणिकौ ॥ यो ललाटस्रुतस्वेदः श्लथसंधानबंधनः ॥ उत्थाप्यमानः संमुह्येद्यो बली दुर्बलोऽपि वा ॥ उत्तानएव स्वपिति यः पादौ विकरोति च ॥ शयनासनकुड्यादौ योऽसदेव जिघृक्षति ॥ अहास्यहासी संमुह्यन् यो लेढि दशनच्छदौ ॥ उत्तरौष्ठं प[1]रिलिहन्फुत्कारांश्च करोति यः ॥ यमभिद्रवति छाया कृष्णा पीताऽरुणाऽपि वा ॥ भिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये ॥ वशगाः सर्वएवैते विज्ञेयाः समवर्तिनः ॥ ग्रीवाललाटहृदयं यस्य स्विद्यति शीतलं ॥ उष्णोऽपरः प्रदेशश्च शरणं तस्य देवताः ॥ यो[2]ऽणुज्योतिरनेकाग्रो दुश्छायो दुर्मनाः सदा ॥ बलिं बलिभुजो यस्य प्रणीतं नोपभुंजते ॥ निर्निमित्तं च यो मेधां शोभामुपचयं श्रियं ॥ प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं स प्राप्नोति यमक्षयं ॥ गुणदोषमयी यस्य स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ॥ यात्यन्यथात्वं प्रकृतिः षण्मासान्न स जीवति ॥ भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकं ॥ षडेतानि निवर्तते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ॥ मत्तवद्गतिवाक्कंपमोहा मासान्मरिष्यतः ॥ नश्यत्यजानन्पड्हात्केशलुंचनवेदनां ॥ न याति यस्य चाहारः कंठं कंठामयादृते ॥ प्रेष्याः प्रतीपतो यांति प्रेताकृतिरुदीर्यते ॥ यस्य निद्रा भवेन्नित्या नैव वा न स जीवति ॥ वक्त्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्विद्यतश्चरणौ भृशं ॥ चक्षुश्चाकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ॥ यैः पुरा रमते भावैररतिस्तैर्न जीवति ॥ कथयेन्न च पृष्टोऽपि दुःश्रवं मरणं भिषक् ॥ गतासोर्बंधुमित्राणां न चेच्छेत्तं चिकित्सितुं ॥ यमदूतपिशाचाद्यैर्यत्परासुरुपास्यते ॥ घ्नन्तिरौषधवीर्याणि तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥ अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टारिष्टं च जीवितं ॥ अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेप्यनैपुणात् ॥ चरकस्येति वचनं सुश्रुतेन तु पठ्य-

---

1 परिलिहन्फूत्कारांश्चेतिपाठः 2 यःपुमानणुज्योतिःस्तोकदृक् ॥ केचिदनुष्णतेजा इत्याहुः तथा अनेकाग्रो व्याकुलचेताः॥

ते ॥ ध्रुवं हि रिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः ॥ रसायनतपोदानतत्परैश्च निवार्यते ॥ कृष्णात्रेयो द्विधा रिष्टं स्थिरास्थिरविभेदतः ॥ दोषाणामपि बाहुल्याद्रिष्टाभासः समुद्भवेत् ॥ तद्दोषाणां शमे शाम्येत्स्थाप्यवश्यं तु मृत्यवे ॥ आयुर्वेदफलं कृत्स्नं यदायुर्ज्ञे प्रतिष्ठितं ॥ रिष्टज्ञानादृतस्तस्मात्सर्वदैव भवेद्भिषक् ॥ ॥ इति विकृतेहाविज्ञानीयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातो विकृतव्याधिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वैर्यथास्वं हेतुप्राग्रूपरूपैरतिमात्रैर्यस्य व्याधिरुत्पद्यते व्याधितस्य वा यस्याशु मुखे पिडुव्यंगलेखातिलकालकाः करजरदनेषु वा पुष्पाण्युदरे वा नानावर्णाः सिराः यस्य शुष्यतो नेत्रोपदेहो वर्त्मनासिकान्यतरश्वयथुर्वर्त्मस्रंसो वा यस्य क्षीणस्य क्षुत्तृष्णा वा हृद्यैर्बहुभिरप्यन्नपानैर्न शाम्यति यस्य सफेनमसृक् प्रसिच्यते कुक्षिशूलं च उरसो वा यस्य श्लेष्मा नीलपीतलोहितो बहुशश्च यस्य बलवान् ग्रीवावमर्दो जिह्वाशोफः कंठास्यगुदपाकश्च यस्यामाशयोत्था परिकर्तिकाऽतितृष्णा शकृद्भेदश्च यस्य पक्वाशयोत्था परिकर्तिकाऽतितृष्णाऽतिमात्रश्च गुदग्रहः यस्यामपक्वाशयान्यतरमाश्रित्य संज्ञां च हत्वा वायुः कंठे घुर्घुरकं करोति यस्य क्षीणस्य तृष्णाभिवृद्धिर्हृदि शूलं च तथा हिध्मारक्तातिसारौ वाऽऽध्मानातीसारौ वा भृशं सतृष्णौ स परासुरिति ॥ भवति चात्र ॥ ज्वरो निहंति बलवान् गंभीरो दीर्घरात्रिकः ॥ सप्रलापभ्रमश्वासः क्षीणं शूनं हतानलं ॥ अक्षामं सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनं ॥ संशुष्ककासः पूर्वाण्हे योऽपराण्हेऽपि वा भवेत् ॥ बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ॥ रक्तपित्तं भृशं रक्तं कृष्णमिंद्रधनुःप्रभं ॥ ताम्रहारिद्रहरितं रूपं रक्तं प्रदर्शयेत् ॥ रोमकूपप्रविसृतं कंठास्यहृदये सजत् ॥ वाससो रंजनं पूति वेगवच्चातिभूरि च ॥ वृद्धं पांडुज्वरच्छर्दिकासशोफातिसा-

रिणं ॥ कासश्वासौ ज्वरश्छर्दितृष्णातीसारशोफिनं ॥ यक्ष्मा पार्श्वरुजानाहरक्तच्छर्द्यंसतापिनं ॥ छर्दिर्वेगवती मूत्रशकृद्गंधिः सचंद्रिका ॥ सास्र विट्पूयरुक्कासश्वासवत्युपंगिणी ॥ तृष्णाऽन्यरोगक्षपितं बहिर्जिव्हं विचेतनं ॥ मदात्ययोऽतिशीतार्तं क्षीणं तैलप्रभाननं ॥ अर्शांसि पाणिपन्नाभिगुदमुष्कास्यशोफिनं ॥ हृत्पार्श्वांगरुजाछर्दिपायुपाकज्वरातुरं ॥ अतीसारो यकृत्पिंडमांसधावनमेचकैः ॥ तुल्यस्तैलघृतक्षीरदधिमज्जवसासवैः ॥ मस्तुलुंगमषीपूयवेसवारांबुमाक्षिकैः ॥ अतिरक्तासितस्निग्धपूत्यच्छघनवेदनः ॥ कर्बुरः प्रस्रवन्धातूंस्त्रिष्पुरीषोऽथवाऽतिविट् ॥ तंतुमान्मक्षिकाकांतो राजीमांश्चंद्रकैर्युतः ॥ शीर्णपायुवलिं मुक्तनालं पर्वास्थिशूलिनं ॥ स्रस्तपायुं बलक्षीणमन्नमेवोपवेशयन् ॥ सतृट्कामज्वरछर्दिदाहानाहप्रवाहिकः ॥ अश्मरी शूनवृषणं बद्धमूत्रं रुजार्दितं ॥ मेहस्तृड्दाहपिटिकामांसकोथातिसारिणं॥ पिटिका मर्महृत्पृष्ठस्तनांसगुदमूर्द्धगाः ॥ पर्वपादकरस्था वा मंदोत्साहं प्रमेहिणं ॥ सर्वं च मांससंकोथदाहतृष्णामदज्वरैः ॥ विसर्पमर्मसंरोधहिध्माश्वासभ्रमक्लमैः ॥ गुल्मः पृथुपरीणाहो घनः कूर्मइवोन्नतः ॥ सिरानद्धो ज्वरछर्दिहिध्माऽऽध्मानरुजान्वितः ॥ कासपीनसहृल्लासश्वासातीसारशोफवान् ॥ विण्मूत्रसंग्रहश्वासशोफहिध्माज्वरभ्रमैः ॥ मूर्च्छाछर्द्यतिसारैश्च जठरं हंति दुर्बलं ॥ शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचं ॥ विरेचनहृतानाहमानह्यंतं पुनः पुनः ॥ पांडुरोगः श्वयथुमान् पीताक्षिनखदर्शनं ॥ तंद्रादाहारुचिच्छर्दिमूर्च्छाऽऽध्मानातिसारवान् ॥ अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरं ॥ नारीं शोफो मुखाद्धंति कुक्षिगुह्यादुभावपि ॥ राजीचितः स्रवंश्छर्दिज्वरश्वासातिसारिणं ॥ ज्वरातिसारौ शोफांते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ॥ दुर्बलस्य विशेषेण जायतेंऽताय देहिनः ॥ श्वयथुर्यस्य पादस्थः परिस्रस्ते च पिंडिके ॥ सीदतः सक्थिनी चैव तं भिषक् परिवर्जयेत ॥ आननं हस्त

पादौ च विशेषाद्यस्य शुष्यतः ॥ शूयेते वा विना देहात्स मासाद्याति पंचतां ॥ उदरी यश्च शोफी वा स्वं न पश्यति मेहनं॥यस्य वा जठरोन्मामात्परिधानं न तिष्ठति ॥ वीसर्पः कासवैवर्ण्यज्वरमूर्च्छांगभंगवान् ॥ अमास्यशोफहृल्लासदेहसादातिसारवान् ॥ कुष्ठं विशीर्यमाणांगं रक्तनेत्रं हतस्वरं ॥ मंदाग्निं जंतुभिर्जुष्टं हंति तृष्णातिसारिणं ॥ वायुः सुमत्वचं भृशं कंपशोफरुजातुरं ॥ वातास्त्रं मोहमूर्च्छायमदास्वमज्वरान्वितं ॥ शिरोग्रहारुचिश्वाससंकोचस्फोटकोथवत् ॥ शिरोरोगारुचिश्वासमेहविड्भेदतृड्भ्रमैः ॥ घ्नंति सर्वामयाः क्षीणस्वरधातुबलानलं ॥ वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठी रक्त्युदरी क्षयी ॥ गुल्मी मेही च तान् क्षीणान्विकारेऽल्पेऽपि वर्जयेत् ॥ बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ॥ यस्यातुरस्य लक्ष्यंते त्रीन् पक्षान्न स जीवति ॥ वाताष्ठीलाऽतिसंवृद्धा तिष्ठंती दारुणा हृदि॥तृष्णयाऽनुपरीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितं ॥ शैथिल्यं पिंडिके वायुर्नीत्वा नासां च जिह्मतां ॥ क्षीणस्यायम्य मन्ये वा सद्यो मुष्णाति जीवितं ॥ नाभीगुदांतरं गत्वा वंक्षणौ वा समाश्रयन् ॥ गृहीत्वा पायुहृदये क्षीणदेहस्य वा बली ॥ मलान्बस्तिशिरोनाभि विबध्य जनयन् रुजं॥कुर्वन् वंक्षणयोः शूलं तृष्णां भिन्नपुरीषतां ॥ श्वासं वा जनयन् वायुर्गृहीत्वा गुदवंक्षणौ ॥ वितत्यपर्शुकाग्राणि गृहीत्वोरश्च मारुतः ॥ स्तिमितस्याततात्क्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितं ॥ सहसा ज्वरसंतापस्तृष्णामूर्च्छाबलक्षयः ॥ विश्लेषणं च संधीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ गोसर्गे वदनाद्यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशं ॥ लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितं ॥ प्रवालगुलिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः ॥ उत्पद्याशु विनश्यंति न चिरात्स विनश्यति ॥ मसूरविदलप्रख्यास्तथा विद्रुमसन्निभाः ॥ अंतर्वक्त्रा किणाभाश्च विस्फोटा देहनाशनाः ॥ कामलाऽक्ष्णोर्मुखं-

पूर्णं शंखयोर्मुक्तमांसता ॥ संत्रासश्चोष्णतांऽगे च यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ अकस्मादनुधावच्च विघृष्टं त्वक्समाश्रयं ॥ चंदनोशीरमदिराकुणपध्वांक्षगंधयः॥ शैवालकुक्कुटशिखाकुंकुमाल्मपीप्रभाः॥अंतर्दाहा निरूष्माणः प्राणनाशकरा व्रणाः ॥ यो वातजो न शूलाय स्यान्न दाहाय पित्तजः ॥ कफजो न च पूयाय मर्मजश्च रुजे न यः ॥ अचूर्णश्चूर्णकीर्णाभो यत्राकस्माच्च दृश्यते॥रूपं शक्तिध्वजादीनां सर्वास्तान् वर्जयेद्व्रणान् ॥ विण्मूत्रमारुतवहं कृमिणं च भगंदरं ॥ घट्टयन् जानुना जानु पादावुद्यम्य पातयन्॥योऽपास्यति मुहुर्वक्त्रमातुरो न स जीवति ॥ दंतैश्छिंदन्नखाग्राणि तैश्च केशांस्तृणानि वा ॥ भूमिं काष्ठेन विलिखन् लोष्टं लोष्टेन ताडयन् ॥ हृष्टलोमा सांद्रमूत्रः शुष्ककासी ज्वरी च यः ॥ मुहुर्हसन्मुहुः क्ष्वेडन् शय्यां पादेन हंति यः ॥ मुहुश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ॥ ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवंक्षणं ॥ शर्म चानाधिगच्छंतं बुद्धिमान्परिवर्जयेत् ॥ विकारा यस्य वर्द्धंते प्रकृतिः परिहीयते ॥ सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितं ॥ यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संपादयितुमौषधं ॥ यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितं ॥ विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावचारितं ॥ न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितं ॥ भवेद्यस्यौषधेऽन्ने वा कल्प्यमाने विपर्ययः ॥ अकस्माद्गंधवर्णादेः स्वस्थोऽपि न स जीवति ॥ निवाते सेंधनं यस्य ज्योतिश्चाप्युपशाम्यति ॥ आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यंते वा पतंति च ॥ अतिमात्रममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितं ॥ यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुंचति ॥ संशयं प्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥ इति विकृतव्याधिविज्ञानीयो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो दूतादिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ निर्दिष्टं रिष्टमातुराश्रयं ॥ दूतस्यापि तु जातिवेषभाषाचेष्टितदेशकाला वैद्य-

स्य च तत्संगमसंकल्पप्रस्थानप्रयाणप्रवेशा ग्रहचारो पूर्वसंभ-वः स्वप्नदर्शनानि च रोगिणः शुभाशुभं सूचयंति ॥ तत्रातुराद्वर्णो-त्तमोऽन्याश्रमः पाखंडः षंढो मुंडी जटिलः स्त्री व्याधितो ऽनेको जीर्णविवर्णमलिनच्छिन्नार्द्रैकवसनः पंकतैलदिग्धो रक्तमाल्यानुले-पनो विकृतांगरूपकर्मा खरोष्ट्रमाहिषवाहनो विक्लवः श्वसन् रुदन् निष्ठुरोऽमंगलाभिधायी दूरादाह्वयमानस्तृणलोष्टतुषांगारभस्मतुषसी सास्थिकेशशिरोललाटनासिकाऽऽस्यदंतजिह्वाग्रीवानखाऽनामिकांऽ-गुलिस्तनजठरनाभिपृष्ठकटीमेहनजंघाकपालपल्लोपलमुशलशूर्पोपा-नन्मार्जनीशस्त्रवस्त्रांतदशाकार्पासभग्नच्युतस्पृक्काष्टयष्टितुलारज्जुपाश-चर्मवेणुरिक्तभाजनस्नेहभाजनधरः पादाभ्यां भुवं मुंचन् विलिखन् गृहीत्वा पक्वं फलमसारं वा तद्विधमन्यद्वा विकारतुल्यगुणे च देशे काले वा दूतो वैद्यमुपसर्पन्नशुभः ॥ तद्यथा ॥ घृतोदकादिद्रवसमीप-स्थमतिशीतस्तब्धः प्रत्युपसि श्लेष्मामयेऽशुभः पित्तामये तु शुभः ॥ तथा सेतुभंगे छर्दिमेहातिसारादिष्वशुभः सेतुबंधे तु शुभः ॥ तथा मध्यान्होभयसंध्यार्द्धरात्रिचतुर्थीषष्ठीनवमीपर्वदिनेषु ग्रहोपरागोत्पा-तदर्शनभरणीकृत्तिकाऽऽर्द्राऽऽश्लेषामघामूलपूर्वासु चाशुभो यश्च वैद्यं सुप्तं नग्नं च भूमौ शयानमभ्यक्तं मुक्तकेशं दक्षिणाभिमुखं विक्लवं छिंदंतं भिंदंतमग्निपितृकार्यप्रवणमशस्तं चिंतयंतं कथयंतं चोपति-ष्ठति यो वा दिशं याम्यां प्रति कृत्वांऽजलिं विषमैकपादस्थः यस्मि-न् व्याधिताश्रयं कथयति दूते भिषगशुभमिंद्रियार्थमुपलक्षयेत् संक-ल्पयेद्वा तं च नानुयायात् ॥ अतोऽन्यथा पुनः करुणापेशलेन मनसा सौमनस्यवता मातापितृसमेनातुरस्यात्यंतमारोग्यमाश्वासनेन प्रया-तव्यं ॥ प्रस्थानगमनप्रवेशेषु दधिमधुघृतलाजपुष्पाक्षतोदुंबराश्व-त्थमुक्तामणिछत्रदूर्वाकुशादर्शकन्याध्वजस्यंदनाष्टापदाक्षनृपश्रीतरु-

१ अष्टापदःसारिफलं ॥ अक्षःपाशः ॥

भद्रपीठानि सस्यानि मत्स्या हया हंसश्चाषो वृषः केसरी दक्षिणावर्त-शंखाब्जसिद्धार्थका रोचना स्वस्तिकस्तोरणं कीचका वेणवो वरुणम-धुमदसिक्तगंडगजस्तोयलंबोऽंबुदः पूर्णकुंभो हरिद्राऽद्रिरिंद्रः फलान्या-र्द्रं मांसं सितं चामरं गौः सवत्साऽगना पुत्रिणी मानुषं वर्धमानं सहस्रं नराणां प्रयुक्तानि यानानि धन्वंतरिर्वामनो ब्राह्मणो भूमिरभ्युद्धृता सिद्धमन्नं वराहश्च तोयोत्थितस्त्रिनयनमधुसूदनस्कंदपद्मासना लो-कपालाः सुराः खं दिशोऽग्निः सरांसि स्रवंत्यः समुद्रा मखा मारुतो ज्योतिषं धर्मशास्त्राणि तीर्थानि काव्यं धर्मार्थकामाश्रितं वालखि-ल्यादयो वेदवाक्यं निधिः कौस्तुभः कांचनं मणिभद्रः सुमेरुः प्रि-यंगुः प्रदीपो वचामोदकौ दितिरदितिररुंधती बुद्धिः सावित्र्युमाऽऽ-काशगंगा शची देवसेना सुधा शांतिर्लक्ष्मीः सरस्वत्यपत्यक्षमा स्व-स्तिशब्दो वषट्कार ॐकारपुण्याहधर्मक्रियाश्चेतदष्टोत्तरं मंगलानां शतं दर्शनात्स्पर्शनात्कीर्तनाच्चाशुभानि व्यपोह्यार्थसिद्धिं दिशंत्युत्त-मां ॥ अपिच ॥ पुन्नामानः पक्षिणो वामाः शुभाः शिवाश्यामापिं-गलाकोकिलारल्लाछुछुंदरीसूकरीगृहगोधिकैकशफाश्च स्त्रीनामानः प्र-दक्षिणाः शिखिभल्लूकश्रीकंठश्चेति न गजाजकपयश्च प्रवेशे तु विपरी-ताः सर्वत्र च दक्षिणाद्वा मगमनमनिष्टं श्वशृगालयोः विपरीतं मृ-गविहंगयोः ॥ सर्वथा ऽपि दर्शनं भरद्वाजचाषभासनकुलानां॥ शशस-र्पाजाऽविगोधाजाहकसूकराणां तु कीर्तनमिष्टं न दर्शनं विरुतं च विपरीतमृक्षवानरयोः ॥ सर्वमपि त्वनिष्टं सरटकुक्कुटबिडालोलूका-नां ॥ तथा ग्रंथ्यर्बुदादिषु छेदशब्दइष्टो गुल्मोदरादिषु भेदशब्दोऽ-तिसाररक्तपित्तादिषु रुद्धशब्दोऽश्मर्युदावर्तादिषु प्रवर्त्तनशब्दइति ॥ एवमन्येपि ध्वनयो योज्याः ॥ सर्वत्रैव च स्थिरस्थावरवर्धमानत्राता-

१ दक्षिणावर्तशंखस्तु यस्य सद्मनि तिष्ठति ॥ मंगलानि प्रवर्त्तंते तस्य लक्ष्मी स्व-यंवरेत्यनूपविवेके ॥ २ वरुणमधु वारुणीसुरा ३ अपत्यक्षमाइत्यत्राक्षमालेतिपाठः

ऽचलध्रुवक्षेमशिवादयः शब्दा अन्या वादित्रस्वराश्च श्रेष्ठाः॥क्षुतहत-पतिताक्रोशप्रहारछेदभेददाहहाहाप्रतिषेधादिशब्दाः प्रतिषिद्धाः प्र-तिषिद्धायां दीप्तायां च दिशि क्रूराः पक्षिमृगध्वनयो वृक्षे वा रूक्ष-शुष्के सवल्लिकंटके तद्विधे वा देशे दर्शनं च तृणपललकाष्ठभारकर्पर-कलोष्ठादीनां कंटकोर्द्धपादयानशयनासनादिभग्नोपस्कररिक्तकुंभम-द्यवसातैलगर्भिणीश्वपाकव्यसनीमृतानां च प्रवेशे चातुरगृहात्पूर्वो-क्तमांगल्यनिर्गमः प्रविष्टस्य तु भिषजः न सत्कारो लाभतुष्टिस्तुतय-श्च शुभाशुभा आतुरस्य वक्रानुवक्राग्रहा गर्हितस्थानस्थाः केतु शनिराहुभिर्जन्मर्क्षाभिभवो गृहदारशयनासनवाहनमणिरत्नोपकरणेषु वा गर्हितलक्षणप्रादुर्भावश्चिकित्साप्रतिषेधाय ॥ स्वप्नस्तु स्वयमन्ये-न वा दृष्टः शुभाशुभहेतुः स सप्तविधो दृष्टः श्रुतोऽनुभूतः प्रार्थितः संकल्पितो भाविको दोषजश्च ॥ तत्राद्यः पंचविधोऽफलः तथा य-थास्वप्रकृतिर्विस्मृतो दिवाऽतिह्रस्वोऽतिदीर्घो नातिसुप्तदृष्टश्च पूर्वरा-त्रेऽल्पं चिराच्च फलं करोति ॥ गोसर्गे महत्सद्यश्च ॥ निद्रया च पुनरनुपहतः प्रतीपैर्वा वचोभिर्दानयमनियमादिभिर्वा ॥ त-त्र यः प्रेतैः सह मद्यं पिबन् शुना ऽऽकृष्यते स हन्यते ज्व-रेण॥यो लाक्षारक्ताभमंबरं पश्यति यो वा रक्तदेहमाल्यवस्त्रो हसन्ना-र्या ह्रियते स रक्तपित्तेन॥ यो याम्यां दिशं खरोष्ट्रमहिषवराहान्यत-मेन स यक्ष्मणा ॥ यस्य कंटकीनी लता वंशस्तालो वा हृदि जायते स गुल्मेन ॥ यस्य शिरसि स शिरोरोगेण वा शिरश्छेदनेन ॥ यस्य नग्नस्याज्यावसिक्तस्याग्निमनर्चिषं जुह्वतो जायंते पद्मान्युरसि स कु-ष्ठेन ॥ यश्चंडालैः सह स्नेहं पिबति स प्रमेहेण॥ यो रक्षोभिः सह नृ-त्यन्नप्सु मज्जति स उन्मादेन ॥ यो मत्तः सोऽपस्मारेण ॥ यश्चंद्रसू-र्ययोरुपरागं पश्यति तस्य नेत्ररोग उपजायते ॥ यस्तयोः पतनं तस्य नेत्रविनाशः ॥ यः शष्कुलीरपूपान्वाऽभ्यवहृत्य प्रतिबुद्धश्छर्दयति

यस्य शिरसि लतादयो जायंते वयांसि च निलीयंते मौंड्यं वा भवति यो गृध्रोलूककाकाद्यैः प्रेतपिशाचरक्षोद्रविडांध्रस्त्रीचंडालाद्यैर्वा परिच-र्यंते दक्षिणाभिमुखं वा स्त्रिया नृत्यंत्या ऽऽकृष्यते वायसादिभिर्वा स्वयं वा दिग्वासा याति शून्याटवीं वा कपिरथेन प्रेतैः प्रव्रजितैर्वा परिष्वज्यते नग्नो वा रक्तां स्रजं धारयति पंकदिग्धो हसति नृत्यति च वेत्रवंशकं-टकतृणगहने संसृज्यते पतति वा पांशूपधानायां भुवि वल्मीकभस्म-श्मशानश्व आयतनेषु वा पंककूपकलुषोदकेषु वा मज्जति स्रोतसा वा न्हियते रक्तकुसुमवनांभूमिं गुहामंधकाराचितां पापकर्मालयं संबाधं जननीं वा प्रविशति मत्स्येन वा ग्रस्यते श्मश्रुकर्म च यो गात्रवृद्धिं विवाहं चानुभवति शैलप्रासादाग्रात्पतत्यारोहति वा यूपपुष्पाढ्यशा-ल्मलीकिंशुककोविदारपारिभद्रकान् यो वा पराजीयते वध्यते छर्दयति विरिच्यते हृष्यति लभते वा हिरण्यलोहलवणतैलपिण्याककार्पासा-नश्नाति पक्वान्नं पिबति मद्यं स्नेहं वा ऽभ्यज्यते निर्भर्त्स्यते वा कुपितैः पितृभिः चंद्रार्कताराऽदीपदेवतानेत्रदशनान्यतमान्नश्यतो वा पश्यति वक्रं वा बाहुं नगं वा विभिद्यमानं पुरुषान् वा नग्नान्कषायवाससोऽसौ-म्यान्दंडपाशहस्तान् कृष्णान् रक्ताक्षान् स्त्रियं वा कृष्णां शुक्लदशनां दी-र्घकेशस्तनीं कालरात्रिरूपां ते व्याधिताः पंचतामाप्नुवंति ॥ स्वस्थास्तु जीवितसंदेहमिति ॥ भवंति चात्र ॥ मनोवहानां पूर्णत्वात्स्रोतसां प्र-बलैर्मलैः ॥ दृश्यंते दारुणाः स्वप्ना विनाशाभिमुखात्मभिः ॥ अक-ल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ॥ पश्येत्सौम्यं शुभं तस्य शुभ-मेव फलं भवेत् ॥ देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ॥ साधून् यशस्विनो वन्हिमिद्धं स्वच्छान् जलाशयान् ॥ क-न्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान्सुतेजसः ॥ नराशनं दीप्ततनुं समंता-द्रुधिरोक्षितः ॥ यः पश्येल्लभते यो वा छत्रादर्शविषामिषं ॥ शुक्लाः सुम-नसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलं ॥ शैलप्रासादसफलवृक्षासिंहनरद्विपान् ॥

आरोहेन्नोश्वयानं च तरेन्नदन्हृदोदधीन् ॥ पूर्वोत्तरेण गमनमगम्यागमनं मृतिं ॥ संबाधान्निःसृतिः स्पर्शस्तारकाचलभास्वतां ॥ रोदनं पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्दनं ॥ यस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं स बहुशोऽश्नुते ॥ पितृदेवद्विजातीनां क्रुद्धभीतकृशात्मनां ॥ मलिनांबरपुष्पाणां दर्शनं न प्रशस्यते॥ तेषामेव तु तुष्टानां शुद्धपुष्पांबरात्मनां ॥ दर्शनं शस्यते स्वप्ने तैश्च संभाषणं शुभं ॥ दृष्ट्वा स्वप्नान् दारुणान् शोभनान्वा प्रातः स्नातः सर्षपानग्निवर्णान् ॥ हुत्वा सावित्र्या सर्पिषाऽऽक्तांस्तिलान्वा पूतः पापैर्मुच्यते व्याधिभिश्च ॥ मंगलाचारसंपन्नः परिवारस्तथाऽऽतुरः ॥ श्रद्दधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥ सत्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ॥ चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणं ॥ इत्यत्र जन्ममरणं यतः सम्यगुदाहृतं ॥ शरीरस्य ततः स्थानं शारीरमिदमुच्यते ॥ ॥ इति दूतादिविज्ञानीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इतिश्री वैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे द्वितीयं शारीरस्थानं संपूर्णं ॥ २ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

निदानस्थानम् ३

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथातः सर्वरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ पुरा कृतयुगे विगतरागद्वेषादिद्वंद्वा जितलोभक्रोधश्रमक्लमालस्यभया निष्परिग्रहाः पुरुषा बभूवुः ॥ तेषां पुण्यबलेन पृथिव्यादीनां सर्वगुणसमुदायाविचिंत्यरसवीर्यादिसमुदितानि सस्यान्योषधयश्चासन् ॥ ते तानि जितेंद्रियत्वात्काले मात्रया चोपयुंजानाः सत्यार्जवानृशंस्यादिगुणयोगाच्च सरसदृश्यतेजसो रूपाकृतिप्रमाणप्रसादोपचयसंहननसत्वसारसंपन्ना दीर्घायुषो नीरुजश्च बभूवुः ॥ अश्याति तु कृतयुगे युगस्वभावात्क्रमेण परिहीयमाणसर्वगुणेषु पृथिव्यादिषु शरीरगुणेषु च धर्मातिक्रमात्पुरुषेष्ववश्यंभाविनो निरपेक्षरूक्षाभिरुपेक्षिता देवताभिर्ज्वरादयः प्रादुरभूवन्॥ इति सर्वरोगाणां सामान्यतः संभवः ॥ ज्वरस्तु स्थाणुशापात्प्राचेतसतामुपगतस्य प्रजापतेः क्रतौ भागमपरिकल्पयतस्तद्विनाशार्थं पूर्वजन्मामानितया रुद्राण्या प्रेरितस्य पशुपतेर्दिव्यमब्दसहस्रं परिरक्षितवतः क्रोधमतिचिरकालसंभृतो ललाते रोषाग्निः किंकररूपेण किल पिंडितमूर्तिर्वीरभद्रनामा भस्मप्रहरणस्त्रिशिरोऽक्षिबाहुपादः पिंगललोचनो दंष्ट्री शंकुकर्णः कृष्णतनुरुत्तमांगाग्निश्चचार ॥ स देवीविनिर्मितया सह भद्रकाल्या प्रतिरोमकूपमभिनिःसृतैर्विविधविकृताकृतिभिरनंतैर्भयानकवाक्यक्रियावपुर्भिरनुचरैः परिवृतश्चतुर्युगांत-

१ गात्रं वपुःसंहननमित्यमरः

करांभोदसहस्रनिनदोऽनुनादयन् रोदसी ज्वालागर्भेण परितः कलकलारावेण महाभूतसंप्लवकारिणा विधाय दानववधमश्वमेधाध्वरविध्वंसाज्ञां च प्रांजलिर्विज्ञापयामास शिवं ॥ शिवीभूतोऽसि देवदेव देवैः पितामहप्रभृतिभिर्जगतः पित्रा च धात्राऽभिष्टूयमानः संप्रत्यहं किं करवाणीति ॥ तं शूली क्रोधमादिदेश ॥ यस्मात्रिदशैरप्यजग्धो मम क्रोधो व्रतविघ्नं चिकीर्षुर्दैत्यसैन्यं च दक्षश्च दक्षहव्यं त्वया जीर्णमतो जगतोऽस्य सस्थावरस्य ज्वरयिता ज्वरो भवान् भवतु॥ त्वं हि सर्वरोगाणां प्रथमः प्रवरो जन्ममरणेषु तमोमयतया महामोहः प्राग्जन्मनो विस्मारयिताऽपचारांतरेषु चोष्ममयत्वात्संतापात्मा द्वयेष्वपि भुवो ज्वरो भवेति ॥ सोऽयमेवमुमापतिनाऽनुगृहीतो नानानामभिः सर्वतोऽनुभुवि विचरति ॥ तद्यथा ॥ पाकलो[1] गजेष्वभितापो वाजिष्वलर्कः कुक्कुरेष्विंद्रमदो जलजेषु ज्योतिरोषधीषु चूर्णको धान्येष्वप्सु नीलिका भूमावूषो मानुषेषु ज्वरइति ॥ तत्सहजाश्चारोचकांगमर्दशिरोऽन्यथाभ्रमक्लमग्लानितृष्णासंतापादयः ॥ तत्संतापाच्च रक्तपित्तं ॥ तत्रैव च यज्ञे क्रोधभयाभिभूतानां परितो विद्रवतां लंघनप्लवनाद्यैर्देहविक्षोभणैर्गुल्मविद्रधिवृद्धिजठरादयो हविःप्राशान्मेहकुष्ठार्शःशोफातिसारादयो भयोत्रासशोकाशुचिसंस्पर्शैरुन्मादापस्मारग्रहादयो रोहिण्यतिसंगाच्छेषदुहित्रसंभोगकृताच्च प्रजापतिक्रोधान्नक्षत्रराजस्य राजयक्ष्मा तत्सहोद्भवाश्च कासश्वासादयः॥सोऽपि हि न विना ज्वरेणाऽनुबध्नातीति ॥सकलोऽपि रोगग्रामो ज्वरपूर्वको ज्वरशब्दवाच्यश्च॥ज्वरस्तमो विकार आतंकः पाप्मा गदो व्याधिराबाधो दुःखमामयो

१ ग्रंथांतरेतु ॥ पाकलः स तु नागानामभितापस्तु वाजिनां ॥ गवामीश्वरसंज्ञश्च मानवानां ज्वरो मतः ॥ अजावीनां प्रलापाख्यः करभे चालसो भवेत् ॥ हारिद्रो महिषाणां तु मृगरोगो मृगेषु च ॥ पक्षिणामभिघातस्तु मत्स्येष्विंद्रमदो मतः ॥ पक्षाघातः पतंगानां व्यालेष्वक्षिकसंज्ञकइति ॥

यक्ष्मा रोग इत्यनर्थांतरं॥तत्र रुजनीति रोगः॥तस्योपलब्धिर्निदानपूर्वरूपरूपोपशयसंप्राप्तिभिः॥तत्र निदानं वाय्वादिप्रकोपः॥तस्य पुनरहिताहारविहारसेवा ॥ निदानपर्यायास्तु हेतुर्निमित्तमायतनं कारकः कर्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं मूलं योनिरिति ॥ पूर्वरूपं नाम येन भाविव्याधिविशेषो ज्ञायते न तु दोषविशेषस्तदुत्पत्स्यमानस्य व्याधेरल्पत्वादव्यक्तं रूपं ॥ स्पष्टं पुनारूपं ॥ तस्य शब्दांतराणि लिंगमाकृतिर्लक्षणं चिन्हं संस्थानं व्यंजनमिति ॥ उपशयो हेतुव्याधिविपरीतैर्विपरीतार्थकारिभिश्चौषधाहारविहारैः सुखानुबंधः ॥ स हि व्याधिसात्म्यसंज्ञः ॥ तद्विपरीतोऽनुपशयः ॥ एतेन देशकालौ व्याख्यातौ ॥ संप्राप्तिः पुनरेवं दुष्टो दोषस्तेन चैवमारब्धो व्याधिः ॥ तत्पर्याया जातिरागतिर्निर्वृत्तिर्निष्पत्तिरिति ॥ सा संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषैर्भिद्यते ॥ तत्र संख्या तावदष्टौ ज्वरास्त्रिविधं रक्तपित्तं पंच कासा इति ॥ विकल्पः समवेतानां दोषाणामंशांशकल्पना ॥ प्राधान्यं व्याधीनामनुबंध्यनुबंधभेदात्तरतमयोगाद्वा ॥ दोषाणां बलविशेषो हेत्वादिकार्त्स्न्यावयवविभावनया ॥ काल विशेषः पुनर्दोषाणामृत्वहोरात्राहारसमयनियतः प्रकोपइति ॥ एतावतैवसमासतः कथितो निदानार्थः ॥ विस्तरेण तु यथास्वं प्रतिरोगमुपदेक्ष्यते ॥ अथ तिक्तकटुकषायरूक्षलघुशीतविष्टंभिविरूढकतृणधान्यकलायचणककरीरतुंबकलिंगचिर्भिटबिसशालूकजांबवतिंदु-

---

१ निर्दिश्यते व्याधिरनेनेति निदानं ॥ निश्चित्य दीयते प्रतिपाद्यते व्याधिरनेनेति वा ॥ निशब्दो निश्चये ॥ तथा च निर्निश्चयनिषेधयोरिति ॥ लोकेऽपि अद्य ते निदानं करिष्यामीत्युक्ते निश्चयं करिष्यामीत्यवगम्यते ॥ निदानमितिकरणे ल्युट् ॥ तेन व्याधिनिश्चयकरणमात्रनिदानमितिनिदानादिपंचकसामान्यलक्षणं ॥ निदानशब्दोऽयं निदानविशेषे हेतौ च प्रतीयते॥ यथा तृणशब्दस्तृणविशेषे तृणजातौ च ॥ २ उत्पन्नव्याधिबोधकमेव लिंगं रूपमिति लक्षणं ३ संक्षेपतस्तूपशयलक्षणं॥औषधादिजनितसुखानुबंधउपशयइति ४ निदान समानधर्मिणोऽपि प्रभावात्प्रशमकारिणः ॥ ५ औषधादीनां दुःखकरउपयोगोऽनुपशयइत्यर्थः ॥ ६ दोषेतिकर्तव्योपलक्षितं व्याधेर्जन्म संप्राप्तिः ॥

कहीनशुष्कप्रमिततृषिताशनक्षुधितांबुपानातिरूक्षयविरेचनादिकर्मा-तियोगवेगविधारणोदीरणरात्रिजागरणप्रवातव्यवायव्यायामबलवद्युद्ध निग्रहातिखरचापकर्षणात्युच्चविषमलंघनाध्वाऽध्ययनधावनसलिलत-रणाभिघातदम्यगोवाजिगजनिग्रहाश्मशिलालोहकाष्ठोत्क्षेपविक्षेप-भ्रमणचालनगाढोच्छादनपराघातनादिसाहसभयशोकोत्कंठादिभिर-तिसेवितैर्ग्रीष्मवर्षापराह्णापररात्राहारपरिणामांतेषु च वायुः प्रकोप-मापद्यते ॥ कट्वम्ललवणक्षारोष्णतीक्ष्णविदाहिशुक्तशांडाकीमद्य-मूत्रमस्तुदधिधान्याम्लतैलकुलत्थमाषनिष्पावतिलान्नलट्वाकुठेरका-दिवर्गाम्राम्रातकाम्लीकापीलुभल्लातकास्थिलांगलिकामरिचातपाग्नि रजोधूमक्रोधेर्ष्याऽजीर्णमैथुनोपगमादिभिर्वर्षाशरन्मध्यंदिनार्धरात्रा हारविदाहकालेषु च पित्तं ॥ मधुराम्ललवणस्निग्धगुरुशीतपिच्छि-लाभिष्यंदिनवान्नपिष्टपृथुकस्थूलभक्ष्यशष्कुल्यामक्षीरकिलाटमोरट-कूचिकापिंडकपीयूषेक्षुरसफाणितगुडापूपपिशितमोचखर्जूरभव्यना-लिकेरनिशांबुपानात्यंबुपानातिसंतर्पणभुक्तमात्रदिवास्वप्नकालातिस्व-प्नकायवाङ्मनोव्यापारानारंभानुपधानशयनावश्यायहर्षच्छर्दिविघातविरे चनाद्ययोगादिभिः शिशिरवसंतपूर्वाह्णप्रदोषभुक्तमात्रेषु च श्ले-ष्मा ॥ द्वयसंसर्गात्संसर्गः ॥ सर्वेषां तु मिश्रीभावात्तथाऽनशनात्यश-नाध्यशनसमशनविषमाशनविरुद्धाशनसंकीर्णाशनव्यापन्नांबुमद्यमं-दकदधियावकयवसुरापिण्याकाममूलकसर्षपशुष्कशाकवल्लूरक्शापि-शितलकुचामफलमृत्तिकाभ्यवहारान्नपरिवर्तर्तुव्यापदसात्म्यौषधि-गंधाघ्राणविषपिटकाविषगराभ्यवहारानार्तवदुर्दिनग्रहपीडाग्रहावेशपु-रोवातपर्वतोपश्लेषरसायनस्नेहस्वेदविरेचनादिमिथ्यायोगेभ्यः पापा-नां च कर्मणामभ्यासात्पूर्वकृतानां च परिणामात्स्त्रीणां विषमप्रस-

१ लट्वा कौसुंभं शाकं २ त्विन्नयवाः ३ वल्लूरं शुष्कमांसं ॥ ४ अन्नस्य परिवर्तो विनियमः ॥ परिवर्तो विनियमे इति मेदिनीकरः

वात्मसूतानां च मिथ्योपचारात्सन्निपातः ॥ इति सामान्यतः सर्वेषु रोगेषु दोषप्रकोपहेतुरुक्तइति ॥ भवति चात्र ॥ प्रतिरोगमिति कुद्धा रोगाधिष्ठानगामिनीः ॥ रसायनीः प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्वते ॥ आधानजन्मनिधनप्रत्यराख्यविपत्करे[1] ॥ नक्षत्रे व्याधिरुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा ॥ ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादश्विनीषु निवर्तते ॥ भरणीषु च पंचाहात्सप्ताहात्कृत्तिकासु च ॥ त्रिःसप्तरात्रादथवा रोहिण्यामष्टरात्रतः ॥ एकादशाहा दिवसान्मृगे षण्नवरात्रयोः ॥ पंचाहान्मृत्युरार्द्रायां त्रिपक्षे संशयोऽथवा ॥ पुनर्वसौ प्रवृत्तस्तु ज्वरोऽपैति त्रयोदशात् ॥ दिवसात्सप्तविंशाहाद्‌द्व्यहात्सप्ताहतोऽथवा ॥ पुष्याश्लेषासु मरणं चिरेणाऽपि मघासु तु ॥ अवश्यं स्वास्थ्यमाप्नोति द्वादशाहान्न चेन्मृतः ॥ फाल्गुन्योःपूर्वयोर्मृत्युरन्ययोस्तु दिनेऽष्टमे ॥ नवमे ह्येकविंशे[2] वा ज्वरः सौम्यत्वमृच्छति ॥ हस्ते[3]ऽन्हि सप्तमे शांतिश्चित्रायामष्टमेऽथवा[4] ॥ पुनश्चित्रागमे स्वातौ दशाहादथवा त्रिभिः ॥ पक्षैर्मृत्युं विशाखासु द्वाविंशेऽहनि निर्दिशेत् ॥ नवमेऽन्हि न चेच्छांतिर्मैत्र्ये[5] मृत्युस्ततः परं ॥ ज्येष्ठायांपंचमे मृत्युरूर्ध्वं वा द्वादशात्सुखं ॥ स्वास्थ्यं दशाहान्मूले न त्रिःसप्ताहेऽथवा गते ॥ पूर्वाषाढासु नवमे ततोऽन्यासु तु मासतः ॥ अष्टाभिरथवा मासैर्नवभिर्वा भवेच्छिवं ॥ आज्येष्ठाहाद्धनिष्ठासु द्वादशाहाद्वारुणेषु तु ॥ षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भद्रपदासु तु ॥ उत्तरासु द्विसप्ताहात्प्रशमो रेवतीषु च ॥ चतूरात्रेऽष्टरात्रे वा क्षेममित्याह हारितः ॥ इति सर्वरोगनिदानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ अष्टाभिः कारणैर्ज्वरः संजायते मनुष्याणां पृथक्दोषैः संसृष्टैः सन्निपतितैरागंतुना च ॥

---

१ आधानं जन्मतो यद्दशमं नक्षत्रं निधनं सप्तमी तारा प्रत्यरः पंचमी तारा विपत्करं तृतीयातारा २ चैकविंशेवेतिपाठः ३ हस्तेनेतिपाठः ४ भवेदितिपाठः ५ मैत्र्ये अनुराधायां

तत्र यथोक्तैः प्रकोपनविशेषैः प्रकुपिता दोषाः प्रविश्यामाशयमूष्मणा मिश्रीभूयाममनुगम्य रसस्वेदवाहीनि स्रोतांसि पिधाय पित्तं तु द्रवत्वात्तममिव जलमनलमुपहत्य सर्वेऽपि च दोषाः पक्तारं स्वस्थानाद्बहिर्निरस्य सह तेन सकलमपि शरीरमभिसर्पंति ॥ तत्संपर्काल्लब्धबलेन स्वेनोष्मणा नितरां देहोष्माणमेधयंतोऽतःस्रोतोमुखपिधानात्स्तंभमादधाना बहिरपि स्वेदमपहरंतः सर्वेंद्रियाणि चोपतापयंतो ज्वरमभिनिर्वर्त्तयंति ॥ तस्येमानि पूर्वरूपाणि मुखवैरस्यमन्नानभिलाषो गुरुगात्रत्वमालस्यमल्पप्राणता गतिस्खलनं निद्राधिक्यमरतिरसूया हितोपदेशेषु प्रद्वेषो बालेषु मधुरेषु च भक्ष्येष्वम्ललवणकटुकाभिनंदनमविपाकोऽगमर्दश्चक्षुषो राकुलत्वं साश्रुता जृंभा विनामः क्लमो रोमहर्षः शब्दानलांबुशीतवातच्छायातपेष्वकस्मादिच्छाद्वेषौ च ॥ तदनंतरं व्यक्तीभावो ज्वरस्येति ॥ भवति चात्र ॥ आगमापगमक्षोभमृदुता वेदनोष्मणां ॥ वैषम्यं तत्र तत्रांगे तास्ताः स्युर्वेदनाश्चलाः ॥ पादयोः सुप्तता स्तंभः पिंडिकोद्वेष्टनं श्रमः ॥ विश्लेषइव संधीनां सादऊर्वोः कटिग्रहः ॥ पृष्ठं क्षोदमिवाप्नोति निष्पीड्यत इवोदरं ॥ छिद्यंतइव चास्थीनि पार्श्वगानि विशेषतः॥हृदयस्य ग्रहस्तोदः प्राजनेनेव वक्षसः॥स्कंधयोर्मथनं बाह्वोर्भेदः पीडनमंसयोः॥ अशक्तिर्भक्षणे हन्वोर्जृंभणं कर्णयोः स्वनः ॥ निस्तोदः शंखयोर्मूर्ध्नि वेदना विरसास्यता॥कषायास्यत्वमथवा मलानामप्रवर्त्तनं ॥ रूक्षारुणत्वगास्याक्षिनखमूत्रपुरीषता ॥ प्रसेकारोचकाश्रद्धाविपाकास्वेदजागराः ॥ कंठौष्ठशोषस्तृट् शुष्कौ छर्दिकासौ विषादिता ॥ हर्षो रोमांगदंतेषु वेपथुः क्षवथोर्ग्रहः ॥ भ्रमः प्रलापो घर्मेच्छा विनामश्चानिलज्वरे ॥ युगपद्व्याप्तिरंगानां प्रला-

१ प्रतोदेनेव ॥ २ अरोचकेन वक्त्रस्थमपि न भुंक्ते अश्रद्धया केवलं नाभिलषति मुखस्थं भक्षयत्येवेति विशेषः ॥

पः कटुवक्त्रता ॥ नासाऽस्यपाकः शीतेच्छा भ्रमो मूर्च्छा मदोऽरतिः ॥ विड्भ्रंशः पित्तवमनं रक्तष्ठीवनमम्लकः ॥ रक्तकोठोद्भवः पीतहरितत्वं त्वगादिषु ॥ स्वेदो निःश्वासवैगंध्यमतितृष्णा च पित्तजे ॥ विशेषादरुचिर्जाड्यं स्रोतोरोधोऽल्पवेगता ॥ प्रसेको मुखमाधुर्यं हृल्लेपश्वासपीनसाः ॥ हृल्लासश्छर्दनं कासः स्तंभः श्वैत्यं त्वगादिषु॥ अंगेषु शीतपिटकास्तंद्रोदर्दः कफोद्भवे ॥ काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ॥ निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ यथास्वलिंगसंसर्गे ज्वरः संसर्गजोऽपि च ॥ शिरोर्तिमूर्च्छावमिदाहमोहकंठास्यशोषारतिपर्वभेदाः ॥ उन्निद्रतातृड्भ्रमरोमहर्षा जूंभाऽतिवाक्त्वं च चलात्सपित्तात् ॥ तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक्पीनसश्वसनकासविबंधाः ॥ शीतजाड्यतिमिरभ्रमतंद्राः श्लेष्मवातजनितज्वरलिंगं ॥ शीतस्तंभस्वेददाहाव्यवस्था तृष्णा कासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ॥ मोहस्तंद्रा लिप्ततिक्तास्यता च ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ॥ तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥ सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ॥ गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्त्तनं ॥ साश्रुणी कलुषे भुग्ने रक्ते लुलितपक्ष्मणी ॥ अक्षिणी पिंडिका पार्श्वमूर्द्धपर्वास्थिरुक् श्रमः ॥ सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कंठः शूकैरिवावृतः ॥ परिदग्धा खरा जिव्हा गुरुस्रस्तांगसंधिता॥ रक्तपित्तकफष्ठीवो लोलनं शिरसोऽतितृट् ॥ कोठानां श्यावरक्तानां मंडलानां च दर्शनं ॥ हृद्व्यथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिर्वाऽल्पशोऽति वा ॥ स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता ॥ दोषपाकश्चिरात्तंद्रा प्रततं कंठकूजनं ॥सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हतौजसं ॥ वायुना कफरुद्धेन पित्तमंतः

१ स्वेदो धर्मागमनं प्रायेण सामदोषेण स्रोतसां निरोधात्सर्वज्वरेषु धर्मनिरोधः अत्र तु पित्तस्य तैक्ष्ण्यात्तुज्वरप्रभावात्स न भवति ॥

प्रपीडितं ॥ व्यवायित्वाच्च सौक्ष्म्याच्च बहिर्मार्गं प्रवर्त्तते ॥ तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे ॥ दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ॥ असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा ॥ अन्यश्च सान्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितं ॥ त्वचि कोष्ठे ऽथवा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा ॥ तद्वद्वातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः॥ शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यंदितशोषिते ॥ शीते शांतेऽम्लको मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते ॥ दाहादौ पुनरंते स्युस्तंद्रास्वेदवमिक्लमाः ॥आगंतुरभिघाताभिषंगशापाभिचारतः॥चतुर्द्धाऽत्र क्षतच्छेददाहाद्यैरभिघातजः ॥ श्रमाच्च तस्मिन्पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥ सव्यथाशोफवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरं ॥ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः ॥ अभिषंगाद्ग्रहेणास्मिन्नकस्माद्धासरोदने ॥ ओषधीगंधजे मूर्च्छा शिरोरुक् श्वयथुः क्षवः ॥ विषान्मूर्च्छाऽतिसारास्यश्यावतादाहहृद्ग्रहाः ॥ क्रोधात्कंपः शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे॥ कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः ॥ ग्रहादौ सन्निपातस्य भयादौ मरुतस्त्रये ॥ कोपः कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु शापाभिचारजौ ॥ सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ ॥ तत्राभिचारकैर्मंत्रैर्हूयमानस्य तप्यते ॥ पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः ॥ सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः ॥ इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः समासाद्द्विविधस्तु सः ॥ शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोंऽतर्बहिराश्रयः ॥ प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः ॥ पूर्वं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे ॥ पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् ॥ दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रेंऽतःसंश्रये पुनः ॥ ज्वरेऽधिकं विकाराः स्युरंतःक्षोभो मलग्रहः ॥ बहिरेव बहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाध्यता ॥ वर्षाशरद्वसंतेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ॥ वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् ॥ एकमार्गक्रियारंभ-

न्यतिवृत्तेर्महात्ययात् ॥ वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरं ॥ कुर्यात्पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥ तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयं ॥ कफो वसंते तमपि वातपित्तं भवेदनु ॥ बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः॥ सर्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्यउदाहृतः ॥ ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ॥ न प्रवृत्तिर्न विट्जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ॥ ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥ मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणं ॥ जीर्णताऽऽमविपर्यासात्सप्तरात्रं च लंघनात् ॥ ज्वरः पंचविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात् ॥ प्रायशः सन्निपातेन भूयसा व्यपदिश्यते ॥ संततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोतसां व्यापिनो मलाः ॥ तापयंतस्तनुं सर्वां तुल्यदूष्यादिवर्द्धिताः ॥ बलिनो गुरवः स्तब्धा विशेषेण रसाश्रिताः ॥ संततं निष्प्रतिद्वंद्वा ज्वरं कुर्युस्सुदुसहं ॥ मलं ज्वरोष्मा धातून्वा स शीघ्रं क्षपयेत्ततः ॥ सर्वाकारं रसादीनां शुद्ध्याऽशुद्ध्याऽपि वा क्रमात् ॥ वातपित्तकफैः सप्त दश द्वादश वासरान्॥ प्रायोऽनुयाति मर्यादां मोक्षाय च वधाय च ॥ इत्यग्निवेशस्य मतं हारीतस्य पुनः स्मृतिः ॥ द्विगुणा सप्तमी यावन्नवम्येकादशी तथा ॥ एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥ शुद्ध्यशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥ कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनां ॥ अल्पोऽपि दोषो दूष्यादेर्लब्ध्वाऽन्यतमतो बलं॥ सप्रत्यनीको विषमं कुर्याद्वृद्धिक्षयान्वितः ॥ सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येषु दूरदूरतरेषु च ॥ दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण यत् ॥ याति देहं च नाशेषं भूयिष्ठं भेषजेऽपि च ॥ क्रमोऽयं तेन विच्छिन्नसंतापो लक्ष्यते ज्वरः॥ विषमो विषमारंभक्रियाकालानुषंगवान् ॥ यथोत्तरं मंदगतिर्मंदशक्तिर्यथा यथा॥कालेनाप्नोति सदृशान्सरसादींस्तथा तथा ॥ दोषो ज्वरयति कुद्धश्चिराच्चिरतरेण वा ॥ भूमौ स्थितं जलैः सिक्तं कालमेव प्रती-

क्षले॥ अंकुराय यथा बीजं दोषबीजं रुजे तथा ॥ वेगं कृत्वा विषं य
द्वदाशये लीयतेऽबलं ॥ कुप्यत्यासबलं भूयः काले दोषविषं तथा॥
एवं ज्वराः प्रवर्त्तंते विषमाः सततादयः॥ दोषः प्रवर्त्तते तेषां स्वे काले
ज्वरयन् बली ॥ निवर्त्तते पुनश्चैष प्रत्यनीकबलाबलः ॥ क्षीणे दोषे
ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते लीनत्वात्कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनाद-
धाति सः ॥ अतिलीनोऽतिमंदत्वाद्भवत्यन्हि न पंचमे ॥ आसन्न-
विवृतास्यत्वात्स्रोतसां रसवाहिनां॥ आशु सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दो-
षेण जायते॥ संततः सततस्तेन विपरीतो विपर्ययात्॥ दोषो र-
क्ताश्रयः प्रायः करोति सततं ज्वरं॥ अहोरात्रस्य स द्विः स्या-
त्सकृदन्येद्युराश्रितः॥ तस्मिन्मांसवहानाडीर्मेदोनाडीस्तृतीयके॥ ग्रा
ही पित्तानिलान्मूर्ध्नस्त्रिकस्य कफपित्ततः॥ सपृष्ठस्यानिलकफात्स-
चैकाहांतरः स्मृतः॥ चतुर्थको मले मेदोमज्जास्थ्यन्यतमस्थिते॥ म-
ज्जस्थएवेत्यपरे प्रभावं स तु दर्शयेत्॥ द्विधा कफेन जंघाभ्यां-
प्रथमं शिरसोऽनिलात्॥ गंभीरधातुचारित्वात्सन्निपातेन संभवात्॥
तुल्योच्छ्रायाच्च दोषाणां दुश्चिकित्स्यश्चतुर्थकः॥ अस्थिमज्जोभ-
यगते चातुर्थिकविपर्ययः॥ त्र्यहात् द्व्यहं ज्वरयति दिनमेकंतु मुं-
चति॥ बलाबलेन दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मना॥ ज्वरः स्यान्मन-
सस्तद्वत्कर्मणश्च तदा तदा॥ उत्क्लेशो गौरवं दैन्यं भंगोऽगानां विजृंभ
णं॥अरोचको वमिः सादः सर्वस्मिन् रसगे ज्वरे॥रक्तनिष्ठीवनं तृष्णार
क्तोष्णपिडिकोद्गमः॥ दाहरागभ्रममदप्रलापा रक्तसंश्रिते॥ तृड्ग्लानिः
सृष्टवर्चस्त्वमंतर्दाहो भ्रमस्तमः॥ दौर्गंध्यं गात्रविक्षेपो मांसस्थे
मेदसि स्थिते॥ स्वेदोऽतितृष्णा वमनं स्वगंधस्यासहिष्णुता॥ प्रला-
पो ग्लानिररुचिरस्थिस्थे त्वस्थिभेदनं॥ दोषप्रवृत्तिरूर्ध्वाधः श्वासां-
गाक्षेपकूजनं॥ अंतर्दाहो बहिः शैत्यं श्वासो हिध्मा च मज्जगे॥

तमसो दर्शनं मर्मच्छेदनं स्तब्धमेढ्रता ॥ शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शुक्रसंश्रये ॥ उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पंचात्रांत्यौ तु वर्जयेत् ॥ प्रलिपन्निव गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेण च ॥ मंदज्वरप्रलेपस्तु स शीतः स्यात्प्रलेपकः ॥ नित्यं मंदज्वरो रूक्षः शीतः कृच्छ्रेण सिध्यति ॥ स्तब्धांगः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्गांतबलासकः[1] ॥ हरिद्राभेकवर्णाभस्तद्वर्णं यः प्रमेहति ॥ स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽतकः स्मृतः ॥ कफवातौ समौ यस्य हीनपित्तस्य देहिनः ॥ तीक्ष्णो वा यदि वा मंदो जायते रात्रिगो ज्वरः ॥ दिवाकरापीतबले व्यायामाच्च विशोषिते ॥ शरीरे निर्यतं वाताज्ज्वरः स्यात्पूर्वरात्रिकः ॥ आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते ॥ तदाऽर्द्धं शीतलं देहे त्वर्द्धं चोष्णं प्रजायते ॥ काये पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चांते व्यवस्थितः ॥ उष्णत्वं तेन देहस्य शीतत्वं करपादयोः ॥ धातून्प्रक्षोभयन्दोषो मोक्षकाले विलीयते ॥ ततो-नरः श्वसन्स्विद्यन्कूजन्वमति चेष्टते ॥ वेपते प्रलपत्युष्णैः शीतैश्चांगैर्हतप्रभः ॥ विसंज्ञो ज्वरवेगार्त्तः सक्रोधइव वीक्षते ॥ सदोषशब्दं च शकृद्द्रवं सृजति वेगवत् ॥[2] देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वं ॥ स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा कंडूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ इति ज्वरनिदानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथातो रक्तपित्तकासनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ भृशोष्णतीक्ष्णकट्वम्ललवणातिविदाहिभिः ॥ कोद्रवोद्दालकैश्चान्नैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः ॥ कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्च्छिते ॥ ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य व्याप्नुतस्तनुं ॥ पित्तं रक्तस्य विकृतेः संसर्गाद्दूषणादपि ॥ गंधवर्णानुवृत्तेश्च रक्तेन व्यपदिश्यते ॥ प्रभवत्यसृजः स्थानात्प्लीहतो यकृतश्च तत् ॥ शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽम्लकः ॥ छर्दिश्छर्दितबैभत्स्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः ॥ लोहलोहितमत्स्यामगंधास्यत्वं स्वर

---

१ द्वंगबलासकइतिपाठः २ इदंज्वरमोक्षकालसक्षणं

क्षयः ॥ रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ॥ नीललोहितपीतानां वर्णा नामविवेचनं ॥ स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥ ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यमेंढ्रयोनिगुदैरधः ॥ कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते ॥ ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात्तद्विरेचनसाधनं ॥ बह्वौषधं च पित्तस्य विरेको हि वरौषधं ॥ अनुबंधी कफो यश्च तत्र तस्यापि शुद्धिकृत् ॥ कषायाः स्वादवोऽप्यस्य विशुद्धश्लेष्मणो हिताः॥ किमु तिक्ताः कषाया वा ये निसर्गात्कफापहाः ॥ अधो याप्यं चलाद्यस्मात्तत्प्रच्छर्दन साधनं ॥ अल्पौषधं च पित्तस्य वमनं न वरौषधं ॥ अनुबंधी चलो यस्य शांतयेऽपि न तस्य तत् ॥ कषायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलं ॥ कफमारुतसंसृष्टमसाध्यमुभयायनं ॥ अशक्यप्रातिलोम्यत्वादभावादौषधस्य च ॥ न हि संशोधनं किंचिदस्त्यस्यप्रतिलोमगं ॥ शोधनं प्रतिलोमं च रक्तपित्ते भिषगूजितं ॥ एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ॥ संसृष्टेषु हि दोषेषु सर्वजिच्छमनं हितं ॥ तत्र दोषानुगमनं सिरास्रइव लक्षयेत् ॥उपद्रवांश्च विकृतिज्ञानतस्तेषु चाधिकं ॥ आशुकारी यतः कासः स एवातः प्रचक्षते ॥ पंच कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ॥ क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरं ॥ तेषां भविष्यतां रूपं कंठे कंडूररोचकः ॥ शूकपूर्णाभकंठत्वमस्वास्थ्यं हृदयस्य च ॥ कषायविदलासात्म्यपट्वम्लमधुरोषणैः ॥रूक्षशीतगुरुस्निग्धक्लेदिपर्युषिताशनैः ॥ धारणोदीरणायासरात्र्यहःस्वप्नजागरैः ॥ अन्यैश्च तद्विधैर्धातुक्षयावरणकारिभिः ॥ क्रुद्धः प्रतिहतोऽपाने यदाऽपानः प्रपद्यते ॥ ऊर्ध्वं रसस्य स्वस्थाने तिष्ठाशुरुपपद्यते ॥ उदानेन सजंस्तत्र कंठे चानु प्रपूर्य च ॥ वाहिनीर्गलमूर्द्धस्थास्ततोंगान्युत्क्षिपन्निव ॥ क्षिपन्निवाक्षिणी पृष्ठमुरःपार्श्वे च पीडयन् ॥ विवृतत्वान्मुखेनैति भिन्नकांस्यो-

१ तिष्ठत्याशूपपद्यते ॥ इतिपाठः

पमध्वनिः ॥ यस्मात्तस्मात्स वर्णौजोबलमांसक्षयावहः ॥ हेतुभेदात्प्रतीघातभेदो वायोः सरंहसः ॥ यद्रुजाशब्दवैषम्यं कासानां जायते ततः ॥ कुपितो वातलैर्वातः शुष्कोरःकंठवक्त्रतां ॥ हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलमोहक्षोभस्वरक्षयान् ॥ करोति शुष्कं कासं च महावेगरुजास्वनं ॥ सोऽगहर्षी कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वा ऽल्पतां व्रजेत् ॥ पित्तात्पीताक्षिकफता तिक्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ॥ पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्यं धूमकोऽम्लकः ॥ प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनं ॥ कफादुरोल्परुङ्मूर्द्धहृदयं स्तिमितं गुरु ॥ कंठोपलेपसदनपीनसच्छर्द्यरोचकाः ॥ रोमहर्षो घनस्निग्धश्वेतश्लेष्मप्रवर्त्तनं ॥ युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलं ॥ उरस्यंतःक्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ॥ कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितं ॥ पीतं श्यावं च शुष्कं च ग्रथितं कुथितं बहुं ॥ ष्ठीवेत्कंठेन रुजता विभिन्नेनेव चोरसा ॥ सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ॥ पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यकंपवान् ॥ पारावतइवाकूजन् पार्श्वशूली ततोऽस्य च ॥ क्रमाद्वीर्यं रुचिः पक्ता बलं वर्णश्च हीयते ॥ क्षीणस्य सासृङ्मूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटिग्रहः ॥ वायुप्रधानाः कुपिता धातवो राजयक्ष्मिणः ॥ कुर्वंति यक्ष्मायतनैः कासं ष्ठीवेत्कफं ततः ॥ पूतिपूयोपमं पीतं विस्रं हरितलोहितं ॥ लुप्येते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च ॥ अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वाशित्वं बलक्षयः ॥ स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं श्रीमद्दर्शननेत्रता ॥ ततोऽस्य क्षयरूपाणि सर्वाण्याविर्भवंति च ॥ इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ॥ याप्यो वा बलिनां तद्वत्क्षतजोऽभिनवौ तु तौ ॥ सिध्येतामपि सामर्थ्यात्साध्या दोषैः पृथक् त्रयः ॥ मिश्रा याप्या द्वयात्सर्वे जरसा स्थविरस्य च ॥ कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ॥ भवंत्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत्॥इति रक्तपित्तकासनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

अथातः श्वासहिध्मानिदानं व्याख्यास्यामः॥कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोषकोपनैः॥ आमातिसारवमथुविषपांडुज्वरैरपि॥रजोधूमानिलैर्मर्मघातादतिहिमांबुना॥ क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पंचमः॥ कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः॥ प्राणोदकान्नवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन्॥ उरःस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवं॥ प्राग्रूपं तस्य हृत्पार्श्वशूलं प्राणविलोमता॥ आनाहः शंखभेदश्च तत्रायासातिभोजनैः॥ प्रेरितः प्रेरयेत्क्षुद्रं स्वयं संशमनं मरुत्॥ प्रतिलोमं सिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफं॥ परिगृह्य शिरोग्रीवमुरःपार्श्वे च पीडयन्॥ कासं घुर्घुरकं मोहमरुचिं पीनसं तृषं॥ करोति तीव्रवेगं च श्वासं प्राणोपतापिनं॥प्रताम्येत्तस्य वेगेन निष्ठ्यूतांऽते क्षणं सुखी॥ कृच्छ्राच्छयानः श्वसिति निषण्णः स्वास्थ्यमृच्छति॥ उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमर्तिमान्॥ विशुष्कास्यो मुहुःश्वासी कांक्षत्युष्णं सवेपथुः॥ मेघांबुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते स याप्यस्तमकः साध्यो नवो वा बलिनो भवेत्॥ ज्वरमूर्च्छायुतः शीतैः शाम्येत्प्रतमकस्तु सः॥ छिन्नाच्छ्वसिति विच्छिन्नं मर्मच्छेदरुजार्दितः॥ सस्वेदमूर्च्छः सानाहो बस्तिदाहनिरोधवान्॥ अधोदृग्विप्लुताक्षश्च मुह्यन् रक्तैकलोचनः॥ शुष्कास्यः प्रलपन् दीनो नष्टच्छायो विचेतनः॥ महता महता दिन्नो नादेन श्वसिति क्रथन्॥ उद्धूयमानः संरब्धो मत्तर्षभइवानिशं॥ प्रनष्टज्ञानविज्ञानो विभ्रांतनयनाननः॥ वक्षः समाक्षिपन् बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक्॥ शुष्ककंठो मुहुर्मुह्यन्कर्णशंखशिरोऽतिरुक्॥ दीर्घमूर्ध्वं श्वसित्यूर्ध्वान्न च प्रत्याहरत्यधः॥ श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगंधवहार्दितः॥ ऊर्ध्वदृग्वीक्षते भ्रांतमक्षिणी परितः क्षिपन्॥ मर्मसु छिद्यमानेषु परिदेवी निरुद्धवाक्॥ एते सिध्येयुरव्यक्ता

१ समंताद्देहं व्याप्य स्थितः

व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुवं ॥ श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः ॥ हिध्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च ॥ गंभीरा च मरुत्तत्र त्वरयाऽयुक्तिसेवितैः ॥ रूक्षतीक्ष्णखरासात्म्यैरन्नपानैः प्रपीडितः करोति हिध्मामरुजां मंदशब्दां क्षवानुगां ॥ शर्म सात्म्यान्नपानेन या प्रयाति च साऽन्नजा ॥ आयासात्पवनः क्रुद्धः क्षुद्रां हिध्मां प्रवर्त्तयेत् ॥ जत्रुमूलप्रविसृतामल्पवेगां मृदुं च सा ॥ वृद्धिमायात्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवं ॥ चिरेण यमलैर्वेगैराहारे या प्रवर्त्तते ॥ परिणामोन्मुखे वृद्धिं परिणामे च गच्छति ॥ कंपयंती शिरोग्रीवमाध्मातस्याति तृष्यतः ॥ प्रलापच्छर्द्यतीसारनेत्रविप्लुतिजृंभिणः ॥ यमला वेगिनी हिध्मा परिणामवती च सा ॥ स्तब्धभ्रूशंखयुग्मस्य सास्रविप्लुतचक्षुषः ॥ स्तंभयंती तनुं वाचं स्मृतिं संज्ञां च मुष्णती ॥ रुंधती मार्गमन्नस्य कुर्वतीमर्मघट्टनं ॥ पृष्ठतो नमनं शोषं महाहिध्मा प्रवर्त्तते ॥ महामूला महावेगा महाशब्दा महाबला ॥ पक्वाशयाद्वा नाभेर्वा पूर्ववद्या प्रवर्त्तते ॥ तद्रूपा सा मुहुः कुर्याज्जृंभामंगप्रसारणं ॥ गंभीरेणाऽनुनादेन गंभीरा तासु साधयेत् ॥ आद्ये द्वे वर्जयेदंत्ये सर्वलिंगां च वेगिनीं ॥ सर्वाश्च संचितामस्य स्थविरस्य व्यवायिनः ॥ व्याधिभिः क्षीणदेहस्य भक्तच्छेदक्षतस्य वा ॥ सर्वेऽपि रोगा नाशाय न त्वेवं शीघ्रकारिणः ॥ हिध्माश्वासौ यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ ॥ इति श्वासहिध्मानिदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ॥ राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा ॥ यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्संभवाच्च सः ॥ रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट् तेषु राजनात् ॥ साहसं वेगसंरोधः शुक्रौजःस्नेहसंक्षयः ॥ अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥ तै-

रुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ॥ शरीरसंधीनाविश्य तान् सिराश्च प्रपीडयन् ॥ मुखानि स्रोतसां रुध्वा तथैवाति विवृत्य वा ॥ सर्पन्नूर्ध्वमधस्तिर्यक् यथास्वं जनयेद्गदान् ॥ रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्यायो भृशं क्षवः ॥ प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वन्हिदेहयोः ॥ स्थाल्यंमत्रान्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणं ॥ मक्षिकातृणकेशादिपातः प्रायोऽन्नपानयोः ॥ हृल्लासश्छर्दिररुचिरश्नतोऽपि बलक्षयः ॥ पाण्योरवेक्षा पादास्यशोफो ऽक्ष्णोरतिशुक्लता ॥ बाव्होः प्रमाणजिज्ञासा काये बैभत्स्यदर्शनं ॥ स्त्रीमद्यमांसप्रियता घृणित्वं मूर्द्धगुंठनं ॥ नखकेशातिवृद्धिश्च स्वप्ने चाभिभवो भवेत् ॥ पतंगककलासाहिकपिश्वापदपक्षिभिः ॥ केशास्थितुषभस्मादिराशौ समधिरोहणं ॥ शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोऽभसः ॥ ज्योतिर्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहां ॥ पीनसश्वासकासांसमूर्द्धस्वररुजोऽरुचिः ॥ ऊर्ध्वं विड्भ्रंशसंशोषावधश्छर्दिस्तु कोष्ठगे ॥ तिर्यक्स्थे पार्श्वरुग्दोषे संधिगे भवति ज्वरः ॥ रूपाण्येकादशैतानि जायंते राजयक्ष्मिणः ॥ तेषामुपद्रवान्विद्यात्कंठोध्वंसमुरोरुजं ॥ जृंभांगमर्दनिष्ठीववन्हिसादास्यपूतिताः ॥ तत्र वाताच्छिरःपार्श्वशूलमंसांगमर्दनं ॥ कंठोत्ध्वंसः स्वरभ्रंशः पित्तात्पादांसपाणिषु ॥ दाहोऽतिसारोऽसृक्छर्दिर्मुखगंधो ज्वरो मदः ॥ कफादरोचकश्छर्दिः कासो मूर्द्धांगगौरवं ॥ प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवन्हिता ॥ दोषैर्मंदानलत्वेन सोपलेपैः कफोल्बणैः ॥ स्रोतोमुखेषु रुद्धेषु धातूष्मस्वल्पकेषु च ॥ विदह्यमानः स्वस्थाने रसस्तांस्तानुपद्रवान् ॥ कुर्वन्नगच्छन्मांसादीनसृक् चोर्ध्वं प्रधावति ॥पच्यते कोष्ठएवान्नमन्नपक्तैव चास्य यत् ॥ प्रायोऽस्मान्मलतां यातं नैवालं धातुपुष्टये ॥ रसोऽप्यस्य न रक्ताय मांसाय कुतएव तु ॥ उपष्टब्धः स शकृता केव-

१ अमत्रंपात्रं

लं वर्त्तते क्षयी ॥ लिंगेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याध्यौषधबलाक्षमं ॥ वर्जयेत्साधयेदेवं सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥ दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च क्षयात्षष्ठश्च मेदसा ॥ स्वरभेदो भवेत्तत्र क्षामो रूक्षश्चलः स्वरः ॥ शूकपूर्णाभकंठत्वं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात् ॥ पित्तात्तालुगले दाहः शोषउक्तावसूयनं ॥ लिंपन्निव कफात्कंठं मंदः खुरखुरायते ॥ स्वरो विबद्धः सर्वैस्तु सर्वलिंगः क्षयात्कषेत् ॥ धूमायतीव चात्यर्थं मेदसा श्लेष्मलक्षणः ॥ कृच्छ्रलक्ष्याक्षरश्चात्र सर्वैरंत्यं च वर्जयेत् ॥ अरोचको भवेद्दोषैर्जिव्हाहृदयसंस्थितैः ॥ सन्निपातेन मनसः संतापेन च पंचमः ॥ कषायतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात् ॥ सर्वोत्थे विरसं शोकक्रोधादिषु यथामलं ॥ छर्दिर्दोषैः पृथक् सर्वैर्द्विष्टैरर्थैश्च पंचमी ॥ उदानो विकृतो दोषान्सर्वानप्यूर्ध्वमस्यति ॥ तासूत्क्लेशास्यलावण्यप्रसेकारुचयोऽग्रगाः ॥ नाभिपृष्ठं रुजन्वायुः पार्श्वे चाहारमुत्क्षिपेत् ॥ ततो विच्छिन्नमल्पाल्पं कषायं फेनिलं वमेत् ॥ शब्दोद्गार युतं कृष्णमच्छं कृच्छ्रेण वेगवत् ॥ कासास्यशोषहृन्मूर्द्धस्वरपीडाक्लमान्वितः ॥ पित्तात्क्षारोदकनिभं धूम्रं हरितपीतकं ॥ सासृगम्लं कट्वृष्णं च तृण्मूर्च्छादाहतापवत् ॥ कफात्स्निग्धं घनं शीतं श्लेष्मतंतुगवाक्षितं ॥ मधुरं लवणं भूरिप्रसक्तं लोमहर्षणं ॥ मुखश्वयथुमाधुर्यतंद्राहृल्लासकासवत् ॥ सर्वलिंगा मलैः सर्वैः रिष्टोक्ता या च तां त्यजेत् ॥ पूत्यमेध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः ॥ तप्ते चित्ते हृदि क्लिष्टे छर्दिर्द्विष्टार्थयोगजा ॥ वातादीनेव विमृशेत्कृमितृष्णाऽऽमदौर्हृदे ॥ शूलवेपथुहृल्लासैर्विशेषात्कृमिजां वदेत् ॥ कृमिहृद्रोगलिंगैश्च स्मृताः पंचैव हृद्गदाः ॥ तेषां गुल्मनिदानोक्तैः समुत्थानैः समुद्भवः ॥ वातेन शूल्यते ऽत्यर्थं तुद्यते स्फुटतीव च ॥ भिद्यते शुष्यति स्तब्धं हृदयं शून्यता द्रवः ॥ अकस्माद्दीनता शोको भयं शब्दासहिष्णुता ॥ वेपथुर्वेष्टनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ॥ पित्ता-

तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा दाहः स्वेदोऽम्लकः क्लमः ॥ छर्दनं चाम्लपित्तस्य धूमकः पीतता ज्वरः ॥ श्लेष्मणा हृदयं स्तब्धं भारिकं साश्मगर्भवत् ॥ कासाग्निसादनिष्ठीवनिद्रालस्यारुचिज्वराः ॥ सर्वलिंगं त्रिभिर्दोषैः कृमिभिः श्यावनेत्रता ॥ तमःप्रवेशो हृल्लासः शोषः कंडूः कफस्रुतिः हृदयं प्रततं चात्र क्रकचेनेव दीर्यते ॥ चिकित्सेदामयं घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणं ॥ वातात्पित्तात्कफात्तृष्णा सन्निपाताद्रसक्षयात् ॥ षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणं सर्वासु तत्प्रकोपो हि सौम्यधातुप्रशोषणात् ॥ सर्वदेहभ्रमोत्कंपतापतृड्दाहमोहकृत् ॥जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः सिराः ॥ संशोष्य तृष्णा जायंते तासां सामान्यलक्षणं ॥ मुखशोषो जलातृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ॥ कंठौष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रमणं क्लमः ॥ प्रलापश्चित्तविभ्रंशस्तृड्ग्रहोक्तास्तथाऽऽमयाः ॥ मारुतात्क्षामता दैन्यं शंखतोदः शिरोभ्रमः ॥ गंधाज्ञानास्यवैरस्य श्रुतिनिद्राबलक्षयाः ॥ शीतांबुपानाद्वृद्धिश्चपित्तान्मूर्च्छाऽऽस्यतिक्तता॥रक्तेक्षणत्वं प्रततं शोषो दाहोऽतिधूमकः ॥ कफो रुणद्धि कुपितस्तोयवाहिषु मारुतं ॥ स्रोतःसु सकफस्तेन पंकवच्छोष्यते ततः ॥ शूकैरिवाचितः कंठो निद्रा मधुरवक्रता ॥आध्मानं शिरसो जाड्यं स्तैमित्यछर्द्यरोचकाः॥आलस्यमविपाकश्च सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणा ॥ आमोद्भवा च भक्तस्य संरोधाद्वातपित्तजा ॥ उष्णाक्लांतस्य सहसा शीतांभो भजतस्तृषं ॥ ऊष्मा रुद्धो गतः कोष्ठं यां कुर्यात्पित्तजैव सा ॥ या च पानातिपानोत्था तीक्ष्णाग्नेः स्नेहजा च या ॥ स्निग्धगुर्वम्ललवणभोजनेन कफोद्भवा ॥तृष्णा रसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ॥ शोषमोहज्वराद्यन्यदीर्घरोगोपसर्गतः ॥ या तृष्णा जायते तीव्रा सोपसर्गात्मिका स्मृता ॥ ॥ इति राजयक्ष्मादिनिदानं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१ स्नेहजेतिपाठः

अथातो मदात्ययादिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ तीक्ष्णोष्णरूक्ष सूक्ष्माम्लव्यवाय्याशुकरं लघु ॥ विकाषी विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः ॥ तीक्ष्णादयो विषेप्युक्ताश्चित्तोपप्लाविनो गुणाः ॥ जीवितांताय जायंते विषे तूत्कर्षवृत्तितः ॥ तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मंदादीनोजसो गुणान् ॥ दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियां ॥ आद्ये मदे द्वितीये च प्रमादायतने स्थितः ॥ दुर्विकल्पहतो मूढः सुखमित्यधिमुह्यते ॥ मध्यमोत्तमयोः संधिं प्राप्य राजसतामसः ॥ निरंकुश इव व्यालो न किंचिन्नाचरेज्जडः ॥ इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यस्येदमास्पदं ॥ एकोऽयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परं ॥ निश्चेष्टः शववच्छेते तृतीये तु मदे स्थितः ॥ मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशां ॥ धर्माधर्मं सुखं दुःखमर्थानर्थं हिताहितं ॥ यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः ॥ मद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रिताः ॥ सोन्मादमदमूर्च्छायाः सापस्मारापतानकाः ॥ यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधु यत् ॥ अयुक्तियुक्तमन्नं हि व्याधये मरणाय वा ॥ मद्यं त्रिवर्गधीधैर्यलज्जादेरपि नाशनं ॥ नाति माद्यंति बलिनः कृताहारा महाशनाः ॥ स्निग्धाः सत्ववयोयुक्ता मद्यनित्यास्तदन्वयाः ॥ मेदःकफाधिका मंदवातपित्ता दृढाग्नयः ॥ विपर्ययेऽति माद्यंति विस्रब्धाः कुपिताश्च ये ॥ मद्येन चाम्लरूक्षेण साजीर्णे बहुनाऽति वा ॥ वातात्पित्तात्कफात्सर्वैश्चत्वारः स्युर्मदात्ययाः॥ सर्वेऽपि सर्वैर्जायते व्यपदेशस्तु भूयसा॥ सामान्यं लक्षणं तेषां प्रमोहो हृदये व्यथा ॥ विड्भेदः प्रततं तृष्णा सौम्याग्नेयो ज्वरो ऽरुचिः ॥ शिरः पार्श्वास्थिरुक्कंपो मर्मभेदस्त्रिकग्रहः ॥ उरोविबंधस्तिमिरं कासः श्वासः प्रजागरः ॥ स्वेदोऽतिमात्रं विष्टंभः श्वयथुश्चित्तविभ्रमः ॥ प्रलापश्छर्दिरुत्क्लेशो भ्रमो दुःस्वप्नदर्शनं ॥ विशेषाज्जागरश्वासकंपमूर्द्धरुजो ऽनिलात् ॥ स्वप्ने भ्रमत्युत्पतति प्रेतैश्च-

सह भाषते ॥ पित्ताद्दाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृड्भ्रमाः ॥ देहो हरितहारिद्रो रक्तनेत्रकपोलता ॥ श्लेष्मणा छर्दिहृल्लासनिद्रोदर्दांगगौरवं ॥ सर्वजे सर्वलिंगत्वं मुक्त्वा मद्यं पिबेत्तु यः ॥ सहसा ऽनुचितं चान्यत्तस्य ध्वंसकविक्षयौ ॥ भवेतां मारुतात्कष्टौ दुर्बलस्य विशेषतः ॥ ध्वंसके श्लेष्मनिष्ठीवः कंठशोषोऽतिनिद्रता ॥ शब्दासहत्वं तंद्रा च विक्षयेंऽगशिरोतिरुक् ॥ हृत्कंठरोगः संमोहः कासतृष्णावमिज्वराः ॥ निवृत्तो यस्तु मद्येभ्यो जितात्मा बुद्धिपूर्वकृत् ॥ विकारैः स्पृश्यते तेन न स शारीरमानसैः ॥ रजोमोहाहिताहारपरस्य स्युस्त्रयो गदाः ॥ रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ॥ मदमूर्च्छायसन्यासा यथोत्तरबलोत्तराः ॥ मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि ॥ सक्तानल्पद्रुताभाषश्चलस्खलितचेष्टितः ॥ रूक्षश्यावारुणतनुर्मदे वातोद्भवे भवेत् ॥ पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः ॥ स्वल्पसंबद्धवाक् पांडुः कफाद्ध्यानपरोऽलसः ॥ सर्वात्मा सन्निपातेन रक्तात्स्तब्धांगदृष्टिता ॥ पित्तलिंगं च मद्येन विकृतेहास्वरांगता॥ विषे कंपोऽति निद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तु सः॥लक्षयेल्लक्षणोत्कर्षाद्वातादीन् शोणितादिषु ॥ अरुणं नीलकृष्णं वा खं पश्यन्प्रविशेत्तमः॥शीघ्रं च प्रतिबुध्येत हृत्पीडा वेपथुर्भ्रमः॥कार्श्यं श्यावाऽरुणा छाया मूर्च्छाये मारुतात्मके॥पित्तेन रक्तं पीतं वा नभः पश्यन्विशेत्तमः ॥ विबुध्येत च सस्वेदो दाहतृट्तापपीडितः॥भिन्नविट् पीतनीलाभो रक्तपीताकुलेक्षणः ॥ कफेन मेघसंकाशं पश्यन्नाकाशमाविशेत् ॥ तमश्चिराच्च बुध्येत सहृल्लासः प्रसेकवान् ॥ गुरुभिः स्तिमितैरंगैरार्द्रचर्मावनद्धवत् ॥ सर्वाकृतिस्त्रिभिर्दोषैरपस्मारइवापरः ॥ पातयत्याशु निश्चेष्टं विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ दोषेषु मदमूर्च्छायाः गतवेगेषु देहिनां ॥ स्वयमेवोपशाम्यंति सन्यासो नौषधैर्विना ॥ वा-

१ स्पृश्यते जातु नेतिपाठः

ग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ॥ संन्यासं सन्निपतिताः प्राणायतनसंश्रयाः ॥ कुर्वंति तेन पुरुषः काष्ठीभूतो मृतोपमः ॥ म्रियेत शीघ्रं शीघ्रं चेन्न चिकित्सा प्रयुज्यते ॥ अगाधे ग्राहबहुले सलिलौघइवातटे ॥ सन्यासे विनिमज्जंतं नरमाशु निवर्तयेत् ॥ ॥ इति मदात्ययादिनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातोऽर्शोनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ अरिवद्विशसंतीत्यर्शांसि ॥ तानि पुनः सुबहुप्रकाराणि सुबहूपद्रवाणि च पायुमेंढ्रादिसंश्रया मांसकीलाः ॥ समासतस्तु द्विविधान्यर्शांसि सहजानि जन्मोत्तरकालजानि च ॥ पुनश्च द्विविधानि शुष्काण्यार्द्राणि च ॥ सर्वेषां पुनरधिष्ठानं मेदोमांसत्वक्स्थूलांत्रप्रतिबद्धोऽर्द्धपंचांगुलो गुदः ॥ तस्मिन्पूर्वमुक्ता वलीसंज्ञास्तिस्रः पेश्योऽध्यर्द्धांगुलाः ॥ ताः प्रवाहिणी विसर्जनी संवरणी च ॥ रोमांतेभ्योऽध्यर्द्धयवं गुदौष्ठमाहुः ॥ प्रथमा तु गुदौष्ठादंगुलमात्रे ॥ तत्र सहजानां गुदवलीबीजोपतप्तिरायतनं ॥ तस्यां द्विविधो हेतुर्मातापित्रोरपचारो दैवं च ॥ ताभ्यां सन्निपातप्रकोपः ॥ तस्मात्तान्यसाध्यानि ॥ एतेन कुलजाः सर्वे विकारा व्याख्याताः ॥ विशेषतस्तु सहजानि दुर्दर्शनपरुषपांडूपचितदारुणान्यंतर्मुखानि बहुबलवदुपद्रवोपद्रुतानि च भवंति ॥ अथेतराणि षड्विधानि पृथग्दोषैः संसृष्टैः सन्निपातितैः शोणितेन च ॥ तत्र वातश्लेष्मोत्तराणि शुष्काणि रक्तपित्तोत्तराण्यार्द्राणीति ॥ दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तः ॥ स हि यदा मलोपचयमादधाति पुनश्चोत्कटकविषमकठिनासनसेवनादुद्भ्रांतयानोष्ट्रादिप्रयाणादतिव्यायामाद्बस्तिनेत्रासम्यक्प्रणिधानादिना गुदक्षणनादभीक्ष्णं शीतांबुसंस्पर्शाच्चैलल्लोष्टतृणादिसंघर्षात्प्रततातिनिर्वाहणाद्वातमूत्रपुरीषवेगोदीरणादुदीर्णवेगविधारणात्स्त्रीणां चामगर्भभ्रंशाद्गर्भोत्पीडनाद्विषमप्रसूतेरेवंविधैश्चापरैः प्रकुपितो वायुरपानस्थं मलमुपचितमधोगमा-

साद्य गुदवलीष्वाधत्ते ततस्तास्वभिषण्णास्वर्शांसि संभवंति ॥ तेषांपूर्वरूपाणि कृच्छ्रात्पक्तिरंत्रकूजनमुद्गारबाहुल्यमम्लकोऽन्नाश्रद्धा विष्टंभोऽश्मगर्भाभनाभित्वमाटोपोऽधस्तात्कृच्छ्रेण सशब्दं वायोः प्रवृत्तिर्बहुमूत्रत्वमल्पपुरीषता गुदपरिकर्तः सक्थिसदनमक्ष्णोः श्वयथुरविमलेंद्रियत्वमालस्यं तंद्रा कार्श्यं दौर्बल्यमाशंका ग्रहणीदोषशोषोदरपांडुरोगगुल्मेषु ॥ जातेषु चैतानि लिंगानि प्रव्यक्ततराणि भवंति ॥ तैः खल्वधोमार्गोपरोधाद्वायुरपानो निवर्त्तमानः समानव्यानोदानप्राणान् पित्तश्लेष्माणौ च प्रकोपयन्ननलमुपमृद्नाति ॥ अथ सर्वएवार्शसो भवत्यतिकृशो विवर्णः क्षामो दीनः प्रचुरविबद्धवातमूत्रपुरीषोऽश्मरीशर्करावाननियतविबद्धमुक्तामपक्वविभिन्नशुष्कवर्चास्तथांऽतरांतराऽऽमश्वेतपांडुहरितपीतरक्तारुणतनुसांद्रपिच्छिलोपवेशी नाभिवंक्षणोद्देशप्रचुरपरिकर्तिकान्वितः सगुदशूलप्रवाहिकापरिहर्षप्रमोहोऽल्पशुक्रप्रजोऽल्पभुक् शिरासंततगात्रः क्रोधनो दुरुपचारः कासश्वासतृष्णापीनसारोचकपाणिपादवदनाक्षिकूटश्वयथुक्षवथुवेपथुवमथुपरीतस्तैमिरिकः शिरःशूली क्षामभिन्नस्वरः कर्णरोगी सज्वरः सांगमर्दः सर्वपर्वास्थिशूलोंऽतरांतरा हृदयकुक्षिपार्श्वपृष्ठबस्तित्रिकग्रहोपतप्तः प्रध्यानपरः परमलसश्च ॥ तत्र वातोल्बणानि शुष्कम्लानकठिनपरुषरूक्षश्यावारुणानि तीक्ष्णस्फुटितमुखानि विषममध्यानि कदंबपुष्पतुंडिकेरिकाकर्कंधूसिद्धार्थकबिंबीखर्जूरफलप्रमाणानि वक्राणि मिथो विसदृशानि कटीपार्श्वादिष्वधिकवेदनानि सशूलोदावर्त्तकराणि गुल्माष्ठीलाप्लीहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव कृष्णत्वङ्नखनयनवदनमलाश्च भवंति ॥ पित्तोल्बणानि नीलाग्राणि रक्तापीतकृष्णानि मृदुशिथिलानि स्पर्शासहानि विस्रगंधीनि तनूनि तनुरक्तस्रावीणि दाहपाकवंति ज्वरमोहारुचिकराणि यकृत्प्रकाशानि

१ अभिषण्णासु प्रक्लिन्नासु

शुकजिव्हाजलौकोवक्रसदृशानि यवमध्यानि प्रक्लिन्नानि भिन्नपी तवर्चांसि हारिद्रत्वङ्नखादिकराणि च ॥ श्लेष्मोल्बणानि महामूलानि स्थिरस्निग्धपांडुवृत्तोपचितानि गुरुस्तब्धश्लक्ष्णपिच्छिलानि सुप्रसुप्तानि स्पर्शक्षमाणि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराण्यतिमात्रोत्थानप्रवाहिकावंक्षणानाहनाभिपरिकर्तिकाहृल्लासप्रसेककासश्वासपीनसारुचिच्छर्दिकृच्छ्रमूत्रप्रमेहशीतज्वरशोफशिरोगौरवेंद्रियोपलेपाग्नि - मार्दवक्लैब्यामविकारप्रबलानि न भिद्यंते न स्रवंति कंडूबहुलानि सश्लेष्मवसाप्रकाशमलोपवेशीनि शुक्लत्वङ्नखादिकराणि च ॥ लक्षणसंकरात्संसर्गसन्निपातजानि विभजेत् ॥ रक्तोल्बणानि तु वटप्ररोहविद्रुमकाकणंतिकाभानि[1] पित्तवल्लक्षणानि च तथा गाढपुरीषप्रतिपीडितान्यत्यर्थं दुष्टमुष्णमसृक् सहसा विसृजंति ॥ तस्यातिप्रवृत्तौ रक्तक्षयोपद्रवा[2] भवंतीति ॥ भवति चात्र ॥ मुद्गकोद्रवजूर्णाव्हकरीरचणकादिभिः ॥ रूक्षैः संग्राहिभिर्वायुः स्वस्थाने कुपितो बली ॥ अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्याधः प्रशोषयन् ॥ पुरीषं वातविण्मूत्रसंगं कुर्वीत दारुणं ॥ तेन तीव्ररुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्वगा भवेत् ॥ आध्मानमुदरावेष्टो हृल्लासः परिकर्तनं ॥ बस्तौ च सुतरां शूलं गंडश्वयथुसंभवः ॥ पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततश्छर्द्यरुचिज्वराः॥ हृद्रोगग्रहणीदोषमूत्रसंगप्रवाहिकाः ॥ बाधिर्यतिमिरश्वासशिरोरुक्कासपीनसाः ॥ मनोविकारस्तृष्णास्रपित्तगुल्मोदरादयः ॥ ते ते च वातजा रोगा जायंते भृशदारुणाः ॥ दुर्नाम्नामित्युदावर्तः परमोऽयमुपद्रवः ॥ वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनाऽपि स जायते ॥ सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यंतरे वलौ ॥ जायंतेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥ द्वंद्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च ॥

---

१ काकणंतिका गुंजा २ रक्तेऽम्लशिशिरप्रीतिसिराशैथिल्यरूक्षताऽदिति रक्तक्षयजा विकाराः ॥

कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ बाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च ॥ अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ मेंढ्रादिष्वपि वक्ष्यंते यथास्वं नाभिजानि तु ॥ गंडूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्य र्शस्त्वचो बहिः ॥ कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥ वातेन तोदः पारुष्यं पित्तादसितरक्तता ॥ श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ अर्शसां प्रशमे यत्नमाशु कुर्वीत बुद्धिमान् ॥ तान्याशु हि गुदं बध्वा कुर्युर्बद्धगुदोदरं ॥ ॥ इत्यर्शोनिदानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातोऽतीसारग्रहणीरोगनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च भयाच्छोकाच्च षड्विधः ॥ अतीसारः स सुतरां जायते ऽत्यंबुपानतः ॥ कृशशुष्कामिषासात्म्यतिलपिष्टविरूढकैः ॥ मद्यरूक्षातिमात्रान्नैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् ॥ कृमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः ॥ विस्रंसयत्यधो धातून्हत्वा तेनैव चानलं ॥ व्यापद्यानुशकृत्कोष्ठं पुरीषं द्रवतां नयन् ॥ प्रकल्पतेऽतिसाराय लक्षणं तस्य भाविनः ॥ तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः ॥ आध्यानमविपाकश्च तत्र वातेन विज्जलं ॥ अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं विबद्धमुपवेश्यते ॥ रूक्षं सफेनमच्छं च ग्रथितं वा मुहुर्मुहुः ॥ तथा दग्धगुडाभासं सपिच्छापरिकर्त्तिकं ॥ शुष्कास्यो भ्रष्टपायुश्च हृष्टरोमा विनिष्टनन् ॥ पित्तेन पीतमसितं हारिद्रं शाद्वलप्रभं ॥ सरक्तमतिदुर्गंधं तृण्मूर्च्छास्वेददाहवान् ॥ सशूलं पायुसंतापपाकवान् श्लेष्मणा घनं ॥ पिच्छिलं तंतुमच्छ्वेतं स्निग्धमामं कफान्वितं ॥ अभीक्ष्णं गुरु दुर्गंधं विबद्धमनुबद्धरुक् ॥ निद्रालुरलसोऽन्नद्विडल्पाल्पं सप्रवाहिकं ॥ सरोमहर्षः सोत्क्लेशो गुरुबस्तिगुरूदरः ॥ कृतेऽप्यकृतसंज्ञश्च सर्वात्मा सर्वलक्षणः ॥ भयेन क्षोभिते चित्ते सपित्तो द्रा-

वर्येच्छकृत् ॥ वायुस्ततोऽतिसार्येत क्षिप्रमुष्णं द्रवं ष्लवं ॥ वातपित्तसमं लिंगैराद्दुस्तद्वच्च शोकतः ॥ अतिसारः समासेन द्विधा सामो निरामकः ॥ सासृङ्भिरस्रस्तत्राऽद्ये गौरवादप्सु मज्जति ॥ शकृद्दुर्गंधमाटोपविष्टंभार्तिप्रसेकिनः ॥ विपरीतो निरामस्तु कफात्पक्वेऽपि मज्जति ॥ अतीसारेषु यो नातियत्नवान् ग्रहणीगदः ॥ तस्य स्यादग्निविध्वंसकरैरन्यस्य सेवितैः ॥ सामं शकृन्निरामं वा जीर्णे येनातिसार्यते ॥ सोऽतिसारोऽतिसरणादाशुकारी स्वभावतः ॥ सामं सान्नमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वं च नैव वा ॥ अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ॥ चिरकृद्ग्रहणीदोषः संचयाच्चोपवेशयेत् ॥ स चतुर्द्धा पृथक्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ॥ प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात्पचनमम्लकः॥प्रसेको वक्त्रवैरस्यमरुचिस्तृड्भ्रमौ क्लमः ॥ आनद्धोदरता छर्दिः कर्णक्ष्वेडांत्रकूजनं ॥ सामान्यलक्षणं कार्श्यं धूमकस्तमको ज्वरः ॥ मूर्च्छाशिरोरुग्विष्टंभः श्वयथुः करपादयोः ॥ तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं कर्णयोः स्वनः ॥ पार्श्वोरुवंक्षणग्रीवारुजाऽभीक्ष्णं विसूचिका ॥ रसेषु गृद्धिः सर्वेषु क्षुत्तृष्णा परिकर्तिका ॥ जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते ॥ वातहृद्रोगगुल्मार्शःप्लीहपांडुत्वशंकितः ॥ चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥ पुनः पुनः सृजेद्वर्चः पायुरुक्श्वासकासवान् ॥ पित्तेन नीलं पीताभं पीताभः सृजति द्रवं ॥ पूत्यम्लोद्गारहृत्कंठदाहारुचितृडर्दितः ॥ श्लेष्मणा पच्यते दुःखमन्नं छर्दिररोचकः ॥ आस्योपदेहनिष्ठीवकासहृल्लासपीनसाः ॥ हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु॥उद्गारो दुष्टमधुरः सदनं स्त्रीष्वहर्षणं॥ भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्त्तनं॥ अकृशस्यापि दौर्बल्यं सर्वजे स-

---

१ अन्यस्य अनतिसारिणोऽपि अग्निविध्वंसकरैर्वन्हिमांद्यहेतुभिरन्नपानैः शीलितै र्ग्रहणीरोगः स्यात् ॥

वैसंकरः ॥ सिराविभागे ये चोक्ता विषमाग्नयस्त्रयो ऽग्नयः ॥ तेऽपि स्युर्ग्रहणीदोषाः समस्तु स्वास्थ्यकारणं ॥ वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगंदराः ॥ अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥ ॥ इत्यतीसारग्रहणीनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८॥

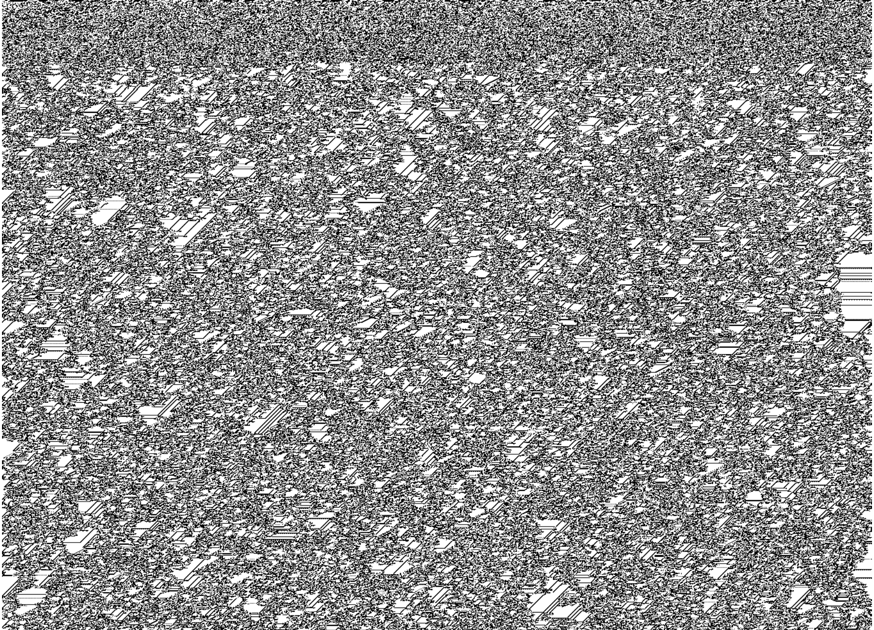
अथातो मूत्राघातनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ विंशतिर्मूत्राघाता भवंति॥ तद्यथा ॥ वातपित्तकफसन्निपातकृच्छ्राणि वातपित्तश्लेष्मशुक्राश्मर्यो वातबस्त्यष्ठीलाकुंडलिकामूत्रातीतजठरोत्संगग्रंथिशुक्रविड्घातोष्णवातमूत्रक्षयावसादाश्चेति ॥ तत्र वातबस्त्यादयो नव वातोल्बणाः ॥ ततो द्वौ वातपित्तोल्बणौ ॥ अंत्यः कफपित्तोल्बणः ॥ सर्वेषां पुनर्मूत्ररोगाणामधिष्ठानं बस्तिः ॥ स मर्मस्वभिहितः प्राक् ॥ स चाधोमुखोऽपि मूत्रवहनाडीषु सूक्ष्ममुखसहस्रनिस्यंदेन मूत्राख्येनाविरतं नवो घटइवाप्सु निमग्नमुखोऽपि पार्श्वेभ्योऽम्भसा पूर्यते तैरेव च स्रोतोभिर्वातादयोऽपि दुष्टाः प्रविश्य बस्तिं यथास्वमाघातान्प्रमेहांश्च जनयंति ॥ तत्राल्पशो मुहुर्मुहुर्बस्तिमेढ्रवंक्षणेषु तीव्रशूलः कृच्छ्रान्मूत्रयति वातकृच्छ्रे ॥ सदाहं सरुजं पीतं कृष्णं रक्तं वा पित्तकृच्छ्रे ॥ बस्तिमेढ्रयोर्गौरवं शोफो मूत्रं च सपिच्छं मेहति कफकृच्छ्रे ॥ सर्वलक्षणः सन्निपातकृच्छ्रे॥ स च कृच्छ्रतमः॥यदा तु वायुर्बस्तिमुखमावृत्य सपित्तं सकफं सशुक्रं वा मूत्रं परिशोषयति तदा क्रमेण गोरिव पित्ताद्गोरोचना मणिकस्येव स्वच्छादपि जलात्सपंकताऽश्मर्यभिनिर्वर्त्तते ॥ सर्वा च सा श्लेष्माश्रया ॥ अथास्याः पूर्वरूपाणि ज्वरो बस्त्याध्मानमरुचिर्मूत्रकृच्छ्रं बस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना बस्तगंधित्वं मूत्रस्येति ॥ सामान्यलिंगानि तु नाभिबस्तिसेवनीषु मेहतो तया मार्गनिरोधने वेदना मूत्रधारासंगस्तदपाये च गोमेदकप्रकाशमनाविलमसिकतं सुखं मूत्रं विसृजति ॥ तत्संक्षोभणाच्च

सरुधिरं ॥ धावनलंघनादिभिश्चास्य विविधा वेदना भवंति ॥ यथैव पक्वाशयात्मलस्तेन शकृताऽधिष्ठिते बस्तौ मूत्रं न प्रवर्तते तथाऽश्मर्यापि ॥ तत्र वायुना बस्तिसेवनीमेहनेषु तीव्रवेदनार्दितो दंतान् खादति नाभिं पीडयति मेढ्रं मृद्नाति मुहुर्मुहुर्वेपथुमान् कृच्छ्रात्सवातं शकृद्विमुंचति विशीर्णधारं च मूत्रयत्यश्मरी चास्य श्यावा परुषा विषमा कदंबपुष्पवत्कंटकाचिता भवति ॥ पित्तेन पच्यमान इव दह्यते बस्तिः ॥ अश्मरी च सरक्ता पीतावभासकृष्णा भल्लातकास्थिसंस्थाना ॥ श्लेष्मणा भिद्यते निस्तुद्यतइव गुरुः शीतश्च बस्तिरश्मरी च श्वेता महती कुक्कुटांडप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति ॥ प्रायेणैतास्तिस्रोऽश्मर्यो बालानां जायंते तेषामेव चाल्पबस्तित्वादल्पमांसोपचयत्वाच्च सुखग्रहणाहरणाः ॥ महतां तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति ॥ मैथुनविघाताच्छुक्रमुपस्थितमनिरस्यमानं विमार्गगमनिलो विगृह्य वृषणयोरंतरे संहरति संहृत्योपशोषयति ततः शुष्कमश्मरी भवति ॥सा शुक्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं बस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमुत्पादयति उत्पन्नमात्रायां च शुक्रं निरेति ॥पीडितमात्रे च तस्मिन्नवकाशे विलीयतइति ॥ अश्मर्येव तु वायुनाऽणुशो विभिन्ना शर्करेत्युच्यते ॥अनुलोमे च मारुते सा सिकतेव मूत्रेण सह च्यवते ॥ वायुस्तु मूत्रवेगरोधाद्बस्तिमुखमावृणोति ततो मूत्रसंगं वेदनां कंडूं च करोति॥कदाचिच्च बस्तिं स्वस्थानात्प्रच्याव्य गर्भमिवोद्वृत्तं स्थूलं परिप्लुतं च कुरुते तत्र च शूलस्पंदनदाहोद्वेष्टनानि बिंदुशश्च मूत्रस्रवणं पीडिते च बस्तौ धारया प्रवृत्तिः॥अयं द्विविधोऽपि वातबस्तिः कृच्छ्रसाध्यः॥तयोरपि द्वितीयोऽनिलप्रबलः कृच्छ्रसाध्यतरः॥बस्तिविण्मार्गांतरे वायुर्घनोन्नतं तीव्ररुजमचलमष्ठीलाभं ग्रंथिं करोति तेनानिलविण्मूत्रसंगो भवत्याध्मानं च सा वाताष्ठीला ॥ विगुणो वायुर्बस्तौ कुंडलीभूतस्तीव्रशूलस्तंभगौरवान्वितो मूत्रमाविश्याल्पशो वा प्रवर्तयन् भ्रम-

ति सा वातकुंडलिका॥मूत्रमतिवेलं विधार्य विमुच्यमानं न प्रवर्त्तते वा-ह्यमानस्य तु कृच्छ्रादल्पं प्रवर्त्तते तन्मूत्रातीतं॥मूत्ररोधादपानो वायुर्नाभेरधस्तानीमरुजमाध्मानं मलसंगं च कुर्वन्नुदरमभिपूरयेत्तन्मूत्रजठरं॥माहतेनाक्षिप्तं छिद्रवैगुण्येन वा मूत्रयतो मूत्रमल्पं बस्तौ नाले मणौ वा स्थित्वा तच्छेषगुरुमेढ्रस्य सरुजमरुजं वा शनैःस्रवेत्स मूत्रोत्संगः॥ बस्तिद्वारेऽल्पो वृत्तः शीघ्रसंभवोऽश्मरीतुल्यलिंगो मूत्रग्रंथिः ॥ मूत्रितस्य व्यवायगमनाद्वातोद्धतं स्वस्थानाच्युतं शुक्रं मेहतो मूत्रस्य प्राक् पश्चाद्वा भस्मोदकसंकाशं प्रवर्त्तते तन्मूत्रशुक्रं ॥ वायुना पीडितं शकृन्मूत्रस्रोतः प्रपद्यते ततो विड्गंधि विट्संसृष्टं च कृच्छ्रान्मूत्रयति स विड्घातः ॥ अत्यध्वाऽऽतपोष्णभोजनादिभिः पित्तं प्रवृद्धमनिलेरितं बस्तिमेढ्रं गुददाहं कुर्वद्धरिद्रारिद्ररक्तं सरक्तं वा मूत्रं कृच्छ्रात्प्रवर्त्तयेत्स तृष्णवातः॥ वातपित्तं बस्तिमाश्रित्य मूत्रं सशूलदाहं क्षपयति स मूत्रक्षयः ॥ पित्तं श्लेष्मोभयमपि वा वातेन बस्तौ मूत्रं संहन्यते ततो मूत्रं सदाहं रक्तं पीतं श्वेतं सांद्रं कृच्छ्रात्प्रवर्त्ति शुष्कं च शंखरोचनान्यतरचूर्णवर्णं सर्ववर्णयुक्तं वा भवति स मूत्रावसादः ॥ इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्रावसादजाः॥ निदानलक्षणैरूर्ध्वं वक्ष्यंतेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥ इति मूत्राघातनिदानं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ विंशतिः प्रमेहा भवंति ॥ कफादुदकेक्षुसांद्रसुरापिष्टशुक्रसिकताशीतशनैर्लालाप्रमेहा दश ॥ पित्तात्क्षारकालनीलहारिद्रमांजिष्ठशोणितमेहाः षट्॥ वाताद्वसामज्जहस्तिमधुमेहाश्चत्वारइति ॥ तेषां च यत्किंचिदाहारविहारजातं श्लेष्ममेदोमूत्रजननं स हेतुः ॥ तत्र वातपित्तमेदःक्लेदमांसशुक्रसैरन्वितो बस्तिगतः श्लेष्मा प्रमेहान् जनयति॥ तैः कफशोणिताभ्यां च युक्तं पित्तं ॥ तैर्वसालसीकामज्जौजोभिश्च वायुः ॥ त्रयाणामपि दोषाणां श्लेष्मा प्रमेहेषु प्रायः प्राक् प्रकोपमापद्यते श्लेष्माधिष्ठानत्वान्मूत्रस्य

तद्वृद्धेश्च मेदएव तेन प्रथमं दूष्यतेऽत्यंतसहागत्वात् ॥ तदनंतरं क्लेदा-
दयः ॥ ततः श्लेष्मादिक्षये पित्तं प्रबलीभवच्छोणितमपिदूषयति ॥
तत्क्षयेऽपि वायूरसादीन्धातून् शरीरस्य परस्परं सारभूतान्बस्तिमाकृ-
ष्य मूत्रेण सह विसृजति ॥ तस्मात्कफपित्तवातजाः क्रमेण साध्य-
याप्यासाध्याः ॥ तथा पित्तजाः संसृष्टदोषमेदःस्थानत्वाद्विरुद्धोपक्र
मत्वाच्च ॥ वातजाः पुनः क्षीणेषु धातुषु महात्ययिकतया विरुद्धोपक्र-
मत्वाच्च॥ मेदसि तु नातिदुष्टे पित्तजा अपि साध्यतां गच्छेयुः॥ धातुसंप
र्कात्पुनः सर्वमेहेषु मूत्रमाविलं भूरि च भवति ॥ दोषदूष्याणां चो-
त्कृष्टापकृष्टसंयोगेन मूत्रवर्णरसस्पर्शगंधविशेषाद्वर्णानामिव शुक्लकृ-
ष्णादीनां शबलकल्माषादयः प्रमेहाणां भेदा भवंति ॥ तेषां पूर्व

त्तिमेही ॥ वसामिश्रं वसां वा वसामेही ॥ मज्जमिश्रं मज्जानं वा मज्जमेही ॥ सलसीकं मधुरमवेगं लसीकयैव च विबद्धमनुबद्धमजस्रं मत्तइव हस्ती स्रवति हस्तिमेही ॥ सफेनमच्छमोजःस्निग्धमधुरं तद्रौक्ष्याद्वायुः कषायत्वेनोपसृजति तेन कषायमधुरोपेतं मक्षिव मेहति मधुमेही ॥ स तु द्विधा कैश्चिदिष्यते ॥ धातुक्षयेणानिलप्रकोपाद्दोषावरणेन वा ॥ तदावृतो हि वायुराहारप्रसादमादाय मुहुर्मुहुरनिमित्तं दोषलिंगानि वृद्धिक्षयौ चाविर्भावयत्कृच्छ्रसाध्यं मधुमेहं प्रवर्त्तयति ॥ सर्वएव चोपेक्ष्यमाणा मधुमेहत्वमायांति ॥ तस्मात्सर्वेऽपि मधुमेहशब्देनोच्यंते यतश्च सर्वेष्वपि प्राङ्मक्षिव मधुरं मेहति मधुरश्चास्य देहो भवतीति ॥ तत्र प्रतिश्यायः शरीरशैथिल्यमरोचकाविपाकौ प्रसेकश्छर्दिर्निद्रा कासश्च श्लेष्मजानामुपद्रवा भवंति ॥ वृषणावदरणं बस्तिमेंढ्रतोदोऽम्लिका पिपासा ज्वरो दाहो मूर्च्छाऽतीसारः पांडुरोगश्च पित्तजानां॥ हृद्ग्रहो लौल्यमनिद्रता कंपः शूलं बद्धपुरीषत्वं शोषः कासः श्वासश्च वातजानां ॥ अथैवमस्य मेदःक्लेदादिभिरभिष्यन्नदेहस्य दोषैरनुगतधातोः प्रमेहाभिवृद्धौ मांसलेष्ववकाशेषु संधिषु मर्मसु च प्रदेशविशेषाश्रयाः प्राणापहारिण्यो भूयः कष्टतमोपद्रवा दश पिटिका जायंते सुतरां चाधःकाये ॥ तदभिमुखा हि प्रमेहिणां दोषाः ॥ तद्यथा ॥ शराविका कच्छपिका जालिनी पुत्रिणी विदारिका सर्षपिका मसूरिका ऽलजी विनता विद्रधिश्च ॥तत्र श्यावा क्लेदवेदनायुक्ता निम्नमध्योन्नतौष्ठा शरावसंस्थानप्रमाणा शराविका॥महामूला ऽवगाढार्तितोदा श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठनिभा कच्छपिका॥ महाशया ऽतितोदा स्तब्धा स्निग्धस्राविणी सूक्ष्मच्छिद्रा मांससिराजालावृता जालिनी ॥ महती पिडिकाभिरल्पाभिराचिता पुत्रिणी ॥ कठिना विदारिकंदवद्वृत्ता विदारिका ॥ शीघ्रपाका महावेदना सर्षपाकृतिप्रमाणा तद्विधाभिश्च पि-

ङिकाभिश्चिता सर्षपिका ॥ मसूराकारप्रमाणा मसूरिका ॥ त्वचमु-त्थानादिव दहति स्फोटैराढ्या विसर्पति रक्तकृष्णा तृण्मोहज्वरकरी दाहभूयिष्ठाऽतिकष्टा चालजी ॥ महती नीलाऽवगाढरुक्क्लेदा पृष्ठोदरा-न्यतराधिष्ठाना विनता विनता ॥ विद्रधिस्तु वक्ष्यते पृथगेव ॥ तासामा-द्याः पंचातिबलश्लेष्ममेदःसंभवेन मूलव्याध्येकरूपत्वात्तद्वृद्धिकारित्वा-था दुःसाध्याः ॥ न त्वितराः पित्तोल्बणतयाऽल्पकफमेदोभवात् ॥ प्रमे हवशाच्च पिडकासु यथास्वं दोषोद्रेको भवतीति ॥ भवति चात्र ॥ प्रमेहेण विनाऽप्येता जायंते दुष्टमेदसः ॥ तावच्च नोपलक्ष्यंते याव-द्वस्तुपरिग्रहः ॥ हारिद्रवर्णं रक्तं वा मेहप्राग्रूपवर्जितं ॥ यो मूत्रयेन्न तं मेहं रक्तपित्तं च तद्विदुः ॥ दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं स्या-द्विविधो विचारः ॥ संपूरणाद्वा कफसंभवः स्यात्क्षीणेषु दोषेष्वनिला-त्मको वा ॥ सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ॥ साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः साध्यास्तु मेदो यदि नातिदुष्टं ॥ ॥ इति प्रमेहनिदानं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातो विद्रधिवृद्धिगुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ भुक्तैः पर्यु-षितात्युष्णरूक्षशुष्कविदाहिभिः ॥ जिह्मशय्याविचेष्टाभिस्तैस्तैश्चा-सृक्प्रदूषणैः ॥ दुष्टत्वङ्मांसमेदोस्थिस्नावासृक्कंडराश्रयः ॥ यः शोफो बहिरंतर्वा महामूलो महारुजः ॥ वृत्तः स्यादायतो यो वा स्मृतः षो-ढा स विद्रधिः ॥ दोषैः पृथक् समुदितैः शोणितेन क्षतेन च ॥ बाह्यो-ऽत्र तत्र तत्रांगे दारुणो ग्रथितोन्नतः ॥ आंतरो दारुणतरो गंभीरो गुल्मवद्घनः ॥ वल्मीकवत्समुच्छ्रायी शीघ्रघात्यग्निशस्त्रवत् ॥ नाभि-बस्तियकृत्प्लीहक्लोमहृत्कुक्षिवंक्षणे ॥ स्याद्वृक्कयोरपाने च वातात्तत्राति-तीव्ररुक् ॥ श्यावारुणश्चिरोत्थानपाको विषमसंस्थितिः ॥ व्यधच्छे-दभ्रमानाहस्पंदसर्पणशब्दवान् ॥ रक्तताम्रासितः पित्तात्तृण्मोहज्वर-दाहवान् ॥ क्षिप्रोत्थानप्रपाकश्च पांडुः कंडूयुतः कफात् ॥ सोत्क्लेशशी-

सकस्तंभजृंभारोचकगौरवाः ॥ चिरोत्थानविदाहश्च संकीर्णः सन्निपातः ॥ सामर्थ्याच्चात्र विभजेद्वाह्याभ्यंतरलक्षणं ॥ कृष्णस्फोटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः॥पित्तलिंगोऽसृजा बाह्यः स्त्रीणामेव तथांऽतरः ॥ शस्त्राद्यैरभिघातेन क्षते वाऽपथ्यकारिणः ॥ क्षतोष्मा वायुविक्षिप्तः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ पित्तासृग्लक्षणं कुर्याद्विद्रधिं भूर्युपद्रवं ॥ तेषूपद्रवभेदश्च स्मृतोऽधिष्ठानभेदतः ॥ नाभ्यां हिध्मा भवेद्वस्तौ मूत्रकृच्छ्रेण पूति च ॥ श्वासो यकृति रोधस्तु प्लीन्युच्छ्वासस्य तृट् पुनः ॥ गलग्रहश्च क्लोम्नि स्यात्सर्वांगप्रग्रहो हृदि ॥ प्रमोहस्तमकः कासो हृदयोद्घट्टनं व्यथा ॥ कुक्षिपार्श्वांतरांसार्तिः कुक्षावाटोपजन्म च ॥ सक्थ्योर्ग्रहो वंक्षणयोर्वृक्कयोः कटिपृष्ठयोः ॥ पार्श्वयोश्च व्यथा पायौ पवनस्य निरोधनं ॥ आमपक्वविदग्धत्वं तेषां शोफवदादिशेत् ॥ नाभेरूर्ध्वं मुखात्पक्वाः प्रस्रवंत्यधरे गुदात्॥ उभाभ्यां नाभिजो विद्याद्दोषं क्लेदाच्च विद्रधौ ॥ यथास्वं व्रणवत्तत्र विवर्ज्यः सन्निपातजः ॥ पक्वो हृन्नाभिबस्तिस्थो भिन्नोऽतर्बहिरेव वा॥ पक्वश्चांतः स्रवन् वक्त्रात्क्षीणस्योपद्रवान्वितः ॥ एवमेव स्तनसिरा विवृताः प्राप्य योषितां ॥ सूतानां गर्भिणीनां वा संभवेच्छ्वयथुर्घनः ॥ स्तने सदुग्धे ऽदुग्धे वा बाह्यविद्रधिलक्षणः ॥ नाडीनां सूक्ष्मवक्त्रत्वात्कन्यानां तु न जायते ॥ क्रुद्धो रुद्धगतिर्वायुः शोफशूलकरश्चरन् ॥ मुष्कौ वंक्षणतः प्राप्य फलकोशाभिवाहिनीः ॥ प्रपीड्य धमनीर्वृद्धिं करोति फलकोशयोः ॥ दोषास्रमेदोमूत्रांत्रैः स वृद्धिः सप्तधा गदः ॥ मूत्रांत्रजावप्यनिलाद्धेतुभेदस्तु केवलं ॥ वातपूर्णदृतिस्पर्शो रूक्षो वातादहेतुरुक् ॥ पक्वोदुंबरसंकाशः पित्ताद्दाहोष्मपाकवान् ॥ कफाच्छीतो गुरुः स्निग्धः कंडूमान्कठिनोऽल्परुक् ॥ कृष्णस्फोटावृतः पित्तलिंगवृद्धिश्च रक्ततः ॥ कफवन्मेदसा वृद्धिर्मृदुस्तालफलोपमः ॥ मूत्रधारणशीलस्य मूत्रजः स

तु गच्छतः ॥ अंभोभिः पूर्णदृतिवत्क्षोभं याति सरुङ्मृदुः ॥ मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्च वलयं फलकोशयोः॥ वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ॥ धारणेरणभाराध्वविषमांगप्रवर्त्तनैः ॥ क्षोभणैः क्षुभितोऽन्यैश्च क्षुद्रांत्रावयवं यदा ॥ पवनो विगुणीकृत्य स्वनिवेशादधो नयेत्॥ कुर्याद्वंक्षणसंधिस्थो ग्रंथ्याभं श्वयथुं तदा ॥ उपेक्षमाणस्य च मुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्स्तंभवतीं स वायुः ॥ प्रपीडितोंऽतः स्वनवान्प्रयाति प्रध्मापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥ अंत्रवृद्धिरसाध्योऽयं वातवृद्धिसमाकृतिः॥रूक्षकृष्णारुणसिरातंतुजालगवाक्षितः ॥ गुल्मोऽष्टधा पृथग्दोषैः संसृष्टैर्निचयं गतैः ॥ आर्तवस्य च दोषेण नारीणां जायतेऽष्टमः ॥ अथ यो ज्वरातिसारादिभिर्वमनादिभिर्वा कर्मभिः कर्शितो वातलान्याहारयत्याहाराभिलाषी वा शीतमुदकं पिबत्यन्नपानानंतरं वा लंघनप्लवनव्यवाययानयानादीन् देहविक्षोभिणः सेवतेऽनुदीर्णा वा छर्दिमुदीरयत्युदीर्णान्वा वातादीन्निश्वासोच्छ्वासौ वा निगृण्हात्यस्नेहपूर्वं वा वमनविरेचने करोति तथा कर्शितएवातिविदाहिनोऽभिष्यंदिनो वा निषेवते तस्य यथास्वं वातप्रधानाः प्रकुपिताः दोषाः पृथक् संसृष्टाः समस्ताः सरक्ता वा महास्रोतोऽनुप्रविश्याहत्योर्ध्वमधश्च मार्गं शूलमुपजनयंतो गुल्ममभिनिर्वर्त्तयंति ॥ यतश्च तस्मिन् शूलविद्धइव व्यथ्यतेऽतिवेदनार्दितः कृच्छ्रोच्छ्वासस्तस्माच्छूलमित्युच्यते ॥ तत्रातिकर्शनात्कफपित्ताभ्यां वा मार्गरोधाल्लब्धाश्रयो वायुरुत्प्लुतो रौक्ष्यात्कठिनीभूतः स्वाशये स्वतंत्रः परतंत्रो वा पित्तश्लेष्माशये स्पर्शोपलभ्यः पिंडितत्वादमूर्तोऽपि मूर्त्ततामिवोपगतो ग्रंथिरूपेणावतिष्ठमानो गुल्मसंज्ञां लभते ॥ तस्य पंच स्थानानि बस्तिर्नाभिः पार्श्वे हृदयं च ॥ अथास्य पूर्वरूपाणि सदनमग्निशरीरयोररुचिः सौहित्यासहिष्णुताकुक्षिशूलात्याध्मानमुद्गिरणं बहुशो विदग्धेऽन्ने छर्दिराटोपो मलस्याप्रादुर्भावो प्रवृत्तिश्च ॥ तत्र वातात्सूच्येव शंकुनेव व्यथो मन्याशिरःशंखशूल-

ज्वरांशमर्दह्लीह्वाटोपांत्रकूजोदावर्तोच्छासोपरोधमुखशोषस्तब्धगात्रता: वायुकालेषूपद्रववृद्धिर्विषमाग्निता कृष्णारुणपरुषत्वङ्नखादित्वं गुल्मश्चास्य चलत्वाद्वायोरनियतस्थानसंस्थानोदयप्रलयाल्पमहारुजः पिपीलिकापरिगतइव तोदस्फुरणबहुलो विस्तारयतीव स्वदेशं चर्मइव कदाचित्कदाचित्संकोचयतीव हर्षयतीव रोमाणि वेदनातिप्रवृत्तौ तु सर्वस्मिन्नपि देहे प्रायो बस्त्याश्रयश्च भवति॥पित्ताद्दाहो धूमकोऽम्लकस्तृष्णा ज्वरः स्वेदो विड्भेदो मूर्च्छा शीतोपशयता हरितहारिद्रत्वं गुल्मश्चास्य तप्तायःपिंडइव तमवकाशं दहति दूयते धूमायत ऊष्मायते शिथिलइव व्रणइवास्पर्शसहो निर्लोमा प्रायो नाभ्याश्रयश्च ॥ कफात् स्तैमित्यमरोचकाविपाकौ हृदयोपलेपः शीतज्वरस्तृप्तिः सदनं कासो हृल्लासः पीनसो निद्राऽऽलस्यं नखादिषु शुक्लता गुल्मश्च सुसस्थिरगुरुकठिनावगाढोऽल्परुक् प्रायो हृत्पार्श्वाश्रयश्च ॥ संसृष्टलिंगः संसर्गात्स त्रिविधः ॥ सर्वलिंगनिचयेन च यो गुल्मः सोऽसाध्यः ॥ रक्तगुल्मस्तु गर्भकोष्ठार्त्तवोपगमनवैशेष्यात्पारतंत्र्यादवैशारद्यादपचारानुरोधाच्च स्त्रिया एव भवति ॥ तत्र यदा सा ऋतुमती नवप्रसूता योनिरोगिणी वा वातलान्यासेवते तदाऽस्या वायुः कुपितो योन्या मुखमनुप्रविश्यार्त्तवमुपरुणाद्धि ॥ तदुपरुध्यमानं मासे मासे कुक्षिमभिनिर्वर्त्तयति गर्भलिंगानि च हृल्लासतंद्रांऽगसाददौर्हृदस्तन्यदर्शनादीनि ॥ वायुसंसर्गात्पुनः पित्तैकप्रकोपतया च वातपित्तगुल्मरूपाणि क्रमाच्छूलस्तंभदाहातीसारादीनि गर्भाशये च सुतरां शूलं तथा योन्या दौर्गंध्यमास्रावं च करोति ॥ गुल्मश्च न गर्भइवांगैः पिंडितएव तु चिरेण सशूलं स्पंदते ॥ गुल्मएव च वर्द्धते न कुक्षिः ॥ स्वदोषाधिष्ठानश्च सर्वो भवति गुल्मः ॥ तस्माच्चिरेण नैव पाकमेति

॥ भृशदुष्टरक्ताश्रयत्वात्तु विद्रधिः शीघ्रपाको भवतीति ॥ भवति चात्र॥ गुल्मेंऽतराश्रये बस्तिकुक्षिहृत्प्लीहवेदना ॥ अग्निवर्णबलभ्रंशो वेगानां चाप्रवर्त्तनं ॥ अतो विपर्ययो बाह्ये कोष्ठांगेषु तु नातिरुक्॥ वैवर्ण्यमवकाशस्य बहिरुन्नतताऽधिकं ॥ साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमुदरे भृशं ॥ ऊर्ध्वाधो वातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते ॥ घनोष्ठीलोपमो ग्रंथिरष्ठीलोर्ध्वसमुन्नतः ॥ आनाहलिंगस्तिर्यक् च प्रत्यष्ठीला तदाकृतिः ॥ पक्वाशयाद्गुदोपस्थं वायुस्तीव्ररुजः प्रयन् ॥ तूनी प्रतूनी तु भवेत्स एवातो विपर्यये ॥ उद्गारबाहुल्यपुरीषबंधतृप्त्यक्षमत्वांत्रविकूजनानि ॥ साटोपमाध्यानमपक्तिशक्तिमासन्नगुल्मस्य वदंति चिन्हं ॥ ॥ इति विद्रधिवृद्धिगुल्मनिदानं नामैकादशोऽध्यायः ॥११॥

॥ अथात उदरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ रोगाः सर्वेऽपि मंदेऽग्नौ सुतरामुदराणि तु ॥ अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जायंते मलसंचयात्॥ऊर्ध्वाधो धातवो रुध्वा वाहिनीरंबुवाहिनीः ॥ प्राणाग्न्यपानान्संदूष्य कुर्युस्त्वङ्मांससंधिगाः ॥ आध्माप्य कुक्षिमुदरमष्टधा तच्च भिद्यते ॥ पृथग्दोषैः समस्तैश्च प्लीहबद्धक्षतोदकैः ॥ तेनार्ताः शुष्कताल्वोष्ठाः शूनपादकरोदराः ॥ नष्टचेष्टाबलाहाराः कृशाः प्रध्मातकुक्षयः ॥ स्युः प्रेतरूपाः पुरुषा भाविनस्तस्य लक्षणं ॥ क्षुन्नाशोऽन्नं चिरात्सर्वं सविदाहं च पच्यते ॥ जीर्णाजीर्णं न जानाति सौहित्यं सहते न च ॥ क्षीयते बलतः शश्वच्छ्वसित्यल्पेऽपि चेष्टिते ॥ वृद्धिर्विशोऽप्रवृत्तिश्च किंचिच्छोफश्च पादयोः ॥ रुग्बस्तिसंधौ ततता लघ्वल्पैर्भोजनैरपि ॥ राजीजन्म वलीनाशो जठरे जठरेषु तु ॥ सर्वेषु तंद्रा सदनं मलसंगोऽल्पवन्हिता ॥ दाहः श्वयथुराध्मानमंते सलिलसंभवः ॥ सर्वं त्वतोयमरुणमशोफं नातिभारिकं ॥ गवाक्षितं सिराजालैः सदा गुडगुडायते ॥ ना-

१ तथाचागमः ॥ मांसशोणितभूयस्त्वात् पाकं गच्छति विद्रधिः ॥ मांसशोणितहीनत्वाद्गुल्मः पाकं न गच्छतीति ॥

भिमंत्रं च विष्टभ्य वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥ मारुतो हृत्कटीनाभिपायुवंक्षणवेदनाः ॥ सशब्दो निश्चरेद्वायुर्विड्बद्धो मूत्रमल्पकं ॥ नातिमंदोऽनलो लौल्यं न च स्याद्विरसं मुखं ॥ तत्र वातोदरे शोफः पाणिपन्मुष्कसंधिषु ॥ कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठरुक् पर्वभेदनं-शुष्ककासोऽगमर्दोऽधो गुरुता मलसंग्रहः ॥ श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्ध्रासवृद्धिमत् ॥ सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णसिराततं ॥ आध्मातदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ॥ वायुश्चात्र सरुक्शब्दो विचरेत्सर्वतो गतिः ॥ पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृट् कटुकास्यता ॥ भ्रमो ऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥ पीतताम्रसिरानद्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते ॥ धूमायति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते ॥ श्लेष्मोदरेऽगसदनं स्वापः श्वयथुगौरवं ॥ निद्रोत्क्लेशारुचिश्वासकासशुक्लत्वगादिता: ॥ उदरं स्तिमितं स्निग्धं[1] शुक्लराजीततं महत् ॥ चिराभिवृद्धिकठिनं शीतस्पर्शं गुरुस्थिरं ॥ त्रिदोषकोपनैस्तैस्तैः स्त्रीदत्तैश्च रजोमलैः॥ गरदूषीविषाद्यैश्च सरक्ताः संचिता मलाः ॥कोष्ठं प्राप्य विकुर्वाणाः शोषमूर्च्छाभ्रमान्वितं॥कुर्युस्त्रिलिंगमुदरं शीघ्रपाकं सुदारुणं॥बाधते तच्च सुतरां शीतवाताभ्रदर्शने॥अत्याशितस्य संक्षोभाद्यानपानातिचेष्टितैः ॥ अतिव्यवायकर्माध्ववमनव्याधिकर्शनैः ॥वामपार्श्वाश्रितः प्लीहा च्युतः स्थानाद्विवर्द्धते॥शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्द्धयेत्॥सोष्ठीलेवातिकठिनः प्रोन्नतः कूर्मपृष्ठवत्॥क्रमेणवर्द्धमानश्च कुक्षावुदरमावहेत् ॥ श्वासकासपिपासास्यवैरस्याध्मानरुग्ज्वरैः॥पांडुत्वकच्छर्दिमूर्च्छार्तिदाहमोहैश्च संयुतं ॥अरुणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्रराजिमत्॥ उदावर्त्तरुगानाहैर्मोहतृड्दहनज्वरैः॥गौरवारुचिकाठिन्यैर्विद्यात्तत्र मलान् क्रमात् ॥ प्लीहवद्दक्षिणात्पार्श्वात्कुर्याद्यकृदपि च्युतं॥पक्ष्मवालैः सहान्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे॥दुर्नामभिरुदावर्त्तै

१ श्लक्ष्णमति पाठः । कोमलस्पर्शमित्यर्थः

स्नैर्वांत्रोपलेपिभिः॥वर्चःपित्तकफान् रुध्वा करोति कुपितोऽनिलः ॥ अपानो जठरं तेन स्युर्दाहतृड्ज्वरस्रवाः ॥ श्वासकासोरुसदनं शिरोहृन्नाभिपायुरुक्॥ मलसंगोऽरुचिः श्छर्दिरुदरं मूढमारुतं ॥स्थिरं नीलारुणसिराराजिनद्धमराजि वा ॥ नाभेरुपरि च प्रायो गोपुच्छाकृति जायते ॥ अस्थ्यादिशल्यैः सान्नैश्चेद्भुक्तैरत्यशनेन वा ॥ भिद्यते पच्यते चांत्रं तच्छिद्रैश्च स्रवन् बहिः ॥ आमएव गुदादेति ततोऽल्पाल्पः स विड्रसः ॥ तुल्यः कुणपगंधेन पिच्छिलः पीतलोहितः ॥ शेषश्चापूर्य जठरं जठरं घोरमावहेत् ॥ वर्द्धते तदधो नाभेराशु चैति जलात्मतां ॥ उद्रिक्तदोषरूपं च व्याप्तं च श्वासतृड्भ्रमैः ॥ छिद्रोदरमिदं प्राहुः परिस्रावीति चापरे ॥ प्रवृत्तस्नेहपानादेः सहसाऽऽमांबुपायिनः ॥ अत्यंबुपानान्मंदाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ॥ रुध्वांऽबुमार्गाननिलः कफश्च जलमूर्च्छितः ॥ वर्द्धयेतां तदेवांबु तत्स्थानादुदराश्रितौ ॥ ततःस्यादुदरं तृष्णागुदस्रुतिरुजान्वितं ॥ कासश्वासारुचियुतं नानावर्णसिराततं ॥ तोयपूर्णदृतिस्पर्शशब्दप्रक्षोभवेपथु ॥ दकोदरं महत्स्निग्धं स्थिरमावृत्तनाभि तत्॥उपेक्षया च सर्वेषु दोषाः स्वस्थानतश्च्युताः॥ पाकाद्द्वा द्रवीकुर्युः संधीन् स्रोतोमुखान्यपि॥स्वेदस्तु बाह्यस्रोतःसु विहतस्तिर्यगास्थितः ॥तदेवोदकमाप्याय्यपिच्छां कुर्यात्तदा भवेत्॥गुरूदरंस्थिरं वृत्तमाहतं च सशब्दवत्॥मृदु व्यपेतराजीकं नाभ्यां स्पृष्टं च सर्पति ॥ तदनूदकजन्मास्मिन् कुक्षिवृद्धिस्ततोऽधिका ॥ सिरांतर्द्धानमुदकजठरोक्तं च लक्षणं ॥ वातपित्तकफप्लीहसन्निपातोदकोदरं ॥ कृच्छ्रं यथोत्तरं पक्षात्परं प्रायोऽपरे हतः ॥ सर्वं च जातसलिलं रिष्टोक्तोपद्रवान्वितं ॥ जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतं ॥ बलिनस्तदजातांबु यत्नसाध्यं नवोत्थितं ॥ ॥ इत्युदरनिदानं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२

१ बद्धक्षतोदरे

अथातः पांडुरोगकामलाशोफविसर्पनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ॥ तत्रानिलेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितं ॥ धमनीर्दश संप्राप्य व्याप्नुवत्सकलं वपुः ॥ श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यांतरमाश्रितं ॥ त्वङ्मांसयोस्तत्कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग्विधान् ॥ पांडुहारिद्रहरितान्पांडुत्वं तेषु चाधिकं॥ यतोऽतः पांडुरित्युक्तः स रोगस्तेन गौरवं ॥ धातूनां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥ ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्याच्छ्लथेंद्रियः ॥ मृद्यमानैरिवांगैर्ना द्रवता हृदयेन च ॥ शूनाक्षिकूटः सदनः कोपनः ष्ठीवनो ऽल्पवाक् ॥ अन्नद्विट् शिशिरद्वेषी शीर्णरोमा हतानलः ॥ सन्नसक्थिज्वरी श्वासी कर्णक्ष्वेडी श्रमी भ्रमी ॥ स पंचधा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥ प्राग्रूपमस्य हृदयस्पंदनं रूक्षता त्वचि ॥ अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवन्हिता ॥ सादः श्रमो ऽनिलात्तत्र गात्ररुक् तोदकंपनं ॥ कृष्णरूक्षारुणसिरानखविण्मूत्रनेत्रता ॥ शोफानाहास्यवैरस्यविट्शोषाः पार्श्वमूर्द्धरुक् ॥ पित्ताद्धरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥ तृट्स्वेदमूर्च्छाः शीतेच्छा दौर्गन्ध्यं कटुवक्त्रता ॥ वर्चोभेदोऽम्लको दाहः कफाच्छुक्लसिरादिता ॥ तंद्रालवणवक्त्रत्वरोमहर्षस्वरक्षयाः ॥ कासश्छर्दिश्च निचयान्मिश्रलिंगोऽतिदुःसहः ॥ मृत्कषायाऽनिलं पित्तमूषरा मधुरा कफं ॥ दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरूक्ष्य च ॥ स्रोतांस्यपक्वैवापूर्य कुर्याद्रुध्वा च पूर्ववत् ॥ पांडुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥ पुरीषं कृमिवन्मुंचेद्भिन्नं सासृक्कफं नरः ॥ यः पांडुरोगी सेवेत पित्तलं तस्य कामलां ॥ कोष्ठशाखाश्रयां पित्तं दग्ध्वाऽसृङ्मांसमावहेत् ॥ हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ्नखवक्त्रशकृत्तथा ॥ दाहाविपाकतृष्णावान् भेकाभो दुर्बलेंद्रियः ॥ भवेत्पित्तोल्बणस्यासौ पांडुरोगादृतेऽपि च ॥ उपेक्षया च शोफाढ्या सा कृच्छ्रा कुंभकामला ॥ हरितश्यावपीत-

त्वं पांडुरोगे यदा भवेत् ॥ वातपित्ताश्रमस्तृष्णा स्त्रीष्वहर्षो मृदुर्ज्वरः ॥ तंद्रा बलानलभ्रंशो लोढरं तं हलीमकं ॥ अलसश्चेति शंसंति तेषां पूर्वमुपद्रवाः ॥ शोफप्रधानाः कथिताः सएवातो निगद्यते ॥ पित्तरक्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःसिराः ॥ नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयं ॥ उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः ॥ सर्वं हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकं ॥ दोषैः पृथक् द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि ॥ द्विधा वा निजमागंतुं सर्वांगैकांगजं च तं ॥ पृथून्नतग्रथितताविशेषैश्च त्रिधा विदुः॥ सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशेषतः॥व्याधिकर्मोपवासादिक्षीणस्य भजतो द्रुतं॥अतिमात्रमथान्यस्य गुर्वम्लस्निग्धशीतलं ॥ लवणक्षारतीक्ष्णोष्णशाकांबुस्वप्नजागरं॥मृद्ग्राम्यमांसवल्लूरमजीर्णश्रममैथुनं ॥ पदातेर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिणाऽपि वा ॥ श्वासकासातिसारार्शोजठरप्रदरज्वराः ॥ विसूच्यलसकच्छर्दिगर्भवीसर्पपांडवः ॥ अन्ये च मिथ्योपक्रांतास्तैर्दोषा वक्षसि स्थिताः॥ ऊर्ध्वं शोफमधो बस्तौ मध्ये कुर्वंति मध्यगाः ॥ सर्वांगगाः सर्वगतं प्रत्यंगेषु तदाश्रयाः ॥ तत्पूर्वरूपं दवथुः सिरायामोऽगगौरवं ॥ वाताच्छोफश्चलो रूक्षः खररोमाऽरुणासितः ॥ संकोचस्पंदहर्षार्तितोदभेदप्रसुप्तिमान् ॥ क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत्पीडितस्तनुः ॥ स्निग्धोष्णमर्दनैः शाम्येद्रात्रावल्पो दिवा महान् ॥ त्वक्च सर्षपलिप्तेव तस्मिंश्चिमिचिमायते ॥ पीतरक्तासिताभासः पित्तादाताम्ररोमवान् ॥ शीघ्रानुसारप्रशमो मध्ये प्राक् जायते तनुः ॥ सतृड्दाहज्वरस्वेददवक्लेदमदभ्रमः ॥ शीताभिलाषी विड्भेदी गंधी स्पर्शासहो मृदुः ॥ कंडूमान् पांडुरोमत्वक्कठिनः शीतलो गुरुः ॥ स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्त्यानो निद्राछर्द्यग्निसादकृत् ॥ आक्रांतो नोन्नमेत्कृच्छ्रशमजन्मा निशाबलः ॥ स्रवेन्नासृक्चिरात्पिच्छां कुशशस्त्रादिविक्षतः ॥स्पर्शोष्णकांक्षी च कफाद्यथास्वं द्वंद्वजास्त्रयः॥ संकराद्धेतुलिंगानां निचयान्निचयात्मकः ॥

अभिघातेन शस्त्रादिछेदभेदक्षतादिभिः ॥ हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लात-कपिकच्छुजैः॥रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान्॥भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ विषजः सविषप्राणिपरिसर्पण-मूत्रणात् ॥ दंष्ट्रादंतनखापातादविषप्राणिनामपि ॥ विण्मूत्रशुक्रोपहृ-तमलवद्वस्त्रसंकरात् ॥ विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् ॥ मृदु-श्चलोऽवलंबी च शीघ्रो दाहरुजाकरः ॥ नवोऽनुपद्रवः शोफः साध्यो ऽसाध्यः पुरेरितः॥स्याद्विसर्पोऽभिघातांतैर्दोषैर्दूष्यैश्च शोफवत्॥अधि-ष्ठानं च तं प्राहुर्बाह्यांतरुभयाश्रयात् ॥ यथोत्तरं च दुःसाध्यास्तत्र दोषा यथायथं ॥ प्रकोपनैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः देहे शीघ्रं-विसर्पंति तेंऽतरंतःस्थिता बहिः ॥ बहिस्था द्वितये द्विस्था विद्यात्त्रां-तराश्रयं ॥ मर्मोपतापात्संमोहादयनानां विघट्टनात् तृष्णातियोगा-द्वेगानां विषमं च प्रवर्त्तनात् ॥ आशु चाग्निबलभ्रंशादतो बाह्यं विप-र्ययात् ॥ तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः॥ शोफस्फुरणनिस्तो-दभेदायामार्तिहर्षवान् ॥ पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिंगोऽतिलोहितः॥ कफात्कंडूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥ स्वदोषलिंगैश्चीयंते सर्वे-स्फोटैरुपेक्षिताः ॥ ते पक्वभिन्नाः स्वं स्वं च बिभ्रति व्रणलक्षणं ॥ वा-तपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्च्छाऽतीसारतृड्भ्रमैः ॥ अस्थिभेदाग्निसदनतम-कारोचकैर्युतः ॥ करोति सर्वमंगं च दीप्तांगारावकीर्णवत् ॥ यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स सः॥शांतांगारासितो नीलो रक्तो वाऽऽशु च चीयते॥अग्निदग्धइव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्द्रुतं च सः ॥ मर्मानुसारी वीस-र्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥ व्यथेदंगं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीर-येत्॥हिध्मां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना॥क्वचिच्छर्मारति-ग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ॥ चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भ-वां ॥ दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्पउच्यते ॥ कफेन रुद्धः पव-नो भित्त्वा तं बहुधा कफं ॥ रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्सिरास्नावमां-

सर्गं ॥ दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनां ॥ ग्रंथीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वरां ॥ श्वासकासातिसारास्य शोषहिध्मावमिभ्रमैः ॥ मोहवैवर्ण्यमूर्च्छांगभंगाग्निसदनैर्युतां ॥ इत्ययं ग्रंथिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ कफपित्ताज्ज्वरस्तंभो तंद्रानिद्राशिरोरुजः ॥ अंगावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ मूर्च्छाऽग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेंद्रियगौरवं ॥ आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां स च सर्पति ॥ प्रायेणामाशये गृण्हन्नेकदेशं नचातिरुक् ॥ पिडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपांडुरैः ॥ मेचकाभोऽसितः स्निग्धो मलिनः शोफवान् गुरुः ॥ गंभीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥ पंकवच्छीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुसिरागणः ॥ शवगंधिश्च वीसर्पं कर्दमाख्यमुशंति तं ॥ सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वधात्वभिसर्पणः ॥ बाह्यहेतोः क्षतात्क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ विसर्पं मारुतः कुर्यात्कुलत्थसदृशैश्चितं ॥ स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाढ्यं श्यावलोहितं ॥ पृथग्दोषैस्त्रयः साध्या द्वंद्वजाश्चानुपद्रवाः ॥ असाध्यौ क्षतसर्वोत्थौ सर्वे चाक्रांतमर्मकाः ॥ शीर्णस्नायुसिरामांसाः प्रक्लिन्नाः शवगंधयः॥ ॥ इति पांडुकामलाशोफविसर्पनिदानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः कुष्ठक्रिमिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ मिथ्याहारविहारेण विशेषेण विरोधिना ॥ साधुनिंदावधान्यस्वहरणाद्यैश्च सेवितैः ॥ पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैः प्रेरिता मलाः ॥ सिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्वग्लसीकासृगामिषं॥दूषयंतिश्लथीकृत्य निश्चरंतस्ततो बहिः॥त्वचः कुर्वंति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशंति तत् ॥ कालेनोपेक्षितं यस्मात्सर्वं कुष्णाति तद्वपुः ॥ प्रपद्य धातून् व्याप्यांतः सर्वान्संक्लेद्य चावहेत् ॥ सस्वेदक्लेदसंकोथान्क्रमीन्सूक्ष्मान्सुदारुणान् ॥ लोमत्वक्स्नायुधमनीस्तरुणास्थीनि यैः क्रमात् ॥ भक्षयेच्छ्वित्रमस्माच्च कुष्ठबाह्यमुदाहृतं ॥ कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वंद्वैः समागतैः ॥ सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु

स्पर्शदेशोऽधिकस्तथा ॥ वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौदुंबरं कफात् ॥
मंडलाख्यं विचर्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्तजं ॥ चर्मैककुष्ठकिटिभ-
सिध्मालसविपादिकाः ॥ वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषी ॥
पुंडरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वं
त्रिकं दद्रुसकाकणं ॥ पुंडरीकर्क्षजिव्हे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ अति-
श्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः ॥ दाहः कंडूस्त्वचि स्वापस्तोदः
कोठोन्नतिः श्रमः ॥ व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ॥
रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनं ॥ रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं
कुष्ठलक्षणमग्रजं ॥ कृष्णारुणकपालाभं रूक्षं सुप्तं खरं तनु ॥ वि-
स्तृतासमपर्यंतं हृषितैर्लोमभिश्चितं ॥ तोदाढ्यमल्पकंडूकं कापालं
शीघ्रसर्पि च ॥ पक्वोदुंबरताम्रत्वक्रोमगौरसिराचितं ॥ बहलं बहल-
क्लेदरक्तं दाहरुजाधिकं ॥ आशूत्थानावदरणकृमि पित्तादुदुंबरं ॥
स्थिरं स्त्यानं गुरु स्निग्धं श्वेतरक्तमनाशुगं ॥ अन्योन्यसक्तमुत्सन्नं
बहुकंडूस्रुतिकृमि ॥ श्लक्ष्णपीताभपर्यंतं मंडलं परिमंडलं ॥ सकंडूपि-
टिका श्यावा लसीकाढ्या विचर्चिका ॥ परुषं तनु रक्तांतमंतः श्यावं
समुन्नतं ॥ सतोददाहरुक्क्लेदं कर्कशैः पिडकैश्चितं ॥ ऋक्षजिव्हाकृ-
ति प्रोक्तमृक्षजिव्हं बहुकृमि ॥ हस्तिचर्मखरस्पर्शं चर्मैकाख्यं महाश्र-
यं ॥ अस्वेदं मत्स्यशकलसन्निभं किटिभं पुनः ॥ सूक्ष्मं किणखर-
स्पर्शं कंडूमत्परुषासितं ॥ सिध्मं रूक्षं बहिः स्निग्धमंतर्घृष्टं रजः कि-
रेत् ॥ श्लक्ष्णस्पर्शं तनु श्वेतताम्रं दौग्धिकपुष्पवत् ॥ प्रायेण चोर्ध्व-
काये स्याद्गंडैः कंडूयुतैश्चितं ॥ रक्तैरलसकं पाणिपाददार्यो विपादिकाः ॥
तीव्रार्त्यो मंदकंडूश्च सरागपिडिकाचिताः ॥ दीर्घप्रतानां दूर्वावदतसी-
कुसुमच्छविः ॥ उत्सन्नमंडला दद्रूः कंडूमत्यनुषंगिणी ॥ स्थूलमूलं
सदाहार्ति रक्तश्यावं बहुव्रणं ॥ शतारुः क्लेदजंत्वाढ्यं प्रायशः पर्वजन्म च ॥

रक्तांतमंतरा पांडुकंडूदाहरुजान्वितं॥ सोत्सेधमाचितं रक्तैः पद्मपत्रमिवांशुभिः॥घनभूरिस्लसीकासृक्प्रायमाशु विभेदि च॥पुंडरीकं तनुत्वग्भिश्चितं स्फोटैः सितारुणैः॥विस्फोटं पिडिकाः पामा कंडूक्लेदरुजाधिकाः॥ सूक्ष्माः श्यावारुणाः बह्व्यः प्रायः स्फिक्पाणिकूर्परे॥सस्फोटमस्पर्शसहं कंडूरुक्क्लेददाहवत् ॥ रक्तं दलत्स्यमेदलं काकणं तीव्रदाहरुक् ॥ पूर्वं रक्तं च कृष्णं च काकणंतीफलोपमं ॥ कुष्ठलिंगैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो भवेत् ॥ दोषभेदीयविहितैरादिशेल्लिंगकर्मभिः ॥ कुष्ठेषु दोषोल्बणतां सर्वदोषोल्बणं त्यजेत् ॥ रिष्टोक्तं यच्च यच्चास्थिमज्जशुक्रसमाश्रयं ॥ याप्यं मेदोगतं कृच्छ्रं पित्तद्वंद्वास्रमांसगं ॥ अकृच्छ्रं कफवाताढ्यं त्वक्स्थमेकमलं च यत् ॥ तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्यरूक्षताः ॥ स्वेदस्वापश्वयथवः शोणिते पिशिते पुनः ॥ पाणिपादाश्रिताः स्फोटाः क्लेदः संधिषु चाधिकं ॥ कौण्यं गतिक्षयोंऽगानां दलनं स्याच्च मेदसि ॥ नासाभंगोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वरक्षयः ॥ क्षते च कृमयः शुक्रे स्वदारापत्यबाधनं ॥ यथापूर्वं च सर्वाणि स्युर्लिंगान्यसृगादिषु ॥ कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं किलासं दारुणं च तत् ॥ निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयं ॥ वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत् ॥ सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥ सकंडु च क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ॥ वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरं ॥ अशुक्लरोमाबहलमसंसृष्टं मिथो नवं ॥ अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरंतनं ॥ वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ॥ स्पर्शैकाहारशय्यादिसेवनात्प्रायशो गदाः ॥ सर्वे संचारिणो नेत्रत्वग्विकारा विशेषतः ॥ कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यंतरभेदतः ॥ बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥ नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ॥ तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशांबराश्रयाः ॥ ब-

कुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूकालिक्षाश्च नामतः ॥ द्विधा ते कोठपिडकाकंडूगंडान्प्रकुर्वते ॥ कुष्ठैकहेतवोंऽत्यजाः श्लेष्मजास्तेषु चाधिकं ॥ मधुराम्लगुडक्षीरदधिमुक्तनवौदनैः ॥ शकृज्जा बहुविद्धान्यपर्णशाकोलकादिभिः ॥ कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पंति सर्वतः ॥ पृथुवध्ननिभाः केचित्केचिद्गंडूपदोपमाः ॥ रूढधान्यांकुराकारास्तनुदीर्घास्तथाऽणवः॥ श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ अंत्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महाकुहाः ॥ कुरवो दर्भकुसुमाः सुगंधास्ते च कुर्वते ॥ हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकं ॥ मूर्च्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान् ॥ रक्तवाहिसिरास्थाना रक्तजा जंतवोऽणवः ॥ अपादवृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्शनाः ॥ केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुंबराः ॥ षट् तेकुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः ॥ पक्वाशये पुरीषात्तथा जायंतेऽधोविसर्पिणः ॥ वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥ तदाऽस्योद्गारनिःश्वासविड्गंधानुविधायिनः ॥ पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसिता-सिताः ॥ ते पंच नाम्ना कृमयः ककेरुकमकेरुकाः॥ सौसुरादाः सलूनाख्या लेलिहा जनयंति च ॥ विड्भेदशूलविष्टंभकार्श्यपारुष्यपांडुताः॥ रोमहर्षाग्निसदनगुदकंडूर्विनिर्गमात् ॥ ॥ इति कुष्ठकृमिनिदानं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वार्थानर्थकरणे विश्वस्यास्यैककारणं ॥ अदुष्टदुष्टः पवनःशरीरस्य विशेषतः ॥ स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः ॥ स्रष्टा धाता विभुर्विष्णुः संहर्ता मृत्युरंतकः ॥ तददुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यमतः सदा॥ तस्योक्तं दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतं ॥ समासाद्व्यासतो दोषभेदीये नाम धाम च ॥ प्रत्येकं पंचधा चारो व्यापारभेद वैकृतं ॥

१ अस्यकृमिरोगिणः ॥

तस्योच्यते विभागेन सनिदानं सलक्षणं ॥ असंख्यमपि सं-
ख्याय यदशीत्या पुरेरितं ॥ धातुक्षयकरैर्वायुः कुप्यत्यतिनिषेवि-
तैः ॥ चरन्स्रोतस्सु रिक्तेषु भृशं तान्येव पूरयन् ॥ तेभ्योऽन्यदोष-
पूर्णेभ्यः प्राप्य वाऽऽवरणं बली ॥ तत्र पक्वाशये कुद्धः शूला-
नाहांत्रकूजनं ॥ मलरोधाश्मवर्ध्मार्शस्त्रिकपृष्ठकटीग्रहं ॥ करोत्यधरका-
ये च तांस्तान्कृच्छ्रानुपद्रवान् ॥ आमाशये तृड्वमथुश्वासकासवि-
सूचिकाः ॥ कंठोपरोधमुद्गारान् व्याधीनूर्ध्वं च नाभितः ॥ श्रोत्रा-
दिष्विंद्रियवधं त्वचि स्फुटनरूक्षते ॥ रक्ते तीव्रा रुजः स्वापं ताप
रागं विवर्णतां ॥ अरूंष्यन्नस्य विष्टंभमरुचिं कृशतां भ्रमं ॥ मां-
समेदोगतो ग्रंथींस्तोदाढ्यान्कर्कशान् भ्रमं ॥ गुर्वंगं चातिरुक्स्तंभं
मुष्टिदंडहतोपमं ॥ अस्थिस्थः सक्थिसंध्यस्थिशूलं तीव्रं बलक्षयं ॥
मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्यमस्वप्नं स्तब्धतां रुजं ॥ शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं
संगं विकृतिमेव वा ॥ तद्वद्गर्भस्य शुक्रस्थः सिरास्वाध्मानरिक्तते ॥
तत्स्थः स्नावस्थितः कुर्यात्कुब्जस्थापामकुब्जताः ॥ वातपूर्णदृतिस्पर्शं
शोफं संधिगतोऽनिलः ॥ प्रसारणाकुंचनयोः प्रवृत्तिं च सवेदनां ॥
सर्वांगसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभंजनं ॥ स्तंभनाक्षेपणस्वापसंध्याकुंचन-
कंपनं ॥ यदा तु धमनीः सर्वाः कुद्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ॥ तदांगमाक्षि-
पत्येष व्याधिराक्षेपकः स्मृतः ॥ अधःप्रतिहतो वायुर्व्रजत्यूर्ध्वं हृ-
दाश्रिताः ॥ नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरःशंखौ च पीडयन् ॥ आ-
क्षिपत्यरितो गात्रं धनुर्वच्चास्य नामयेत् ॥ कृच्छ्रादुच्छ्वसिति स्त-
ब्धस्स्तमीलितदृक्ततः ॥ कपोतइव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतंत्रकः ॥
स एव चापतानाख्यो मुक्ते तु मरुता हृदि ॥ अश्नुवीत मुहुः स्वा-
स्थ्यं मुहुरस्वास्थ्यमावृते ॥ गर्भपातसमुत्पन्नः शोणितातिस्रवोत्थि-
तः ॥ अभिघातसमुत्थश्च दुश्चिकित्स्यतमो हि सः ॥ मन्ये संस्तभ्य
वातोऽतरुपेत्य धमनीर्यदा ॥ व्याप्नोति सकलं देहं जत्रुरायम्यते

तदा ॥ अंतर्धनुरिवांगं च वेगैः स्तंभं च नेत्रयोः ॥ करोति जृंभां दशनं दशनानां कफोद्गमं ॥ पार्श्वयोर्वेदनां वाक्यहनुपृष्ठकटिग्रहं ॥ अंतरायामइत्येष बाह्यायामश्च तद्विधः ॥ देहस्य बहिरायामात्पृष्ठतो न्हियते शिरः ॥ उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कंधरा चावमृघते ॥ दंतौष्ठास्ये च वैवर्ण्यं प्रस्वेदः स्रस्तगात्रता ॥ बाह्यायामं धनुःकंपं ब्रुवते वेगिनं च तं ॥व्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समीरणसमीरणात् ॥ व्यायच्छंति तनुं दोषाः सर्वामापादमस्तकं ॥ तृष्यतः पांडुगात्रस्य व्रणायामः स वर्जितः ॥ गते वेगे भवेत्स्वास्थ्यं सर्वेष्वाक्षेपकेषु तु ॥ जिन्हातिलेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः ॥ कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वाऽनिलो हनू ॥ करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृतास्यतां ॥ हनुस्रंसः स तेन स्यात्कृच्छ्राच्चर्वणभाषणं ॥ वाग्वाहिनीसिरासंस्थो जिन्हां स्तंभयते ऽनिलः ॥ जिन्हास्तंभः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाषणात् ॥ उत्त्रासवक्रक्षवथुखरकार्मुककर्षणात् ॥ विषमादुपधानाच्च कठिनानां च चर्वणात् ॥ वायुर्विवृद्धस्तैस्तैश्च वातलैरूर्ध्वमास्थितः ॥ वक्रीकरोति वक्त्रार्द्धमुक्तं हसितमीक्षितं ॥ ततोऽस्य कंपते मूर्द्धा वाक्संगः स्तब्धनेत्रता ॥ दंतचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहानिः क्षवग्रहः ॥ गंधाज्ञानं स्मृतेर्मोहस्त्रासः सुप्तस्य जायते ॥ निष्ठीवः पार्श्वतो यायादेकस्याक्ष्णो निमीलनं ॥ जत्रोरूर्ध्वं रुजास्तीव्राः शरीरार्द्धेऽधरेऽपि वा ॥ तमाहुरर्दितं केचिदेकायाममथापरे ॥ रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्द्धधराः सिराः ॥ रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिराग्रहः[1] ॥ गृहीत्वाऽर्द्धं तनोर्वायुः सिराः स्नायूर्विशोष्य च ॥पक्षमन्यतरं हंति संधिबंधान्विमोक्षयन्॥कृत्स्नोऽर्द्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः॥ एकांगरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ॥ सर्वांगरोगं

१ शिरोग्रहमितिपाठः

तद्वच्च सर्वकायाश्रये ऽनिले॥शुद्धवातहतः पक्षः कृच्छ्रसाध्यतमो मतः ॥कृच्छ्रस्त्वन्येन संसृष्टो विवर्ज्यः क्षयहेतुकः॥आमबद्धायनः कुर्यात्संस्तभ्यांगं कफान्वितः॥ असाध्यं हतसर्वेहं दंडवद्दंडकं मरुत् ॥ अंसमूलस्थितो वायुः सिराः संकोच्य तत्रगाः॥ बाहुप्रस्पंदितहरं जनयत्यवबाहुकं ॥ तलं प्रत्यंगुलीनां या कंडरा बाहुपृष्ठतः ॥ बाहुचेष्टापहरिणी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥ वायुः कट्यां स्थितः सक्थ्नः कंडरामाक्षिपेद्यदा ॥ तदा खंजो भवेज्जंतुः पंगुः सक्थ्नोर्द्वयोरपि ॥ कंपते गमनारंभे खंजन्निव प्रयाति यः ॥ कलायखंजं तं विद्यान्मुक्तसंधिप्रबंधनं ॥ शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ॥ जीर्णाजीर्णे तथाऽयाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ॥सश्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसंचितं ॥ अभिभूयेतरं दोषमूरूचेत्प्रतिपद्यते ॥ सक्थ्यस्थीनि प्रपूर्यांतः श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् ॥ तदा स्तभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीतावचेतनौ ॥ परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ ॥ ध्यानांगमर्दस्तैमित्यतंद्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः ॥ संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः ॥ तमूरुस्तंभमित्याहुराढ्यवातं तथा परे ॥ वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये महारुजः ॥ ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत् ॥ रुक्पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ॥ वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकंटकं ॥ पार्ष्णिं प्रत्यंगुलीनां या कंडरा मारुतार्दिता ॥ सक्थ्युत्क्षेपं निगृण्हाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥ विश्वाची गृध्रसी चोक्ता खल्ली तीव्ररुजान्विते ॥ हृष्येते चरणौ यस्य भवेतां च प्रसुप्तवत् ॥ पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः ॥ पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ॥ विशेषतश्चंक्रमिते पाददाहं तमादिशेत् ॥ इति वातव्याधिनिदानं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥१५॥

१ विश्वाचीचोक्ता बाहुचेष्टाऽपहारिणीत्यादिना ग्रंथेन गृध्रसीचाधुनैवोक्ता ते द्वे तीव्ररुजान्विते खल्लीति भण्येते ॥

अथातो वातशोणितनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ विदाह्यन्नं विरुद्धं च तत्तथाऽसृक्प्रदूषणं ॥ भजतां विधिहीनं च स्वप्नजागरमैथुनं ॥ प्रायेण सुकुमाराणामचंक्रमणशीलिनां ॥ अभिघातादशुद्धेश्च नृणामसृजि दूषिते ॥ वातलैः शीतलैर्वायुर्वृद्धः क्रुद्धो विमार्गगः ॥ तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥ आढ्यरोगं खुडं वातबलासं वातशोणितं ॥ तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥ विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलंबौ तस्य लक्षणं ॥ भविष्यतः कुष्ठसमं तथा सादः श्लथांगता ॥ जानुजंघोरुकट्यंसहस्तपादांगसंधिषु ॥ कंडूस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तताः ॥ भूत्वा भूत्वा प्रणश्यंति मुहुराविर्भवंति च ॥ पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ॥ आखोरिव विषं क्रुद्धं कृत्स्नं देहं विधावति ॥ त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं तत्पूर्वं जायते ततः ॥ कालांतरेण गंभीरं सर्वान्धातूनभिद्रवत् ॥ कंड्वादिसंयुतोत्ताने त्वक् ताम्रा शावलोहिता ॥ सायामा भृशदाहोषा गंभीरे ऽधिकपूर्वरुक् ॥ श्वयथुर्ग्रथितः पाकी वायुः संध्यस्थिमज्जसु ॥ छिंदन्निव चरत्यंतर्वक्रीकुर्वंश्च वेगवान् ॥ करोति खंजं पंगुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ॥ वाते ऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनं ॥ शोफस्य रूक्षकृष्णत्वश्यावतावृद्धिहानयः ॥ धमन्यंगुलिसंधीनां संकोचोंऽगग्रहोऽतिरुक् ॥ शीतद्वेषानुपशयौ स्तंभवेपथुसुप्तयः ॥ रक्ते शोफोऽतिरुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ॥ स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कंडूक्लेदसमन्वितः ॥ पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदः सतृट् ॥ स्पर्शाक्षमत्वं रुग्रागः शोफः पाको भृशोष्मता ॥ कफे स्तैमित्यगुरुता सुप्तिस्निग्धत्वशीतताः ॥ कंडूर्मंदा च रुग्द्वंद्वसर्वलिंगं च संकरे ॥ एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजं ॥ त्रिदोषजं त्यजेत्स्रावि स्तब्धमर्बुदकारि च ॥ रक्तमार्गं निहत्याशु शाखासंधिषु मारुतः ॥ निवेश्यान्योन्यमाचार्य वेदनाभिर्हरत्यसून् ॥ वायौ पंचात्मके प्राणो रौ-

क्षयव्यायामलंघनैः ॥ अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः ॥ कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्त्तयेत् ॥ पीनसार्दिततृट्कासश्वासादींश्चामयान् बहून् ॥ उदानः क्षवथूद्गारच्छर्दिनिद्राविधारणैः ॥ गुरुभाराभिरुदितहासाद्यैर्विकृतो गदान् ॥ कंठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्यरोचकपीनसान् ॥ कुर्याच्च गलगंडादींस्तांस्तान्जत्रूर्ध्वसंश्रयान् ॥ व्यानोऽतिगमनध्यानक्रीडाविषमचेष्टितैः ॥ विरोधिरूक्षभीहर्षविषादाद्यैश्च दूषितः ॥ पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंशशोफचित्तोत्प्लवज्वरान् ॥ सर्वांगरोगनिस्तोदरोमहर्षांगसुप्तताः ॥ कुष्ठं वीसर्पमन्यांश्च कुर्यात्सर्वांगगान् गदान् ॥ समानो विषमाजीर्णशीतसंकीर्णभोजनैः ॥ करोत्यकालशयनजागराद्यैश्च दूषितः ॥ शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वामाशयजान् गदान् ॥ अपानो रूक्षगुर्वन्नवेगाघातातिवाहनैः ॥ यानयानासनस्थानचंक्रमैश्चातिसेवितैः ॥ कुपितः कुरुते रोगान् कृच्छ्रान् पक्वाशयाश्रयान् ॥ मूत्रशुक्रप्रदोषार्शोगुदभ्रंशादिकान् बहून् ॥ सर्वं च मारुतं सामं तंद्रास्तैमित्यगौरवैः ॥ स्निग्धत्वारोचकालस्यशैत्यशोफाग्निहानिभिः ॥ कटुरूक्षाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च ॥ युक्तं विद्यान्निरामं तु तंद्रादीनां विपर्ययात् ॥ वायोरावरणं चातो बहुभेदं प्रचक्षते ॥ लिंगं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमः ॥ कटुकोष्णाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता ॥ शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकं ॥ लंघनायासरूक्षोष्णकामता च कफावृते ॥ रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वङ्मांसांतरजा भृशं ॥ भवेच्च रागी श्वयथुर्जायंते मंडलानि च ॥ मांसेन कठिनः शोफो विवर्णः पिडिकास्तथा ॥ हर्षः पिपीलिकानां च संचारइव जायते ॥ चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः ॥ आढ्यवातइति ज्ञेयः सकृच्छ्रो मेदसाऽऽवृते ॥ स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनंदति ॥ सूच्येव तुद्यतेऽत्यर्थमंगं सीदति शूल्यते ॥ मज्जावृते विनमनं जृं-

भणं परिवेष्टनं ॥ शूलं च पीड्यमानेन पाणिभ्यां लभते सुखं ॥ शुक्रावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्फलताऽपि वा ॥ भुक्ते कुक्षौ रुजा जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ॥ मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं बस्तेर्मूत्रावृते भवेत् ॥ विडावृते विबंधोऽधः स्वे स्थाने परिकृंतति ॥ व्रजत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः ॥ शकृत्पीडितमन्नेन दुःखं शुष्कं चिरात्सृजेत् ॥ सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणिवंक्षणपृष्ठरुक् ॥ विलोमो मारुतोऽस्वास्थ्यं हृदयं पीड्यतेऽपि च ॥ भ्रमो मूर्च्छा रुजा दाहः पित्तेन प्राणआवृते ॥ विदग्धेऽन्ने च वमनमुदानेऽपि भ्रमादयः ॥ दाहोंतरूर्जोभ्रंशश्च दाहो व्याने तु सर्वगः ॥ क्लमोंऽगचेष्टाभंगश्च ससंतापः सवेदनः ॥ समानऊष्मोपहतिरतिस्वेदोऽरतिः सतृट् ॥ दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णता ॥ रजोऽतिवृद्धिस्तापश्च योनिमेहनपायुषु ॥ श्लेष्मणात्वावृते प्राणे सादस्तंद्रा रुचिर्वमिः ॥ ष्ठीवनं क्षवथूद्गारनिःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ॥ उदाने गुरुगात्रत्वमरुचिर्वाक्स्वरग्रहः ॥ बलवर्णप्रणाशश्च व्याने पर्वास्थिवाग्ग्रहः ॥ गुरुतांऽगेषु सर्वेषु स्खलितं च गतौ भृशं ॥ समानेऽतिहिमांगत्वमस्वेदोमंदवन्हिता ॥ अपाने सकफं मूत्रशकृतः स्यात्प्रवर्तनं ॥ इति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥ प्राणादयस्तथाऽन्योन्यमावृण्वंति यथाक्रमं ॥ सर्वेऽपि विंशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥ निःश्वासोच्छ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः ॥ हृद्रोगो मुखशोषश्च प्राणेनोदानआवृते ॥ उदानेनावृते प्राणे वर्णौजोबलसंक्षयः ॥ दिशाऽनया च विभजेत्सर्वमावरणं भिषक् ॥ स्थानान्यवेक्ष्य वातानां वृद्धिं हानिं च कर्मणां ॥ प्राणादीनां च पंचानां मिश्रमावरणं मिथः ॥ पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रितैश्च तैः ॥ मिश्रैः पित्तादिभिस्तद्वन्मिश्रणाभिरनेकधा ॥ तारतम्यविकल्पाच्च यात्यावृ

१ ऊर्जायाः बलस्य भ्रंशः विनाशः

त्तिरसंख्यतां ॥ तां लक्षयेदवहितो यथास्वं लक्षणोदयात् ॥ शनैः शनैश्चोपशयाद्गूढामपि मुहुर्मुहुः ॥ विशेषाज्जीवितं प्राणउदानो बलमुच्यते ॥ स्यात्तयोः पीडनाद्धानिरायुषश्च बलस्य च ॥ आवृता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सरं स्थिताः ॥ प्रयत्नेनापि दुःसाध्या भवेयुर्वाऽनुपक्रमाः ॥ विद्रधिप्लीहहृद्रोगगुल्माग्निसदनादयः ॥ भवंत्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ॥ ॥ इति वातशोणितनिदानं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ इतिश्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे तृतीयं निदानस्थानं संपूर्णं ॥३॥ ७ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

चिकित्सास्थानम् ४

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान्पिधापयन् ॥ विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लंघनं ॥ प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा बलं यत्नेन पालयन् ॥ बलाधिष्ठानमारोग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रमः ॥ लंघनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति ॥ स्वास्थ्यं क्षुतृड्रुचिः पक्तिर्बलमोजश्च जायते ॥ तत्रोत्क्लिष्टे समुत्क्लिष्टे कफप्राये चले मले ॥ सहृल्लासप्रसेकान्नद्वेषकासविसूचिके ॥ सद्योभुक्तस्य संजाते ज्वरे सामे विशेषतः ॥ वमनं वमनार्हस्य शस्तं कुर्यात्तदन्यथा ॥ श्वासातिसारसंमोहहृद्रोगविषमज्वरान् ॥ पिप्पलीभिर्युतान् गालान्कलिंगैर्मधुकेन वा ॥ पीत्वोष्णतोयेन वमेन्मध्वंबु लवणांबु वा ॥ पटोलनिंबकर्कोटवेत्रपत्रजलानि वा ॥ पेयां मंडं रसं चेक्षोर्मद्यं कल्पोदितानि वा ॥ वमनानि प्रयुंजीत बलकालविभागवित् ॥ कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणं ॥ दोषाणां समुदीर्णानां पाचनाय शमाय च ॥ आमेन भस्मनेवाग्नौ च्छन्नेऽन्नं न विपच्यते ॥ तस्मादादोषपचनाज्ज्वरितानुपवासयेत् ॥ तृष्यन्नल्पाल्पमुष्णांबु पिबेद्वातकफज्वरे ॥ तत्कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्तयेत् ॥ उदीर्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्वा विशोधयेत् ॥ लीनपित्तानिलस्वेदशकृन्मूत्रानुलोमनं ॥ निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामव-

१ स्रोतांसि २ लंघनस्य विशेषोक्तावुपवासं प्रकल्पयेदिति वचनादत्रोपवासो गृह्यते.

लंघनं ॥ विपरीतमतः शीतं दोषसंघातवर्द्धनं ॥ उष्णमेवंगुणत्वेऽपि युंज्यान्नैकांतपित्तले ॥ उद्रिक्तपित्ते दवथुदाहमोहातिसारिणि ॥ विषमद्योत्थिते ग्रीष्मे क्षतक्षीणे ऽस्रपित्तिनि ॥ घनचंदनशुंठ्यंबुपर्पटोशीरसाधितं ॥ शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृट्ज्वरापहं ॥ ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना ॥ तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकं ॥ स्नानाभ्यंगप्रदेहांश्च परिशेषं च लंघनं ॥ अजीर्णइव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ॥ न पिबेदौषधं तद्धि भूयएवाममावहेत् ॥ आमाभिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरिव ॥ सोदर्दपीनसश्वासे जंघापर्वास्थिशूलिनि ॥ वातश्लेष्मात्मके स्वेदः प्रशस्तः स प्रवर्तयेत् ॥ स्वेदमूत्रशकृद्वातान्कुर्योदग्नेश्च पाटवं ॥ स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वतश्चानुपालयेत् ॥ लंघनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः ॥ मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ॥ शुद्धवातक्षयागंतुजीर्णज्वरिषु लंघनं ॥ नेष्यते तेषु हि हितं शमनं यन्न कर्शनं ॥ तत्र सामज्वराकृत्या जानीयादविशोषितं ॥ द्विविधोपक्रमज्ञानमवेक्षेत च लंघने ॥ युक्तं लंघितलिंगैस्तु तं पेयाभिरुपाचरेत् ॥ यथास्वौषधसिद्धाभिर्मंडपूर्वाभिरादितः ॥ षडहं वा मृदुत्वं वा ज्वरो यावदवाप्नुयात् ॥ तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्भिरिव पावकः ॥ ताश्च भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपनाः ॥ वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमिकाः ॥ स्वेदनाय द्रवोष्णत्वान्मृदुत्वात्तृट्प्रशांतये ॥ आहारभावात्प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च ॥ ज्वरघ्ना ज्वरसात्म्यत्वात्तस्मात्पेयाभिरादितः ॥ उपक्रमेज्ज्वरान्सर्वान्मृते मद्यसमुत्थितान् ॥ प्राग्लाजपेयां सुजरां सशुंठीधान्यपिप्पलीं ॥ ससैंधवां तथाम्लार्थी तां पिबेत्सहदाडिमां ॥ सृष्टविड्बद्धपित्तो वा सशुंठीमाक्षिकां हिमां ॥ बस्तिपार्श्वशिरःशूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधितां ॥ पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥ सिद्धां ज्वरातिसार्यम्लां पेयां दीपनपाचनीं ॥ ह्रस्वेन पं-

चमूलेन हिध्मारुक्श्वासकासवान् ॥ पंचमूलेन महता कफार्तो यवसाधितां ॥ विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृतां ॥ यवागूं सर्पिषा भृष्टां मलदोषानुलोमनीं ॥ चविकापिप्पलीमूलद्राक्षाऽऽमलकनागरैः ॥ कोष्ठे विबद्धे सरुजि पिबेत्तु परिकर्तिनि ॥ कोलवृक्षाम्लकलशीधावनीश्रीफलैः कृतां ॥ अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्त्तः सिताऽऽमलकनागरैः ॥ सिताबदरमृद्वीकासारिवामुस्तचंदनैः ॥ तृष्णाच्छर्दिपरीदाहज्वरघ्नीं क्षौद्रसंयुतां ॥ कुर्यात्पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि ॥ मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ॥ ग्रीष्मे तयोर्वाऽधिकयोस्तृट्छर्दिदाहपीडिते ॥ ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छंति तेषु तु ॥ द्राक्षादाडिमकाश्मर्यपथ्यापीलुपरूपकैः ॥ समधूकैः सबदरैः सक्षौद्रैः ससितोपलैः॥ ज्वरघ्नैस्तोयमृदितैरद्भिर्वा लाजतर्पणं ॥ पिबेत्ससूक्ष्मरजसस्ततो जीर्णे तु तर्पणे ॥ यवाग्वां चौदनं क्षुद्वानश्नीयाद्भृष्टतंदुलं ॥ दकलावणिकैर्यूषैरसैर्वा मुद्गलावजैः ॥ इत्ययं षडहो नेयो बलं दोषं च रक्षता ॥ ततः पक्वेषु दोषेषु लंघनाद्यैः प्रशस्यते ॥ कषायो दोषशेषस्य पाचनः शमनो ऽथवा ॥ तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ॥ पित्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायः स न शस्यते ॥ नवज्वरे मलस्तंभात्कषायो विषमज्वरं ॥ कुरुतेऽरुचिहृल्लासहिध्माऽऽध्मानादिकानपि ॥ न च्यवंते न पच्यंते कषायस्तंभिता मलाः ॥ तिर्यग्गता विमार्गा वा वर्द्धयंत्यपि च ज्वरं ॥ बद्धामकफवातत्वाच्छूलानाहादिकानपि ॥ सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः ॥ केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमामोल्बणे न तु ॥ तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदयो यतः ॥ दोषेऽथवाऽतिनिचिते तंद्रास्तैमित्यकारिणि ॥ अपच्यमानं भैषज्यं भूयो ज्वलयति ज्वरं ॥ यदा ज्वरो मृदुर्देहो लघुः प्रचलिता मलाः ॥ अचिरज्वरिनस्यापि योजयेद्भेषजं तदा ॥ मुस्तया पर्पटं युक्तं शुंठ्या दुःस्पर्शयाऽपि वा ॥ पाक्यं शीतकषायं वा पाठोशीरं सवालकं ॥

पिबेत्तद्वच्च भूनिंबगुडूचीमुस्तनागरं ॥ यथायोगमिमे योज्याः कषाया दोषपाचनाः ॥ ज्वरारोचकतृष्णाऽऽस्यवैरस्यापक्तिनाशनाः ॥ पाठेंद्रयवभूनिंबमुस्तपर्पटकामृताः ॥ जयंत्याममतीसारं ज्वरं च समहौषधाः ॥ दुरालभाऽमृतामुस्तनागरं वातजे ज्वरे ॥ अथवा पिप्पलीमूलगुडूचीविश्वभेषजं ॥ कनीयः पंचमूलं वा पित्ते क्षौद्रसमन्विताः ॥ कलिंगमुस्तकटुका मुस्तपर्पटकं तथा ॥ सधन्वयासभूनिंबं वत्सकाद्यो गणः कफे ॥ अथवा वृषगांगेयीशृंगबेरदुरालभाः ॥ रुग्विबंधानिलश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचनं ॥ अभयापिप्पलीमूलशम्याककटुकाघनं ॥ कलिंगकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ पटोलं सारिवा मुस्ता पाठा कटुकरोहिणी ॥ पटोलनिंबत्रिफलामृद्वीकामुस्तवत्सकाः ॥ किराततिक्तममृता चंदनं विश्वभेषजं ॥ धात्रीमुस्तामृता क्षौद्रमर्द्धश्लोकसमापनाः ॥ पंचैते संततादीनां पंचानां शमना मताः ॥ पटोलेंद्रयवारिष्टभद्रमुस्तामृताऽभयाः ॥ सारिवाद्वितयं पाठा त्रायंती कटुरोहिणी ॥ पटोलारिष्टमृद्वीकाशम्याकत्रिफलाविषं ॥ चंदनोशीरधान्याब्दगुडूचीविश्वभेषजं ॥ देवदारु स्थिरा शुंठी वासा धात्री हरीतकी ॥ पंच पंचज्वरान् घ्नंति योगा मधुसितोत्कटाः ॥ सगुडाः सारिवाद्राक्षाशताव्हाकणरेणुकाः ॥ काश्मर्यसारिवाद्राक्षात्रायमाणाऽमृतागुडाः ॥ शतपुष्पावचाकुष्टदेवदारुहरेणुकाः ॥ शर्करामधुसंयुक्ताः समांसीमुस्तधान्यकाः ॥ कृष्णापुनर्नवाद्राक्षाशताव्हागुडसारिवाः ॥ शालिपर्णीबलाद्राक्षासारिवाछिन्नसंभवाः ॥ आरग्वधो बला रास्ना काश्मर्यं मधुकं गुडः ॥ शतावरी छिन्नरुहा स्वरसो वा गुडान्वितः ॥ सकृष्णजीरकसितानागरश्चामृतारसः ॥ वातज्वरं जयंत्याशु केवलो वाऽमृतारसः ॥ भार्ङ्गीसरलगांगेयीदारुकुष्ठैलवालुकं ॥ कोष्णं घृतगुडोपेतं पिबेद्वा वातजे ज्वरे ॥ पटोलादिगुडूच्यादी सूत्रोक्तौ पित्तजे ज्वरे ॥ अंजनादिः सकाश्मर्यः सारिवादिः सशर्करः ॥ सिताक-

धुककाश्मर्यशीतोशीरपरूषकं ॥ गुडूचीसारिवारोध्रं कमलोत्पलशा-
र्कराः ॥ द्राक्षाऽभयातिक्तघनशम्याकफलपर्पटं ॥ श्यामापर्पटदुःस्प-
र्शातिक्तातिक्तसितावृषाः ॥ शर्करातिक्तकटुकात्रायमाणाबिभीतकं॥
गुडूच्यामलकैर्युक्तः केवलो वाऽपि पर्पटः ॥ कषायो वा हिमस्तिक्ता-
द्राक्षामधुकनिंबजः ॥ पित्तज्वरघ्नी तिक्ता वा श्लक्ष्णपिष्टा सशर्करा॥
कफजे ऽतिविषोशीरपटोलमरिचक्षपाः ॥ समूर्वेंद्रयवद्वीपिकुष्ठनिंबव-
चागुडाः ॥ ससच्छदामृतानिंबस्फूर्जातं माक्षिकान्वितं॥ निशात्रिकटुकं
तिक्तानागपुष्पकलिंगकाः ॥ सारिवाऽतिविषाकुष्ठदुःस्पर्शामुस्तगुग्गु-
लु ॥ परूषं त्रिफला तिक्ता बीजं वृषकजं घनं ॥ नागरत्रिफलामुस्ता-
मूर्वापाठाः समाक्षिकाः ॥ संसर्गसन्निपातेषु मिश्रानेतान्विकल्पयेत् ॥
गोकंटकबलादर्भाःससिता वातपित्तजे ॥ द्राक्षाऽऽमलकभूनिंबाः स-
गुडूचीशठीगुडाः ॥ त्रायंतीसारिवाद्राक्षाकाश्मर्यच्छिन्नजागुडाः ॥ द्रा-
क्षामसूरत्रायंतीगुडूचीसारिवाबलाः ॥ द्राक्षामधूकमधुकरोध्रकाश्मर्य-
सारिवाः ॥ मुस्तामलकह्रीबेरपद्मकेसरपद्मकं ॥ मृणालचंदनोशीरनी-
लोत्पलपरूषकं ॥ फांटो हिमो वा द्राक्षादिर्जातीकुसुमवासितः ॥ यु-
क्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजं ॥ ज्वरं मदात्ययं छर्दिं मूर्छां दाहं
श्रमं भ्रमं ॥ ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामलामपि ॥ कफवाते
वचातिक्तापाठाऽऽरग्वधवत्सकाः ॥ पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा क्वाथश्छिन्नो
द्भवोद्भवः॥व्याघ्रीशुंठ्यमृताक्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः॥वातश्लेष्मज्व-
रश्वासकासपीनसशूलजित् ॥ पथ्याकुस्तुंबरीमुस्तशुंठीकट्तृणपर्पटं ॥
सकट्फलवचाभार्ङ्गीदेवाह्वं मधुहिंगुमत् ॥ कफवातज्वरष्ठीवकुक्षिहृ-
त्पार्श्ववेदनाः ॥ कंठामयास्यश्वयथुकासश्वासान्नियच्छति ॥ आर-
ग्वधादिः सक्षौद्रः कफपित्तज्वरं जयेत् ॥ तथा तिक्तावृषोशीरत्रायंती-
त्रिफलाऽमृताः ॥ पटोलातिविषानिंबमूर्वाधन्वयवासकाः ॥ वृषपुष्प-
च्छदरसः शर्करामाक्षिकान्वितः ॥ पित्तश्लेष्मज्वरं हंति सासृक्पित्तं

सकामलं ॥ अनंताविश्वभैषज्यकटुकातोयतोयदाः ॥ ज्वरतृड्भ्रमक्लमं मोहधूमकाम्लकनाशनाः ॥ सन्निपातज्वरेन्याघ्रीदेवदारुनिशाघनं॥ पटोलपत्रनिंबत्वक्त्रिफलाकटुकायुतं ॥ मुस्तापर्पटकं पथ्या मृद्वीका कटुरोहिणी ॥ त्रायंतीकणतन्मूलद्राक्षापथ्यामधूलिकाः ॥ त्रिफलोशीरषड्ग्रंथायष्टिमधुबलाघनाः ॥ नागरं पौष्करं मूलं गुडूची कंटकारिका ॥ सकासश्वासपार्श्वार्तौ वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ॥ मधूकपुष्पमृद्वीकात्रायमाणापरूषकं ॥ सोशीरतिक्तात्रिफलाकाश्मर्यं कल्पयेद्धिमं ॥ कषायं तं पिबन्काले ज्वरान्सर्वानपोहति ॥ जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्धन्वयवासकं ॥ बद्धविट् कटुकाद्राक्षात्रायंतीत्रिफलागुडान् ॥ जीर्णौषधो ऽन्नं पेयाद्यमाचरेच्छ्लेष्मवान्न तु ॥ पेया कफं वर्द्धयति पंकं पांसुषु वृष्टिवत् ॥ श्लेष्माभिष्यन्नदेहानामतः प्रागपि योजयेत् ॥ यूषान्कुलत्थचणककलायादिकृतान् लघून् ॥ रूक्षांस्तिक्तरसोपेतान्हृद्यान् रुचिकरान् पटून् ॥ रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः षष्टिकाश्च ज्वरे हिताः ॥ श्लेष्मोत्तरे वितुषास्तथा वाटीकृता यवाः ॥ ओदनस्तैः सुतो द्वित्रिः प्रयोक्तव्यो यथायथं ॥ वोषदूष्यादिबलतो ज्वरघ्नकाथसाधितः ॥ मुद्गाद्यैर्लघुभिर्यूषाः कुलत्थैश्च ज्वरापहाः ॥ कारवेल्लककर्कोटबालमूलकपर्पटैः ॥ वार्ताकनिंबकुसुमपटोलफलपल्लवैः ॥ अत्यंतलघुभिर्मांसैर्जांगलैश्च हिता रसाः ॥ व्याघ्रीपरूषकर्कोटीद्राक्षाऽऽमलक दाडिमैः ॥ संस्कृताः पिप्पलीशुंठीधान्यजीरकसैंधवैः ॥ सितामधुभ्यां प्रायेण संयुता वा कृताकृताः ॥ अनम्लतक्रसिद्धानि रुच्यानि व्यंजनानि च ॥ अच्छान्यनलसंपन्नान्यनुपानेऽपि योजयेत् ॥ तानि कथितशीतं च वारि मद्यं च सात्म्यतः ॥ कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति लंघिते ॥ सर्पिर्दद्यात्कफे मंदे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ पक्वेषु दोषेष्वमृतं तद्विषोपममन्यथा ॥ दशाहे स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रववृद्धिकृत् ॥ लं-

१ भृष्टविदलीकृता इत्यर्थः

घनादिक्रमं तत्र कुर्यादाकफसंक्षयात् ॥ सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनांते भोजयेल्लघु ॥ श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्माबलवाननलस्तदा ॥ यथोचितेऽथवा काले देशसात्म्यानुरोधतः ॥ प्रागल्पवन्हिर्भुंजानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते ॥ इति ज्वरचिकित्सितं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो जीर्णज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ देहधात्वबलत्वेन ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥ रूक्षं हि तेजो ज्वरकृत्तेजसा रूक्षितस्य च ॥ वमनस्वेदकालांबुकषायलघुभोजनैः ॥ यः स्याद्तिबलो धातुः सहचारी सदागतिः ॥ तस्य संशमनं सर्पिर्दीप्तस्येवांबु वेश्मनः ॥ वातपित्तजितामग्र्यं संस्कारं चानुरुध्यते ॥ सुतरां तध्यतो दद्याद्यथास्वौषधसाधितं ॥ विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत्पित्तं च शैत्यतः ॥ स्नेहाद्वातं घृतं तुल्ययोगसंस्कारतः कफं ॥ पूर्वे कषायाः सघृताः सर्वे योज्या यथामलं ॥ त्रिफलापिचुमंदत्वङ्मधुकं बृहतीद्वयं ॥ समसूरदलं क्काथः सघृतो ज्वरकासहा ॥ निदिग्धिकातामलकीत्रायमाणाकलिंगकैः ॥कृष्णांऽशुमत्यतिविषाकटुकासेव्यचंदनैः ॥ धात्रीबिल्वघनद्राक्षासारिवाभिश्च साधितं ॥ इंति सद्यो घृतं जीर्णज्वरं कासं हलीमकं ॥ अरुचिं विषमं वह्निं यक्ष्माणं च नवोत्थितं ॥ वासागुडूचीत्रिफलात्रायमाणायवासकान् ॥ क्काथे क्षीरे च विपचेज्ज्वरघ्नं कल्कितैर्घृतं ॥ पिप्पलीमुस्तमृद्वीकाचंदनोत्पलनागरैः ॥ दुरालभाबलामुस्तात्रायंतीनिंबपर्पटान् ॥ पंचमूलं कनीयश्च क्काथयित्वा घृतं पचेत् ॥ सक्षीरं कल्कितैर्द्राक्षामेदाऽऽमलकपुष्करैः ॥ शठीतामलकीपुत्रैस्तच्च ज्वरहरं परं ॥ क्षयकासशिरःपार्श्वहृच्छूलांसाभितापनुत् ॥ कुलत्थकोलत्रिफलादशमूलयवान् पचेत् ॥ द्विपलान्सलिलद्रोणे पूते पिष्ट्वाऽक्षकान् क्षिपेत् ॥ पंचकोलकसप्ताह्वयस्थानिंबतुंबरु ॥ शठीपुष्करमूलार्कमूलप्रतिविषावचाः ॥ किरातं तिक्तकं मुस्तं कर्कटाख्यां दुरालभां ॥ नक्तमालमुभे पाठे कटुकाशिग्रुतेजनीः ॥ सोमवल्कद्विर-

शमीकंटकीकंटकारिकाः ॥ पटोलहिंगु गोजिव्हा किंशुकं मदनाजटा॥ लवणानि पलांशानि क्षारानर्द्धपलान्वितान् ॥ प्रस्थं चाज्यस्य तत्सि-द्धं दीपनं कफवातजित् ॥ त्वक्प्लीहग्रहणीगुल्मकासश्वासार्शसां हितं॥ दीर्घज्वराभिभूतानां ज्वरिणाममृतोपमं ॥ मंजिष्ठाऽतिविषापथ्यावचा-नागररोहिणीः॥ देवदारु हरिद्रां च द्रोणेऽपां पालिकान् पचेत् ॥ क्वाथेऽ-स्मिन्साधयेत्पिष्टैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ शृंगवेरकणाहिंगुद्विक्षारपटुपं-चकैः॥ तत्कफात्तसर्वोत्थज्वरिणाममृतोपमं ॥ वर्ध्महिध्माऽरुचिश्वा-सकासपांडुविकारिणां ॥ गलग्रंथिप्रमेहार्शःप्लीहापस्मारशोफिनां ॥ उदा वर्त्तपरीतानां मंदाग्निकृमिकोष्ठिनां ॥ गुडूच्या रसकल्काभ्यां त्रिफला-या वृषस्य च ॥ मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरच्छिदः ॥ जी र्णे घृते च भुंजीत मृदुमांसरसौदनं॥पेलं ह्यलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदं॥ कफपित्तहरा मुद्गकारवेल्लादिजा रसाः॥प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णेवा-तोत्तरे ज्वरे॥शूलोदावर्त्तविष्टंभजनना ज्वरवर्द्धनाः॥ नशाम्यत्येवमपि चेज्ज्वरः कुर्वीत शोधनं॥ शोधनार्हस्य वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ॥ आमाशयगते दोषे बलिनः पालयन्बलं ॥ संतर्पणोत्थे वमनं पिप्पली-लवणांबुना ॥ शर्करानाक्षिकांभोभिर्दाहतृष्णोल्बणे ज्वरे ॥ पक्के तु शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमद्यजे ॥ मोदकं त्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्प लिकेसरैः ॥ ससितामधुभिर्दद्याद्व्योषाद्यं वा विरेचनं ॥ द्राक्षाधात्रीरसं तद्वत्सद्राक्षां वा हरीतकीं ॥ रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहं ॥ लिह्याद्वात्रिवृतश्चूर्णं कृष्णात्रिफलयोस्तथा ॥ सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलां पिबेद्वाक्षारसेन वा ॥ आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा ॥ त्रिफ-लां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ सघृतं त्रिफलाकाथं स-र्पिषा वा विना शृतं ॥ पयोनुपानमुष्णं वा मृद्वीकास्वरसं पिबेत् ॥विरि-क्तानां च संसर्गी मंडपूर्वा यथाक्रमं ॥ च्यवमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत

१ रसाशनमिति पाठः २ बलमिति पाठः

मलं सदा ॥ पक्कोऽपि हि विकुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतास्पदः ॥ आम-प्रवर्तमानं वा पाचयन्संग्रहं नयेत् ॥ आमसंग्रहणे दोषा दोषोपक्रम-ईरिताः ॥ पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ॥ प्रसुप्तं कृष्णसर्पं स कराग्रेण परामृशेत् ॥ ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनं ॥ कामं तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ॥ क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्लेष्मणो दाहतृड्वतः ॥ क्षीरं पित्तानिलार्त्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः ॥ तद्धपुर्लंघनोत्तप्तं प्लुष्टं वनमिवाग्निना ॥ दिव्यांबु जीवयेत्तस्य ज्वरं चाशु नियच्छति ॥ संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारोष्णमेव वा ॥ विभज्य काले युंजीत ज्वरिणं हंत्यतोऽन्यथा ॥ पयः सशुंठीखर्जूरमृद्वीकाशर्कराघृतं ॥ शृतशीतं मधुयुतं तृड्दाहज्वरनाशनं ॥ तद्वद्द्राक्षाबलायष्टीसारिवाकणचंदनैः ॥ चतुर्गुणेनांभसा वा पिप्पल्या वा शृतं पिबेत् ॥ कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ॥ मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पंचमूलीशृतं पयः ॥ शृतमेरंडमूलेन बालबिल्वेन वा ज्वरात् ॥ धारोष्णं वा पयः पीत्वा विबंधानिलवर्चसः ॥ सरक्तपिच्छातिसृतेः सतृट्शूलप्रवाहिकात् ॥ सिद्धं शुंठीबलाव्याघ्रीगोकंटकगुडैः पयः ॥ शोफमूत्रशकृद्वातविबंधज्वरकासजित् ॥ वृश्चीवबिल्ववर्षाभूसाधितं ज्वरशोफनुत् ॥ शिंशिपासारसिद्धं च क्षीरमाशु ज्वरापहं ॥ निरूहस्तु बलं वन्हिं विज्वरत्वं मुदं रुचिं ॥ दोषे युक्तः करोत्याशु पक्के पक्काशयं गते ॥ पित्तं वा कफपित्तं वा पक्काशयगतं हरेत् ॥ स्रंसनं त्रीनपि मलान्वस्तिः पक्काशयाश्रयान् ॥ प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रिकपृष्ठकटीग्रहे ॥ दीप्ताग्नेर्बद्धशकृतः प्रयुंजीतानुवासनं ॥ पटोलनिंबच्छदनकटुकाचतुरंगुलैः ॥ स्थिराबलागोक्षुरकमदनोशीरवालकैः ॥ पयस्यर्द्धोदके क्वाथं क्षीरशेषं विमिश्रितं ॥ कल्कितैर्मुस्तमदनकृष्णामधुकवत्सकैः॥ बस्तिं मधुघृताभ्यां च पीडयेज्ज्वरनाशनं ॥ चतस्रः पर्णि

नार्यष्टीफलोशीरनृपद्रुमान् ॥ क्वाथयेत्कल्कयेद्यष्टीशताह्वाफलिनीफलं॥ मुस्तं च बस्तिः सगुडक्षौद्रसर्पिर्ज्वरापहः ॥ त्रायमाणाऽमृतायष्टीमदनांशुमतीद्वयैः॥सबलाचंदनवृषैर्जांगलैश्चमृगद्विजैः॥क्वाथे कृतेक्षिपेत्पिष्टाफलयष्टीकणाघनं॥ स सद्यो ज्वरहा बस्तिः साज्यक्षौद्रः ससैंधवः॥ आम्रादीनां त्वचं शंखं चंदनं मधुकोत्पलं ॥ स्वर्णगैरिकमंजिष्ठामृणालांजनपद्मकं ॥ क्षीरेण कल्कितं बस्तिं शीतं समधुशर्करं॥दाहज्वरहरं दद्यात्सिद्धं तैश्चानुवासनं ॥ जीवंतीं मदनं मेदां पिप्पलीं मधुकं वचां॥ऋद्धिं रास्नां बलां बिल्वं शतपुष्पां शतावरीं ॥ पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तैलं चैकत्र साधनं ॥ ज्वरेऽनुवासनं दद्याद्यथास्वेहं यथाबलं ॥ चंदनागुरुकाश्मर्यपटोलमदनोत्पलैः ॥ पटोलारिष्टमदनगुडूचीमधुकैरपि ॥ ये च सिद्धिषु वक्ष्यंते बस्तयो ज्वरनाशनाः ॥ शिरोरुग्गौरवश्लेष्महरमिंद्रियबोधनं ॥ जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्यान्नस्यं विरेचनं ॥ स्नैहिकं शून्यशिरसो दाहार्त्तै पित्तनाशनं ॥ धूमगंडूषकवलान्यथादोषं च कल्पयेत् ॥ प्रतिश्यायास्यवैरस्यशिरःकंठामयापहान् ॥ अरुचौ मातुलुंगस्य केसरं साज्यसैंधवं ॥ धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत्॥ यथोपशयसंस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान् ॥ अभ्यंगालेपसेकादीन्ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते॥कुर्यादंजनधूपांश्च तथैवागंतुजेऽपि तान्॥ दाहे सहस्रधौतेन सर्पिषाऽभ्यंगमाचरेत् ॥ सूत्रोक्तैश्च गणैस्तैस्तैर्मधुराम्लकषायकैः ॥ दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ॥ शीतवीर्यैर्हिमस्पर्शैः क्वाथकल्कीकृतैः पचेत् ॥ तैलं सक्षीरमभ्यंगात्सद्यो दाहज्वरापहं ॥ चंदनं मधुकं काला द्राक्षा मधुरसा निशा ॥ तत्सिद्धं पूर्ववत्तैलं दाहज्वरहरं परं ॥ शिरोगात्रं च तैरेव नातिपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ तत्क्वाथेन परीषेकमवगाहं च योजयेत् ॥ तथाऽऽरनालसलिलक्षीरशुक्तघृतादिभिः ॥ कपित्थमातुलुंगाम्लविदारीरोध्रदाडिमैः ॥ बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकस्य वा ॥ कर्पूरपद्मकोशीरकालीयांबुदचंदनैः ॥ तुं-

मप्रियंगुशैवालकमलोत्पलकर्दमैः ॥ वेत्राग्ररोध्रपुंड्राह्वैरारनालेनकल्कितैः॥ लेपा व्यस्तैः समस्तैर्वा दाहघ्ना वर्णकारिणः॥ धात्रीत्वक्पत्रनलदशंखव्याघ्रनखोत्पलैः ॥ चंदनांजनमुस्तैश्च सवृक्षाम्लाम्लवेतसैः॥ सजीवकैः समधुकैः सपलाशैः सदाडिमैः ॥ बीजपूररसक्षौद्रशुक्तयुक्तैः प्रलेपितैः ॥ शिरस्यंगे च तृट्छर्दिर्दाहमोहशिरोरुजः ॥ नश्यंति गंडाः पिडकाः प्रलापश्च ज्वरार्तिजः ॥ गौरामलककल्कश्च साम्लः साज्यश्च तद्गुणः ॥ मधूकमधुकोदीच्यनीलोत्पलमधूलिकाः॥ जयंति मधुसर्पिर्भ्यां लीढा दाहज्वरभ्रमान् ॥ कासासृक्पित्तवीसर्पश्वासहिध्मावमीरपि ॥ वम्यं च वामयेदाशु शीतेन मधुवारिणा॥ यो वर्णितः पित्तहरो दोषोपक्रमणे क्रमः ॥ तं च शीलयतः शीघ्रं सदाहो नश्यति ज्वरः ॥ वल्लकी मधुरं गीतं चंद्रिका हर्म्यमस्तकं ॥ हरंति दाहं दाराश्च हरिचंदनशीतलाः ॥ दाहं मंदानिलोद्भूताः कुल्याः सलिलमालिनः ॥ चलत्प्रवालांगुलिभिस्तर्जयंति महाद्रुमाः ॥ वाचः शिशूनामव्यक्ता योषितां मदनातुराः ॥ दाहं निर्भर्त्सयंत्याशु सज्जनानां च सूनृताः ॥ रुचिभेदानुरोधेन नानाशक्तिसमन्वितः ॥ दाहशीतज्वरहरः कांतकांतांगसंगमः ॥ दाहशीतव्युपशमे तास्ततोऽपनयेत्पुनः ॥ वीर्योष्णैरुष्णसंस्पर्शैस्तगरागुरुकुंकुमैः ॥ कुष्ठस्थौणेयशैलेयसरलामरदारुभिः ॥ नखराह्वामुरवचाचंडेलाद्वयचोरकैः ॥ पृथ्वीकाशिग्रुसुरसाहिंस्राध्यामकसर्षपैः ॥ दशमूलामृतैरंडद्वयपत्तूररोहिषैः ॥ तमालपत्रभूतीकसल्लकीधान्यदीप्यकैः॥ मिशिमाषकुलत्थाग्निप्रकीर्यानाकुलीद्वयैः ॥ अन्यैश्च तद्विधैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरे पचेत् ॥ कथितैः कल्कितैर्युक्तैः सुरासौवीरकादिभिः ॥ तेनाभ्यज्यात्सुखोष्णेन तैः प्रपिष्टैश्च लेपयेत् ॥ कवोष्णैस्तैः परीषेकमवगाहं च कल्पयेत् ॥ केवलैरपि तद्वच्च शुक्तगोमूत्रमस्तुभिः ॥ कुंकुमागुरुकस्तूरीनखैलासुरदारुभिः ॥ शैलेयचंडात्वङ्मुस्तरास्नाकपिवचामयैः ॥ पृथक्प्रदेहाः सर्वैर्वा शीतघ्ना दद्रुकल्कि-

ता: ॥ यवचूर्णं घृताभ्यक्तं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे ॥ दर्वीप्रलेपनं लेपं ज्वरार्तस्य प्रयोजयेत् ॥ आरग्वधादिवर्गं च पानाभ्यंजनलेपने ॥ धूपानगुरुजान् यांश्च वक्ष्यंते विषमज्वरे ॥ अग्न्यनग्निकृतान्स्वेदान्स्वेदि भोजनभेषजं ॥ संसर्गबलयोगे च वातश्लेष्मनिवर्हणं ॥ गर्भभूवेश्मशयनं कुथकंबलरल्लकान् ॥ निर्धूमदीप्तैरंगारैर्हसंतीश्च हसंतिकाः ॥ मद्यं सत्र्यूषणं तक्रं कुलत्थव्रीहिकोद्रवान् ॥ भजेत्प्रकंपस्तद्युक्तान्यथान्यदपि पित्तलं ॥ अजाज्याः सगुडं कल्कं सगुडं वाऽमृतारसं ॥ रसं वार्ताकफलजं पिबेद्वा मधुसंयुतं ॥ मधुकागुरुकौंतीनां कल्को व्यामनखस्य च ॥ मद्येन पीतः सक्षौद्रस्तीव्रशीतज्वरापहः ॥ आनाहे कालवित्कुर्यात्क्रियामलसकोदितां ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचव्यसाधितां ॥ यवागूं पाययेच्चैवमनिलस्यानुलोमनीं ॥ सोपद्रवोऽपि चेदेवं ज्वरः शीतो न शाम्यति ॥ अभ्युदीर्णे ऽनिलकफे स्वस्थाने पित्तधाम्नि वा ॥ तक्रानुपानं त्रपुसं भक्षयित्वाऽनलं भजन् ॥ आस्विदसं प्रवात्तिष्ठेत्मारुतस्तद्वदातपं ॥ ततो विमृदितः स्नातो युक्ताशी स्याद्गते ज्वरे ॥ शमंतो पित्तहृत्यैव प्रपद्येते स्वधाम च ॥ निवर्तते ततः शीघ्रं वातश्लेष्मोद्भवो ज्वरः ॥ स्वर्जिकाकुष्टमंजिष्ठालाक्षामूलनिशौषधैः ॥ सतक्रैः साधितं तैलमभ्यंगाद्दाहशीतजित् ॥ वमनैश्च विरेकैश्च बस्तिभिश्च यथाक्रमं ॥ ज्वरानुपचरेद्धीमान् कफपित्तानिलोद्भवान्संसृष्टैः सन्निपतितैरेकानेकोल्बणैः समैः ॥ ज्वरान्दोषैः क्रमापेक्षी यथोक्तैरोषधैर्जयेत् ॥ वर्द्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य वा ॥ कफस्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरं जयेत् ॥ निद्रानिवारणोपायः सन्यासाभिहितो हितः ॥ सन्निपाते विशेषेण दारुणोऽयमुपद्रवः ॥ सन्निपातज्वरस्यांते कर्णमूले सुदारुणः ॥ शोफः संजायते येन कश्चिदेव विमुच्यते ॥ रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिः पानैश्च तं जयेत् ॥ प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः कवलग्रहैः ॥ शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न

शाम्यति ॥ शाखानुसारी तस्याशु मुंचेद्बाह्वोः क्रमाच्छिरां ॥ अयमेव विधिः कार्यो विषमेऽपि यथायथं ॥ ज्वरे विभज्य वातादीन्यश्चानंतरमुच्यते ॥ पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ॥ त्रिचतुःपंचशः क्वाथा विषमज्वरनाशनाः ॥ योजयेत्त्रिफलां पथ्यां गुडूचीं पिप्पलीं पृथक् ॥ तैस्तैर्विधानैः सगुडं भल्लातकमथापि वा ॥ लंघनं बृंहणं वापि ज्वरागमनवासरे ॥ प्रातः सतैलं लशुनं प्राग्भक्तं वा तथा घृतं ॥ जीर्णतद्वद्दधि पयस्तक्रं सर्पिश्च षट्पलं ॥ कल्याणकं पंचगव्यं तिक्ताख्यं वृषसाधितं ॥ पंचगव्यस्य महतो विधिना पंचमाहिषं ॥ पंचाजं चतुरौष्ट्रं च सिद्धं सिद्धघृतं तथा ॥ कटुरोहिणिमंजिष्ठापृथुग्रंथिकचित्रकैः॥ पाठाखगुसाह्विनिशैः पंचगव्यस्य पंचसु- ॥ प्रस्थेषु संयुतैः सेव्यं विषमज्वरजित्परं ॥ वाक्स्वरस्मृतिमेधाग्निबलारोग्यविबंधकृत् ॥ कोलाग्निमंथत्रिफलाक्वाथे दध्ना घृतं पचेत् ॥ तिल्वकावापमेतच्च विषमज्वरनाशनं ॥ गुडक्षीरघृतक्षौद्रसिताकृष्णाः खजाहृताः ॥ विषमज्वरहृद्रोगक्षतकासक्षयापहाः ॥ सुरां तीक्ष्णं च यन्मद्यं शिखितित्तिरिदक्षजं ॥ मांसं मेद्योष्णवीर्यं च सहान्नेन प्रकामतः ॥ सेवित्वा तदहः स्वप्यादथवा पुनरुल्लिखेत् ॥ सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा प्रच्छर्दयेत्पुनः ॥ नीलिनीमजगंधां च त्रिवृतां कटुरोहिणीं ॥ पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ॥ आस्थापनं वा तदहर्दद्यात्स्विन्नस्य यापनं ॥ पयसा वृषदंशस्य शकृद्वा तदहः पिबेत् ॥ मस्तुना वा वृषशकृत्सुरया वा ससैंधवं ॥ मनोह्वा सैंधवं कृष्णा तैलेन नयनांजनं ॥ योज्या हिंगुसमा व्याघ्री वसा नस्ये ससैंधवा ॥ पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैंधवा ॥ पलंकषा निंबपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ॥ सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूमो विड्वा बिडालजा ॥ पुरध्यामवचास

१ क्षयचिकित्सितोक्तं २ उन्मादप्रतिषेधोक्तं ३ अपस्मारप्रतिषेधोक्तं ४ कुष्ठचिकित्सितोक्तं ५ रक्तपित्तचिकित्सितोक्तं

र्जैनिंबार्कागुरुदारुभिः ॥ धूमो ज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्योऽपराजितः॥ स
हदेवावचाभद्रानाकुलीभिः प्रयोजयेत् ॥ धूपनोद्वर्तनालेपान्सर्वज्वरनि
बर्हणान् ॥ धूपनस्यांजनोत्रासा ये चोक्ताश्चित्तवैकृते ॥ दैवाश्रयं च भै
षज्यं ज्वरान्सर्वानपोहति ॥ विशेषाद्विषमान्प्रायस्ते ह्यागंत्वनुबंधजाः
॥ यथास्वं च सिरां विध्येदशांतौ विषमज्वरे ॥ रससंस्थे तु सर्वस्मि-
न्कुर्याद्वमनलंघने ॥ सेकसंशमनालेपरक्तमोक्षानसृक्स्थिते ॥ तीक्ष्णा-
न् विरेकान्मांसस्थे मेदोघ्नं मेदसि स्थिते ॥अस्थिस्थे वातशमनमभ्यं-
गस्वेदमर्दनं ॥ ज्वरे वातार्तिशमनं विशेषाद्बस्तिकर्मचं ॥ केवलानिल-
वीसर्पविस्फोटाभिहतज्वरे ॥ सर्पिः पानं हिमालेपसेकमांसरसाशनं ॥
कुर्याद्यथास्वमुक्तं च रक्तमोक्षादिसाधनं ॥ ग्रहोत्थे भूतविद्योक्तं बलि
मंत्रादिसाधनं ॥ औषधीगंधजे पित्तविधानैर्विषजिद्विषे ॥ इष्टैरर्थैर्मनो
ज्ञैश्च यथादोपशमेन च ॥ हिताहितविवेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं ज-
येत् ॥ क्रोधजो याति कामेन शांतिं क्रोधेन कामजः॥ भयशोकोद्भवौ
ताभ्यां भीशोकाभ्यां तथेतरौ ॥ शापाथर्वणमंत्रोत्थे विधिर्दैवव्यपाश्र-
यः ॥ ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यंतेऽनंतरं मलैः ॥ तस्माद्दोषानुसारे-
ण तेष्वाहारादि कल्पयेत् ॥ न हि ज्वरोऽनुबध्नाति मारुताद्यैर्विना कृ-
तः॥ कथास्त्रिवर्गसंयुक्ता रुङ्निद्रादिविनोदिनीः ॥ शस्ता विचित्राः
शृणुयान्न प्रेतव्याधिताश्रयाः ॥ ज्वरकालस्मृतिं चास्य हारिभिर्विष-
यैर्हरेत् ॥ त्यजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैथुनं ॥ गुर्वसात्म्यविदा-
ह्यन्नं यच्चान्यज्ज्वरकारणं ॥ न विज्वरोऽपि सहसा सर्वान्नीनो भवेत्त-
था ॥ निवृत्तो हि ज्वरः शीघ्रं व्यापादयति दुर्बलं ॥ सद्यःप्राणहरो य-
स्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ॥ तस्यां तस्यामवस्थायां कुर्यात्तत्तद्भिष-
ग्जितं ॥ मनोऽभिरामा विषया वचनं ल्हादि दक्षिणं ॥ करुणार्द्रं मनः

१ अत्र मज्जस्थशुक्रस्थयोरसाध्यत्वात्तत्र चिकित्सा नोक्ता २ सर्वान्नीनस्तु सर्वा न्नभोजीत्यमरः

शुद्धं सर्वज्वरनिषूदनं ॥ मातरं पितरं देवान्वैद्यान्विप्रान् हरं हरिं ॥ पूजयेच्छीलयेद्दानदमसत्यदयार्जवान् ॥ धारयेच्च शुचिर्मूर्ध्ना मणिरत्नमहौषधीः ॥ आर्यावलोकितं चार्यां शबरीमपराजितां ॥ प्रणमेदार्यतारां च सर्वज्वरनिवृत्तये ॥ जपं तथागतोष्णीषं सर्वव्याधिचिकित्सितं ॥ आगंतुदोषसहजैः सर्वरोगैर्विमुच्यते ॥ ॥ इति जीर्णज्वरचिकित्सितं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ऊर्ध्वगं बलिनो वेगमेकदोषानुगं नवं ॥ रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवं ॥अधोगं यापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगं ॥ शांतं शांतं पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गांतरं च यत् ॥ अतिप्रवृत्तं मंदाग्नेस्त्रिदोषं द्विपथं त्यजेत् ॥ ज्ञात्वा निदानमयनं मलावनुबलौ बलं ॥ देशकालाद्यवस्थां च रक्तपित्ते प्रयोजयेत् ॥ लंघनं बृंहणं चादौ शोधनं शमनं तथा ॥ संतर्पणोत्थं बलिनोबहुदोषस्य साधयेत् ॥ उर्ध्वमार्गं विरेकेण वमनेन त्वधोगतं ॥ शमनैर्बृंहणैश्चान्यल्लंघ्यबृंह्यानपेक्ष्य च ॥ ऊर्ध्वे प्रवृत्ते शमनौ रसौ तिक्तकषायकौ ॥ उपवासश्च निःशुंठीषडंगोदकपायिनः ॥ अधोगे रक्तपित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः॥ ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं पेया पूर्वमधोगते ॥ अश्नतो बलिनोऽशुद्धं न धार्यं तद्धि रोगकृत् ॥ धारयेदन्यथा शीघ्रमग्निवच्छीघ्रकारि तत् ॥ त्रिवृत्तात्रिफलाधात्रीत्रायंत्यारग्वधाभयाः ॥ गवाक्षीक्षुरसक्षीरद्राक्षाक्षौद्रसितोत्कटाः ॥ यथास्वं कल्पविहिता विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ त्रिवृच्छ्यामाकषायेण कल्केन च सशर्करं ॥ साधयेद्विधिवल्लेहं लिह्यात्पाणितलं ततः ॥ त्रिफलात्रिवृताश्यामापिप्पलीशर्करामधु ॥ मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहः ॥ त्रिवृत्समसिता तद्वत्पिप्पलीपादसंयुता ॥ वमनं फलसंयुक्तं तर्पणं ससितामधु ॥ ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकं ॥

१ पर्णशबरीमितिपाठः

फलेंद्रयवगांगेयीमधुकं वा समाक्षिकं ॥ क्षीरं वा रसमिक्षोर्वा शुद्धस्यानंतरो विधिः ॥ यथास्वं मंथपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलं ॥ मंथो ज्वरोक्तो द्राक्षादिः पित्तघ्नैर्वा फलैः कृतः ॥ मधुखर्जूरमृद्वीकापरूषकसितांभसा ॥ मंथो वा पंचसारेण सघृतैर्लाजसक्तुभिः ॥ दाडिमामलकाम्लो वा मंदाग्न्यम्लाभिलाषिणः ॥ कमलोत्पलकिंजल्कपृश्निपर्णीप्रियंगुकाः ॥ उशीरं शाबरं रोध्रं शृंगबेरं कुचंदनं ॥ ह्रीबेरधातकीपुष्पबिल्वमध्यदुरालभाः ॥ अर्द्धार्द्धैर्विहिताः पेया वक्ष्यंते पादयोगिकाः ॥ भूनिंबसेव्यजलदाश्चंदनांबुप्रियंगवः ॥ शालिपर्ण्या युता मुद्गाः पृश्निपर्ण्या मसूरिकाः ॥ तुवर्या वाऽतिबलया बलया वा हरेणवः ॥ तत्कषाये हिताः पेया मांसपेयास्तथा रसाः ॥ अनम्लाः किंचिदम्ला वा सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥ शूकशिंबीभवं धान्यं शाकं मांसं च शस्यते ॥ अन्नस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघुशीतलं ॥ पूर्वोक्तमंबुपानीयं पंचमूलेन वा शृतं ॥ लघुना शृतशीतं वा मध्वंभो वा फलांबु वा ॥ पद्मकाद्युत्पलादी च सारिवादिं च कल्पयेत् ॥ अन्नपाने गणं तद्वद्दशकं दाहनाशनं ॥ कफानुगे यूषशाकं मारुतानुगते रसं ॥ अभीरोरंकुरैर्लावाः सह मुद्गाः पटोलजैः ॥ मकुष्ठा धन्वयासोत्थैरस्रपित्ते परं मताः ॥ शशः सवास्तुकः शस्तो विबंधे तित्तिरिः पुनः॥उदुंबरस्य निर्यूहे साधितो मारुतेऽधिके ॥प्लक्षस्यबर्हिणस्तद्वन्न्यग्रोधस्य तु कुक्कुटः॥बिसोत्पलमृणालानां वर्तककरकरौ हितौ॥वार्तीरोऽभोजनालानामश्वत्थस्य कपिंजलः॥यत्किंचिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत्॥ वासारसेन फलिनीमृद्रोध्रांजनमाक्षिकं ॥पित्तासृक् शमयेत्पीतं निर्यासो वाऽटरूषकात् ॥ शर्करामधुसंयुक्तः ॥ केवलो वा शृतोऽपि वा ॥ वृषः सद्यो जयत्यस्रं स ह्यस्य परमौषधं ॥ वासारसेन भूनिंबकटुकाशर्कराः पिबेत् ॥ तेनैव वा क्षौद्रयुतं पद्मकेसरपद्मकं ॥ सरोध्रनाग-

१ महाकषायसंग्रहोक्तंपद्मकलाजोशीरमित्यादि

कुसुमशाद्वलोत्पलवास्तुकं ॥ लिह्याद्वा मधुसर्पिर्भ्यां गवाश्वशकृतां रसं ॥ पथ्या रजन्यहिंस्रा वा पलांडुं तद्वदेव वा ॥ फलिनीरोध्रखदिरशाल्मलीकोविदारजं ॥ शिरीषशेलुककुभसिंदुवारातिमुक्तकं ॥ पलाशयूथिकाशिग्रुमधूकासनजन्म च ॥ मधुना चूर्णितं पुष्पमेकत्र पृथगेव वा ॥ पुष्पैरेभिः प्रपक्वं च सक्षौद्रं माहिषं घृतं ॥ लिह्यात्क्षौद्रेण पथ्यां वा किंजल्कं कमलस्य वा ॥ लाजाः शृंगाटकं मुक्तां खर्जूरं कृष्णमृत्तिकां ॥ क्षीरवृक्षांकुरान् द्राक्षां तवक्षीरीं सितोपलां ॥ गैरिकं मधुकं रोध्रं शंखं शंबूकमंजनं ॥ तंदुलीयकमूलं वा बीजं वा वास्तुकोद्भवं ॥ पटोलमालतीनिंबचंदनद्वयपद्मकं ॥ रोध्रो वृषस्तंदुलीयः कृष्णा मृन्मदयंतिका ॥ शतावरी गोपकन्या काकोल्यौ मधुयष्टिका ॥ रक्तपित्तहराः काथास्त्रयः समधुशर्कराः ॥ सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्यात्पारावताच्छकृत् ॥ अतिनिस्रुतरक्तो वा क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत् ॥ जांगलं भक्षयेद्वाजमांसं पित्तयुतं यकृत् ॥ रोध्रकालीयकोशीरफलिनीशंखगैरिकं ॥ पटोलपत्रं दुःस्पर्शा समंगा सारिवा लता ॥ त्वग्जंबुवेतसाश्वत्थद्वयाह्वोदुंबरार्जुनात् ॥ किराततिक्तकमुकमुस्तकट्फलपद्मकं ॥ प्रपौंडरीकह्रीबेरकमलोत्पलपर्पटं ॥ चंदनेन पृथग्युक्तं समस्तं वा सशर्करं ॥ फांटीकृतं शृतं शीतं चूर्णं वा तंदुलांभसा ॥ पीतमाशु जयत्यस्रं तृड्दाहतमकानपि ॥ चंदनोशीरनलदलाजमुद्गकणायवैः ॥ बलाजले पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा ॥ प्रसादश्चंदनांभोजसेव्यमृद्भृष्टलोष्टजः ॥ सुशीतः ससिताक्षौद्रः शोणितातिप्रवृत्तिजित् ॥ तद्वदच्छः सितारोध्रमधुकोशीरचंदनात् ॥मृच्छागासारिवामुस्तधातकीयष्टिकान्वितात्॥ वैदूर्यमुक्तामृच्छंखगैरिकामलकोदकं ॥ मधूदकं रसं चेक्षोः पिबन्जयति शोणितं ॥ आपोथ्य वा नवे कुंभे प्लावयेदिक्षुगंडिकाः ॥ स्थितं तद्वुममाकाशे रात्रिं प्रातः स्रुतं जलं ॥ मधुमद्विकचांभोजकृतोत्तंसं च

मद्गुणं॥त्रपुसीमूलकल्कं वा सक्षौद्रं तंदुलांबुना ॥ पिबेत्करंजबीजं वा तेन क्षौद्रसितायुतं ॥ रोध्रचंदनयष्ट्याह्वं तेन यष्ट्याह्वमेव वा ॥ नीलोत्पलं सितायष्टीमधुकं पद्मकेसरं ॥ छिन्नोद्भवा च शीतोऽयं कषायो रक्तपित्तजित् ॥ ये च पित्तज्वरे प्रोक्ताः कषायास्तांश्च योजयेत्॥ कषायैर्विविधैरेभिर्दीप्तेऽग्नौ विजिते कफे ॥ रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोल्बणे पयः ॥ युंज्याच्छागं शृतं तद्वद्गव्यं पंचगुणेंऽभसि ॥ पंचमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ॥ जीवकर्षभकद्राक्षाबलागोक्षुरनागरैः॥पृथक् पृथक् शृतं शीतं सघृतं सितयाऽथवा ॥ क्षीरेण वमनीपुष्पं मधुकं मधुशर्करां॥गोकंटकाभीरुशृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः॥हंत्याशु रक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगं ॥ विण्मार्गगे विशेषेण हितं मोचरसेन तु॥ वटप्ररोहैःशुंगैर्वा शुंठ्युदीच्योत्पलैरपि ॥ रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सां चात्र कल्पयेत् ॥ पीत्वा कषायान्पयसा भुंजीत पयसैव तु॥कषाययोगैरेभिर्वा विपक्कं पाययेद्घृतं ॥ समूलमस्तकं क्षुण्णं वृषमष्टगुणेंऽभसि॥ पक्त्वाऽष्टांशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ॥ तत्पुष्पगर्भं तच्छीतं सक्षौद्रं पित्तशोणितं ॥ पित्तगुल्मज्वरश्वासकासहृद्रोगकामलाः ॥ तिमिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ॥ पलाशवृंतस्वरसे तद्गर्भं च पचेद्घृतं ॥ सक्षौद्रं तच्च रक्तघ्नं तद्वद्वत्सकसाधितं॥ रोध्रोत्पलसमंगाभिस्तथैव त्रायमाणया ॥ लाजगोधूममधुकसिताचूर्णं पयोद्रवं ॥ घृतेनोत्कारिकां कृत्वा खादेत्पित्तास्रवारिणीं ॥ रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते कंठमार्गगे ॥ लिह्यान्माक्षिकसर्पिर्भ्यां क्षारमुत्पलनालजं ॥ मृणालांभोजकिंजल्कश्यामासनमधूकजं ॥ तद्वत्पृथक्पृथक्क्षारं घृतं क्षीरेण साधयेत् ॥ प्रियंगुरभीरुकाकोलीमेदाद्राक्षाम्लदाडिमैः ॥ फलपूरकमूलेन विदार्या मधुकेन च ॥ तद्विबंधज्वरानाहशूलकासास्रपित्तजित् ॥

१ कारणानुविधायित्वात्कार्याणां तत्स्वभावतेत्युक्तत्वाद्रक्तपित्ते उत्पलनालजक्षारप्रयोगो युक्तएव.

पंचभिः पंचमूलैश्च सिद्धमाज्यं तदर्थकृत् ॥ गुदागमे विशेषेण शोणिते बस्तिरिष्यते ॥ मधुकांजनमंजिष्ठामृणालोत्पलगैरिकैः॥ सुवर्णरोध्रकालीयसमंगाऽऽम्रांबुचंदनैः ॥ सौगंधिकसिताशंखैः पिष्टैर्मधुघृतान्वितैः ॥ क्षीरेणास्थापयेदेनं स्नानं च शिशिरांभसा ॥ क्षीरेणैवाशयेच्छालींस्ततो मधुकसर्पिषा ॥ कालेऽनुवासयेदेवमतिसारेऽपि दुस्तरे ॥ जीवेऽसृक्प्रबले कुर्याद्विरेके चातियोगिनि ॥ विदार्यादिगणेनेष्टं शृतं वाऽऽस्थापने पयः ॥ सक्षौद्रशर्करासर्पिः सर्पिश्चैवानुवासने ॥ मूत्राशयस्थं शमयेद्रक्तमुत्तरबस्तिभिः ॥ ईदृशैरेव तद्वच्च प्रदरेऽपि विधिः स्मृतः ॥ छेदभेदादिभिश्चातिप्रवृत्ते शुद्धशोणिते ॥ विशेषात्प्रदरस्योक्तं योनिरोगेषु चौषधं ॥ घ्राणगे रुधिरे शुद्धे नावनं चानुसेचयेत् ॥ कषाययोगान्पूर्वोक्तान् क्षीरेक्ष्वादिरसाप्लुतान् ॥ क्षीरादीन् ससितांस्तोयं केवलं वा हितं जलं ॥ रसो दाडिमपुष्पाणामाम्रास्थ्नः शाद्वलस्य च ॥ कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यंजनादिषु ॥ यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं बहिरंतश्च भेषजं ॥ रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणहितं च यत् ॥ इति रक्तपित्तचिकित्सितं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत् ॥ वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥ लेहैर्धूमैस्तथाऽभ्यंगस्वेदसेकावगाहनैः ॥ बस्तिभिर्बद्धविड्वातं सपित्तं तूर्ध्वभक्तकैः ॥ घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत्स्नेहविरेचनैः ॥ गुडूचीकंटकारीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ॥ प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासहृद्वह्निदीपनः ॥ क्षाररास्नावचाहिंगुपाठायष्ट्याह्वधान्यकैः ॥ द्विशाणैः सर्पिषःप्रस्थं पंचकोलयुतैः पचेत्॥दशमूलस्य निर्यूहे पीतो मंडानुपायिना ॥ स श्वासकासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ॥काश्मर्यत्रिफलाव्योषशठीद्राक्षापरूषकं ॥ द्वे पाठे देवदार्वर्द्धिस्वगुप्ताऽग्निकगोक्षुरु ॥ व्याघ्री तामलकी मेदा काकनासा शतावरी ॥ विदारी च घृतप्रस्थः कर्षांशैस्तैर्विपाचि

नः ॥ क्षीरेण च जयत्याशु ज्वरकासहलीमकान् ॥ गुल्मारुचियकृत्प्लीहशिरोहृत्पार्श्ववेदनाः ॥ कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोफक्षयांश्च सः ॥ द्रोणे ऽपां साधयेद्रास्नादशमूलशतावरीः ॥ पलोन्मिता द्विकुडवं कुलत्थं बदरं यवं ॥ तुलार्द्धं चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकं ॥ समक्षीरं पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ॥ प्रयुक्तं वातरोगेषु पाननावनबस्तिभिः ॥ पंचकासांश्छिरःकंपं योनिवंक्षणवेदनां ॥ सर्वांगैकांगरोगांश्च सप्लीहोर्ध्वानिलान्जयेत् ॥ विदार्यादिगणकाथकल्कसिद्धं च कासजित् ॥ अशोकबीजक्षवकजंतुघ्नांजनपद्मकैः ॥ सबिडैश्च घृतं सिद्धं तच्चूर्णं वा घृताप्लुतं ॥ लिह्यात्पयश्चानुपिबेदाजं कासातिपीडितः ॥ विडंगं नागरं रास्नापिप्पलीहिंगुसैंधवं ॥ भार्ङ्गिक्षारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृतमात्रया ॥ सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिध्माहताग्निषु ॥ दुरालभां शृंगबेरं शठीं द्राक्षां सितोपलां ॥ लिह्यात्कर्कटशृंगीं च कासे तैलेन वातजे ॥ दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तं भार्ङ्गिं कर्कटकीं शठीं ॥ पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितान्यवलेहयेत् ॥ तद्वत्सकृष्णां शुंठीं च सभार्ङ्गीं तद्वदेव च॥ पिबेत्कृष्णां च कोष्णेन सलिलेन ससैंधवां ॥ मस्तुना ससितां शुंठीं दध्ना वा कणरेणुकां ॥ पिबेद्बदरमज्जां वा मदिरादधिमस्तुभिः ॥ अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैंधवं ॥ कासी सपीनसो धूमं स्नैहिकं विधिना पिबेत् ॥ हिध्माश्वासोक्तधूमांश्च क्षीरमांसरसाशनः ॥ ग्राम्यानूपौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ॥ रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्धितान् ॥ यवानीपिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ॥ रास्नाऽजाजीपृथक्पर्णीपलाशशठिपौष्करैः ॥ सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेयामनिलजे पिबेत् ॥ कटीहृत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिध्माप्रणाशिनीं॥दशमूलरसे तद्वत्पंचकोलगुडान्वितां ॥ पिबेत्समतिलां पेयां क्षैरेयीं वा ससैंधवां ॥ मात्स्यकौकुटवाराहैर्मांसैर्वा साज्यसैंधवां ॥ वास्तुको वायसीशाकं कासघ्नः सुनिषण्णकः ॥ कंटकार्याः फलं पत्रं बालं शुष्कं च मूलकं ॥

स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ दधिमस्त्वारनालांबुफलाम्लमदिराः पिबेत् ॥ पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितं ॥ तथा मदनकाश्मर्यमधूककथितैर्जलैः ॥ फलयष्ट्याह्वकल्कैर्वा विदारीक्षुरसाप्लुतैः ॥ पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युतां ॥ युंज्याद्विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः ॥ हृतदोषो हिमं स्निग्धं स्वादु संसर्जनं भजेत् ॥ घने कफे तु शिशिरं रूक्षं तिक्तोपसंहितं ॥ पिप्पलीमुस्तयष्ट्याह्वद्राक्षामूर्वामहौषधं ॥ लाजामृतफलाद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीसिताः ॥ दुःस्पर्शा कर्कटी शुंठी शठी द्राक्षा फला शिवा ॥ निदिग्धिका मूलफलं वटबीजं रसांजनं ॥ खर्जूरं पिप्पली वांशी श्वदंष्ट्रा चेति पंच ते ॥ घृतक्षौद्रयुता लेह्याः श्लोकार्द्धैः पित्तकासिनां ॥ पयोनुपानां शृंगीं वा लिह्यात्साज्यसितामधुं ॥ लेहः पित्ते सिताधात्रीक्षौद्रद्राक्षाहिमोत्पलैः ॥ सकफे साब्दमरिचः सघृतः सानिले हितः ॥ मृद्वीकार्द्धशतं त्रिंशत्पिप्पलीः शर्करापलं ॥ लेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपस्य शकृद्रसं ॥ त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ॥ लाजमुस्तशठीरास्नाधात्रीफलबिभीतकैः ॥ शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा ॥ पिप्पल्यामलकीद्राक्षालाजलाक्षासितोपलाः ॥ संचूर्ण्य पक्वाः पयसा लिह्यात्क्षौद्राष्टभागिकाः ॥ विदारीक्षुमृणालानां रसान् क्षीरं सितोपलां ॥ पिबेत् क्षौद्रेण संयोज्य पित्तकासमपोहति ॥ मधुरैर्जांगलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ॥ मुद्गादियूपैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ॥ घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तका मधुसंयुताः ॥ शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ॥ शर्करांभोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसः पयः ॥ काकोलीबृहतीमेदाद्वयैः सवृषनागरैः ॥ पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान्प्रकल्पयेत् ॥ द्राक्षां कणां पंचमूलं तृणाख्यं च पचेज्जले ॥ तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत्समधुशर्करं ॥ साधितां तेन पेयां वा सुशीतां मधुनान्वितां ॥ शठीह्रीबेरबृहतीशर्कराविश्वभेषजं ॥

पिष्ट्वा रसं पिबेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितं ॥ महिष्यजावीगोक्षीरधात्रीफलरसैः समैः ॥ सर्पिः सिद्धं पिबेत्तद्वन्मधुरेण गणेन वा ॥ क्वथितेक्षुरसं क्षीरयुक्तेन साधितं ॥ सशर्करं पिबेत्प्रातर्लिह्याद्वा माक्षिकान्वितं ॥ क्षीरिवृक्षांकुरक्वाथे पक्वं क्षीरसमं घृतं ॥ पाययेत् पित्तकासार्तं मधुना वाऽवलेहयेत् ॥ मेदां विदारीं काकोलीं स्वयंगुप्ताफलं बलां ॥ शर्करां जीवकं मुद्गमाषपर्ण्यौ दुरालभां ॥ कल्कीकृत्य पचेत्सर्पिः क्षीरेणाष्टगुणेन तत् ॥ पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥ लिह्याद्वा चूर्णमेतेषां कषायमथवा पिबेत् ॥ कफकासी पिबेदादौ सुरकाष्ठात्प्रदीपितान् ॥ स्नेहं परिस्रुतं व्योषयवक्षारावचूर्णितं ॥ स्निग्धं विरेचयेदूर्ध्वमधो मूर्ध्नि च युक्तितः ॥ तीक्ष्णैर्विरेकैर्बलिनं संसर्गीं चास्य योजयेत् ॥ यवमुद्गकुलत्थान्नैरुष्णरूक्षैः कटूत्कटैः ॥ कासमर्दकवार्ताकव्याघ्रीक्षारकणान्वितैः ॥ धान्वबैलरसैः स्नेहैस्तिलसर्षपनिंबजैः॥ दशमूलांबु घर्मांबु मद्यं मध्वंबु वा पिबेत् ॥ मूलैः पौष्करशम्याकपटोलैः संस्थितं निशां ॥ पिबेद्वारि सहक्षौद्रं कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ॥ पिप्पली पिप्पलीमूलं शृंगबेरं बिभीतकं ॥ देवदार्वभया मुस्तं पिप्पली विश्वभेषजं ॥ गुडूची पिप्पली भार्ङ्गी शृंगी कर्कटकस्य च ॥ व्योषदारुविडंगानि त्रिफलाशर्कराबलाः ॥ निदिग्धिकाया मूलत्वङ्मरिचैः सह योजिताः ॥ शिखिकुक्कुटपिच्छानां मषी क्षारो यवोद्भवः ॥ विशाला पिप्पली मुस्तं त्रिवृता च मधुद्रवाः ॥ कफकासहरा लेहाः सप्त श्लोकार्द्धयोजिताः ॥ मधुना मरिचं लिह्यान्मधुनैव च जोंगकं ॥ पृथग्रसांश्च मधुना व्याघ्रीवार्ताकभृंगजान् ॥ कासघ्नस्याश्वशकृतः सुरसस्यासितस्य च ॥ देवदारुशठीरास्नाकर्कटाख्या दुरालभाः ॥ पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्याधात्रीसितोपलाः ॥ मधुतैलयुतावेतौ लेहौ वातानुगे कफे ॥ विडंगं सैंधवं हिंगु कुष्टं व्योषं मनःशिलां ॥ कासे श्वा-

१ जांगलबिलेशयरसैः

से च हिध्मायां लिह्यात्क्षौद्रघृतप्लुतं ॥ गुडक्षारोषणकणादाडिमं श्वा-
सकासजित् ॥ क्रमात्पलद्वयार्द्धाक्षकर्षार्द्धाक्षपलोन्मितं ॥ द्वे पले दा-
डिमादष्टौ गुडाद्व्योषात्पलत्रयं ॥ रोचनं दीपनं स्वर्यं पीनसश्वासकास-
जित्॥पाठाशुंठीशठीमूर्वागवाक्षीपिप्पलीघनं ॥ पिष्ट्वा घर्माबुना हिंगु-
सैंधवाभ्यां युतं पिबेत् ॥ तद्वन्मुस्ताशठीशुंठीनागरातिविषाऽभयाः ॥
पिबज्ज्वरोक्तं पथ्यादि सशृंगीकं च पाचनं ॥अथवा दीप्यकत्रिवृद्विशा-
लाघनपौष्करं ॥सकृष्णं क्वथितं मूत्रे कफकासी जलेऽपि वा ॥ तैलभृष्टं
च वैदेहीकल्काक्षं ससितोपलं ॥ पाययेत्कफकासघ्नं कुलत्थसलिला-
प्लुतं ॥ सौवर्चलाभयाधात्रीपिप्पलीक्षारनागरं ॥ चूर्णितं सर्पिषा वा-
तकफकासहरं पिबेत् ॥ दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ॥
पुष्कराव्हशठीबिल्वसुरसाव्योषहिंगुभिः ॥ पेयाऽनुपानं तत्सर्वं वात-
श्लेष्मामयापहं ॥ निर्गुंडीपत्रनिर्यासससाधितं कासजिद्घृतं ॥ घृतं
रसे विडंगानां व्योषगर्भं च साधितं ॥ पुनर्नवशिवाटिकासरलकासम-
र्दामृतापटोलबृहतीफणिज्जकरसैः पयः संयुतैः ॥ घृतं त्रिकटुना च
सिद्धमुपयुज्य संजायते न कासविषमज्वरक्षयगुदांकुरेभ्यो भयं ॥
समूलफलपत्रायाः कंटकार्या रसाढके ॥ घृतप्रस्थं बलाव्योषविडं-
गशठिदाडिमैः ॥ सौवर्चलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ॥ वृश्चीवबृहती-
पथ्यायवानीचित्रकर्द्धिभिः ॥ मृद्वीकाचव्यवर्षाभूदुरालभाऽम्लवे
तसैः ॥ शृंगीतामलकीभार्ङ्गीरास्ना गोक्षुरकैः पचेत् ॥ कल्कैस्तत्स
र्वकासेषु श्वासहिध्मासु चेष्यते ॥ कंटकार्यास्तुलां क्षुण्णां प-
क्त्वाद्रोणेंऽभसः पचेत् ॥ तेनाढकेन क्वाथस्य घृतं प्रस्थं पि-
चून्मितैः ॥ रास्नादुःस्पर्शषड्ग्रंथापिप्पलीद्वयचित्रकैः ॥ सौवर्च-
लयवक्षारकृष्णामूलैश्च तज्जयेत् ॥ कासश्वासकफष्ठीवहिध्माऽरो
चकपीनसान् ॥ पचेद्ब्राम्हीतुलां क्षुण्णां वहेऽपामाढकस्थिते ॥ क्षिपे
त्पूते तु संचूर्ण्य व्योषरास्नामृताग्निकान् ॥ शृंगीभार्ङ्गीघनग्रंथिधन्व-

यासान् पलार्द्धकान् ॥ सर्पिषः षोडशपलं चत्वारिंशत्पलानि च ॥ मत्स्यंडिकायाः शुद्धायाः पुनश्च तदधिश्रयेत् ॥ दर्वीलेपिनि शीते च पृथक्द्विकुडवं क्षिपेत् ॥ पिप्पलीनां तवक्षीर्या माक्षिकस्यानवस्य च ॥ लेहोऽयं गुल्महृद्रोगदुर्नामश्वासकासजित् ॥ त्रिफलापिप्पलीपाठासारिवाबृहतीद्वयं ॥ मरिचं पद्मकं मुस्तमुशीरं चाक्षसंमितं ॥ पक्त्वा जलाढके पादशेषे क्षीरपलाष्टकं ॥ दत्वा गुडस्य च पलं पचेदादर्विलेपनात् ॥ लेहः कफोल्बणं कासं सर्वमेव नियच्छति ॥ साधितं क्षीरमेभिर्वा तिलक्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ शमनं च पिबेद्धूमं शोधनं बहुले कफे ॥ मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेंगुदीत्वचः ॥ धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीरं पिबेदनु ॥ निष्ठ्यूतांते गुडयुतं कोष्णं धूमो निहंति सः ॥ वातश्लेष्मोत्तरान्कासानचिरेण चिरंतनान् ॥ प्रपौंडरीकं मधुकं शार्ङ्गेष्टाऽलं मनःशिलां ॥ मरिचं पिप्पलीं द्राक्षामेलां सुरसमंजरीं ॥ कृत्वा वर्तिं पिबेद्धूमं क्षौमचैलानुवर्तिनीं ॥ घृताक्तामनु च क्षीरं पिबेन्नद्दुडांबु वा ॥ नेपालीतालमरिचद्राक्षांजनकुटन्नटैः ॥ उशीररोहिषफलद्रविडीवंशलोचनैः ॥ पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ॥ कार्पासास्थ्यश्वगंधा च धूमः कासविनाशनः ॥ कोशातकीफलान्मध्यैः पिबेद्वा समनःशिलैः॥ तमकः कफकासे तु स्याच्चेत्पित्तानुबंधजः ॥ पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ कफानुबंधे पवने कुर्यात्कफहरां क्रियां ॥ पित्तानुबंधयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीं ॥ वातश्लेष्मात्मके शुष्के स्निग्धमार्द्रे विरूक्षणं ॥ कासे कर्म सपित्ते तु कफजे तिक्तसंयुतं ॥

॥ इति कासचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातः क्षतक्षयकासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ उरस्यंतःक्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ॥ क्षीरेण शालीन् जीर्णेऽद्यात्क्षीरेणैव सशर्करान् ॥ पार्श्वबस्तिसरुक्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुतां॥

भिन्नविट् तु समुस्तातिविषापाठां सवत्सकां ॥ लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयं गणं सितां ॥ त्वक्क्षीरीं संमितं क्षीरे पक्त्वादीप्तानलः पिबेत् ॥ इक्ष्वारिकाबिसग्रंथिपद्मकेसरचंदनैः ॥ शृतं पयो मधुयुतं संधानार्थं पिबेत्क्षती ॥ यवानां चूर्णमामानां क्षीर सिद्धं घृतान्वितं ॥ ज्वरे दाहे सिताक्षौद्रसक्तून्वा पयसा पिबेत् ॥ कासवांस्तु पिबेत्सर्पिर्मधुरौषधसाधितं ॥ गुडोदकं वा क्वथितं सक्षौद्रमरिचं हिमं ॥ चूर्णमामलकानां वा क्षीरे पक्वं घृतान्वितं ॥ रसायनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ कासी पर्वास्थिशूली च लिह्यात्सघृतमाक्षिकाः ॥ मधूकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः ॥ त्रिजातमर्द्धकर्षांशं पिप्पल्यर्द्धपलं सिता ॥ द्राक्षामधूकं खर्जूरं पलांशं श्लक्ष्णचूर्णितं ॥ मधुना गुटिका घ्नंति ता वृष्याः पित्तशोणितं ॥ कासश्वासारुचिच्छर्दिमूर्च्छाहिध्मामदभ्रमान् ॥ क्षतक्षयस्वरभ्रंशप्लीहशोफाढ्यमारुतान् ॥ रक्तनिष्ठीवहृत्पार्श्वरुक्पिपासाज्वरानपि॥रक्तेऽतिवृद्धे छागं वा जांगलं वा पिबेदसृक् ॥ वर्षाभूशर्करारक्तशालितंदुलजं रजः ॥ रक्तष्ठीवी पिबेत्सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ॥ मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तंदुलीयकं ॥ यथास्वमार्गविसृते रक्ते कुर्याच्च भेषजं ॥ पिप्पलीमधुकं पिष्टं कार्षिकंससितोपलं ॥ प्रास्थिकं गव्यमाजं च क्षीरमिक्षुरसं तथा ॥ यवगोधूममृद्वीकाचूर्णमामलकाद्रसः ॥ तैलं च प्रसृतांशानि तत्सर्वं मृदुनाऽग्निना ॥ पचेल्लेहं घृतक्षौद्रयुतः स क्षतकासनुत् ॥ श्वासहृद्रोगकासघ्नो हितो वृद्धाल्परेतसां ॥ मृढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैंधवं ॥ क्षामः क्षीणः क्षतोरस्को मंदनिद्रोऽग्निदीप्तिमान् ॥ शृतक्षीरसरेणाद्यात्सघृतक्षौद्रशर्करं ॥ शर्करायवगोधूमं जीवकर्षभकौ मधु ॥ शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात्क्षीणक्षतः कृशः ॥ क्रव्यात्पिशितनिर्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ॥ पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्द्धनं ॥

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षशालप्रियंगुभिः ॥ तालमस्तकजंबूत्वक्पियालै-श्च सपद्मकैः ॥ साश्वकर्णैः शृतात्क्षीराद्दध्नाज्जातेन सर्पिषा ॥ शाल्यो-दनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रबलेंद्रियः ॥ वातपित्तार्दितेऽभ्यंगो गात्रभेदे घृतैर्मतः ॥ तैलैश्चानिलरोगघ्नैः पीडिते मातरिश्वना ॥ हृत्पार्श्वार्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि यत् ॥ यष्ट्याह्वनागबलयोः क्वाथे क्षीरसमे घृतं ॥ पयस्यापिप्पली-वांशीकल्कैः सिद्धं क्षते हितं ॥ घृतं वाऽष्टगुणे क्षीरे कोललाक्षारसा-न्वितं ॥ कल्कैः कट्वंगदार्वीत्वग्वत्सकत्वक्फलैर्घृतं ॥ जीवनीयो गणः शुंठीवरीवीरा पुनर्नवा ॥ बला भार्ङ्गीस्वगुप्तर्द्धिशठीतामलकीकणाः ॥ शृंगाटकं पयस्या च पंचमूलं च यल्लघु ॥ द्राक्षाऽक्षोडादि च फलं मधुर-स्निग्धबृंहणं ॥ तैः पचेत्सर्पिषः प्रस्थं कर्षांशैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ क्षीरधात्रीविदारीक्षुछागमांसरसान्वितं ॥ प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्कराऽर्द्धतुलारजः ॥ पलार्द्धकं च मरिचत्वगेलापत्रकेसरं ॥ विनीय चूर्णितं तस्माल्लिह्यान्मात्रां यथाऽनलं ॥ अमृतप्राश इत्येतन्नराणाममृतं घृतं ॥ सुधामृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥ नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्शितान् ॥ स्त्रीप्रसक्तान् कृशान्वर्णस्व-रहीनांश्च बृंहयेत् ॥ कासहिध्माज्वरश्वासदाहतृष्णाऽस्रपित्तनुत् ॥ पु-त्रदं छर्दिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहं ॥ श्वदंष्ट्रोशीरमंजिष्ठाबलाका-श्मर्यकतृणं ॥ दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशर्षभकौ स्थिरा ॥ पालिका-नि पचेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥ कल्कैः स्वगुप्ताजीवंतीमेदर्षभकजीव कैः ॥ शतावर्यर्द्धिमृद्वीकाशर्कराश्रावणीबिसैः ॥ प्रस्थः सिद्धो घृताद्वा-तपित्तहृद्रोगशूलनुत् ॥ मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ॥ ध-नुःस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥ मधुकाष्टपलद्राक्षाप्रस्थक्वा-थे पचेद्घृतं ॥ पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ पृथगष्टप-लं क्षौद्रशर्कराभ्यां च मिश्रयेत् ॥ समसक्तु क्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु त-

द्धितं ॥ धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसाद्घृतात् ॥ गव्याजयोश्च पय
सोः प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ सिद्धशीते सिताक्षौद्रद्विप्रस्थं विनयेत्त
तः ॥ यक्ष्मापस्मारपित्तासृकासमेहक्षयापहं ॥ वयःस्थापनमायुष्यं
मांसशुक्रबलप्रदं ॥ घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद्वातेऽधिके पिबेत्॥
लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वाद्धंति नानलं॥आक्रामत्यनिलं पीतमूष्मा-
णं निरुणद्धि च ॥ क्षामक्षीणकृशांगानामेतान्येव घृतानि तु ॥ त्वक्-
क्षीरीपिप्पलीलाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ॥ सर्पिर्गुडान्समध्वंशान्कृ-
त्वा दद्यात्पयोऽनु च ॥ रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ब-
ला विदारी ह्रस्वं च पंचमूलं पुनर्नवा ॥ पंचानां क्षीरिवृक्षाणां शुंगा
मुष्टयंशकास्तथा ॥ एषां कषाये द्विक्षीरे विदार्या रजसांऽशके ॥ जीव
नीयैः पचेत्पिष्टैरक्षमात्रैर्घृताढकं ॥ सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिं-
शदावपेत् ॥ गोधूमपिप्पलीवांशीचूर्णं शृंगाटकस्य च ॥ समाक्षिकं
कौडविकं तत्सर्वं खजमूर्च्छितं ॥ स्त्यानं सर्पिर्गुडान्कृत्वा भूर्जपत्रेण
वेष्टयेत् ॥ तान्जग्ध्वा पालिकान् क्षीरं मद्यं त्वनु पिबेत्कफे ॥ शोषे
कासे क्षते क्षीणे श्रमस्त्रीभारकर्शिते ॥ रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चो-
रसि स्थिते ॥ शस्ताः पार्श्वशिरःशूले भेदे च स्वरवर्णयोः ॥ सशर्करा-
शृते क्षीरघृततैलाढकत्रये ॥ चूर्णीकृताः क्षिपेत्पक्वसांद्रे दशपलाः पृथ
क् ॥ द्राक्षाऽऽत्मगुप्तावर्षाभूसमंगाऽभीरुपीप्पलीः ॥ तद्वद्विदार्यामलक
के प्रस्थार्द्धं विश्वभेषजं ॥ यष्ट्याह्वसौवर्चलयोर्द्विपलं मरिचस्य च ॥
क्षामः क्षीणः क्षतः शुष्यंस्तान् खादेत्पालिकैर्गुडैः ॥ तथा सद्यो रसा-
दीनां वृत्थ्या पुष्टिं समश्नुते ॥ गोक्षीराद्धाढकं सर्पिःप्रस्थमिक्षुरसाढकं
॥ रसाद्विदार्याः कुडवं रसात्प्रस्थं च तैत्तिरात् ॥दद्यात्सितध्मनि तस्मिं
स्तु पिष्टानिक्षुरसैरिमान् ॥ मधूकपुष्पं कुडवं कुडवं च प्रियालतः ॥
पलद्वयं तवक्षीर्याः खर्जूराणि च विंशतिः ॥ पृथग्बिभीतकान्मज्ज्ञः
पिप्पल्याश्च चतुर्थिकान् ॥ त्रिंशत्पलानि खंडाच्च मधूकात्पाणिमा

मिकां ॥ तथाऽर्द्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥ सिद्धे द्विकुडवं क्षौद्राच्छीते दत्वा च मोदकान् ॥ कारयेन्मरिचाजाजीपलचूर्णावचूर्णितान् ॥ वातासृक्पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ॥ क्षीणौजःस्वरशुक्रेषु योनिदोषेषु संस्रवे ॥ मृतप्रजासु वंध्यासु हिता गर्भस्य च सुतौ ॥ वीतत्वगस्थिकूष्मांडतुलां स्विन्नां पुनः पचेत् ॥ घट्टयन्सर्पिषःप्रस्थे क्षौद्रवर्णेऽत्र च क्षिपेत् ॥ खंडाच्छतं कणाशुंठ्योर्द्विपलं जीरकादपि ॥ त्रिजातधान्यमरिचं पृथगर्द्धपलांशकं ॥ अवतारितशीते च दत्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकं ॥ खजेनामथ्य च स्थाप्यं तन्निहंत्युपयोजितं ॥ कासहिध्माज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥ उरःसंधानजननं मेधास्मृतिबलप्रदं ॥ अश्विभ्यां निर्मितं हृद्यं कूष्मांडकरसायनं ॥ पिबेन्नागबलामूलस्यार्द्धकर्षाभिवर्द्धितं ॥ पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ॥ एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलवर्णकरः परं ॥ मंडूकपर्ण्याः कल्पोऽयं यष्ट्या विश्वौषधस्य च ॥ पादशेषं जलद्रोणे पचेन्नागबलातुलां ॥ तेन क्वाथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरं च साधयेत् ॥ पलार्द्धिकैश्चातिबलाबलायष्टिपुनर्नवैः ॥ प्रपौंडरीककाश्मर्यप्रियालकपिकच्छुभिः ॥ अश्वगंधासिताऽभीरुमेदायुग्मत्रिकंटकैः ॥ काकोलीक्षीरकाकोलीक्षीरशुक्लाद्विजीरकैः ॥ मृणालबिसखर्जूरशृंगाटककसेरुकैः ॥ एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तं क्षतक्षयं ॥ जयेत्तृड्भ्रमदाहांश्च बलपुष्टिकरं परं ॥ वर्ण्यमायुष्यमोजस्यं वलीपलितनाशनं ॥ उपयुज्य तु षण्मासाद्वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा माक्षिकेण च ॥ संयुतं वा शृतं क्षीरं पिबेत्कासज्वरापहं ॥ फलाम्लं सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे घृतं ॥ स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्यूषं जीवनं बृंहणं परं ॥ सक्तूनां वस्त्रपूतानां मंथं क्षौद्रघृतान्वितं ॥ यौवन्न सात्म्यो दीप्ताग्निः क्षतक्षीणः पिबेन्नरः ॥ जीवनीयोपसिद्धं वा जांगलं घृ-

१ यवान्नसात्म्यइतिपाठः

तभर्जितं ॥ रसं प्रयोजयेत्क्षीणो बृंहणार्थं सशर्करं ॥ गोमहिष्यश्व-नागाजैः क्षीरैर्मांसरसैस्तथा ॥ यवान्नं भोजयेद्यूषैः फलाम्लैर्वा घृताप्लुतैः ॥ दीप्तेऽग्नौ विधिरेष स्यान्मंदे दीपनपाचनः ॥ यक्ष्मोक्तः क्षतिनां शस्तो ग्राही शकृति तु द्रवे ॥ दशमूलं स्वयंगुप्तां शंखपुष्पीं शठीं बलां ॥ हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ भार्ङ्गीपुष्करमूलं च द्विपलांशान्यवाढकं ॥ हरीतकीशतं चैकं जले पंचाढके पचेत् ॥ यवस्वेदे कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतं ॥ पचेद्गुडतुलां दत्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ॥ तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥ लेहे द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥ तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्द्धनं ॥ पंच कासान्क्षयं श्वासं सहिक्कं विषमज्वरं ॥ मेहगुल्मग्रहण्यर्शोहृद्रोगारुचिपीनसान् ॥ अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनं ॥ दशमूलं बलां मूर्वां हरिद्रे पिप्पलीद्वयं ॥ पाठाऽश्वगंधाऽपामार्गस्वगुप्ताऽतिविषाऽमृताः ॥ बालबिल्वं त्रिवृद्दंतीमूलं पत्रं च चित्रकात् ॥ पयस्यां कुटजं हिंस्रां पुष्पं सारं च बीजकात् ॥ बोटस्थविरभल्लातविकंकतशतावरीः ॥ पूतिकरंजशम्याकचंद्रलेखासहाचरं ॥ सौभांजनकनिंबत्वगिक्षुरं च पलांशकं ॥ पथ्यासहस्रं सशतं यवानां चाढकद्वयं ॥ पचेदष्टगुणे तोये यवस्वेदेऽवतारयेत् ॥ पूते क्षिपेत्सपथ्यांच तत्र जीर्णगुडात्तुलां ॥ तैलाज्यधात्रीरसतः प्रस्थं प्रस्थं ततः पुनः ॥ अधिश्रयेन्मृदावग्नौ दर्वीलेपेऽवतार्यं च ॥ शीते प्रस्थद्वयं क्षौद्रात्पिप्पलीकुडवं क्षिपेत् ॥ चूर्णीकृतं त्रिजाताच्च त्रिपलं निखनेत्ततः ॥ धान्ये पुराणकुंभस्थं मासं खादेच्च पूर्ववत् ॥ रसायनं वसिष्ठोक्तमेतत्पूर्वगुणाधिकं ॥ स्वस्थानां निष्परीहारं सर्वर्तुषु च शस्यते ॥ पालिकं सैंधवं शुंठीं द्वे च सौवर्चलात्पले ॥ शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥ कुडवांशानि वृक्षाम्लं दाडिमं पत्रमार्जकात् ॥ एकैकां

मरिचाजाज्योर्धान्यकाद्वे चतुर्थिके ॥ कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्न पानेषु योजयेत् ॥ रुच्यं तद्दीपनं बल्यं पार्श्वार्तिश्वासकासनुत् ॥ एकां षोडशिकां धान्याद्वे द्वे चाजाजिदीप्यकात् ॥ ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्ला-द्विर्द्विः सौवर्चलात्पलं ॥ शुंठ्याः कर्षं दधित्थस्य मध्यात्पंच पलानि च ॥ तच्चूर्णं षोडशपलैः शर्करायाः विमिश्रयेत् ॥ खांडवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ॥ विधिश्च यक्ष्मपित्तास्रविहितः शस्यते क्षते ॥ निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धउरःशिरः ॥ दाल्यते कासिनो यस्य स ना धूमान्पिबेदिमान् ॥ द्विमेदाद्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाविते ॥ व-र्तिं कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयघृतानुपः ॥ मनःशिलापलाशाजगंधात्व-क्क्षीरनागरैः ॥ तद्वदेवानुपानं तु शर्करेक्षुगुडोदकं ॥ पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशुंगया ॥ ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनं ॥ क्षयजे बृंहणं पूर्वं कुर्यादग्नेश्च वर्द्धनं ॥ बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्या-द्विरेचनं ॥ शम्याकेन त्रिवृतया मृद्वीकारसयुक्तया ॥ तिल्वकस्य क-षायेण विदारीस्वरसेन च ॥ सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशो-धनं॥पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥ घृतं कर्कटकीक्षीर-द्विबलासाधितं पिबेत् ॥ विदारीभिः कदंबैर्वा तालसस्यैश्च साधितं ॥ घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे ॥ शूने सवेदने मेंढ्रे पायौ सश्रो णिवंक्षणे ॥ घृतमंडेन लघुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ॥ जांगलैः प्रतिभु-क्तस्य वर्तकाद्या बिलेशयाः ॥ क्रमशः प्रसहास्तद्वत्प्रयोज्याः पिशि-ताशिनः ॥ औष्ण्यात्प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्चावयंति ते ॥ कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग्वहन् रसः ॥ चविकात्रिफलाभार्ङ्गीदश-मूलैः सचित्रकैः ॥ कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ॥ शृतैर्नाग-रदुःस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ॥ पिष्टैः कर्कटशृंग्या च समैः सर्पिर्वि-पाचयेत् ॥ सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ पंचैवलवणानि च॥ दत्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ॥ कासमर्दाभयामुस्तपाठाकट्फल-

नागरैः ॥ पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्या सुरसेन च ॥ अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ॥ पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्वकासहरं पिबेत् ॥ वृषव्याघ्रीगुडूचीनां पत्रमूलफलांकुरात् ॥ रसकल्कैर्घृतं पक्वं हंति कासज्वरारुचीः ॥ द्विगुणे दाडिमरसे सिद्धं वा व्योषसंयुतं ॥ पिबेदुपरि भक्तस्य यवक्षारयुतं नरः ॥पिप्पलीगुडसिद्धं वा छागक्षीरयुतं घृतं ॥ एतान्यग्निविवृद्ध्यर्थं सर्पींषि क्षयकासिनां ॥ स्युर्दोषबद्धकंठोरःस्रोतसां च विशुद्धये ॥ हरीतकीर्यवक्काथस्याढके विंशतिं पचेत् ॥ स्विन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन्पुराणात्षट्पलं गुडात् ॥ पिप्पल्या द्विपलं कर्षं मनोह्वाया रसांजनात् ॥ दत्वाऽर्द्धाक्षं पचेद्भूयः स लेहः श्वासकासजित् ॥ श्वाविधां सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥ श्वासकासहरा बर्हिपादौ वा क्षौद्रसर्पिषा ॥ एरंडपत्रक्षारं वा व्योषतैलगुडान्वितं ॥ लेहयेत्क्षारमेवं वा सुरसैरंडपत्रजं ॥ लिह्यात्र्यूषणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिषा ॥ चित्रकत्रिफलाऽजाजीकर्कटाख्याकटुत्रिकं ॥ द्राक्षां च क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लिह्याद्द्याद्गुडेन च ॥ पाठामधुकजीवंतीत्वक्क्षीरीत्रिफलाघनं ॥ शठीद्विबृहतीद्राक्षापिप्पल्येलावितुन्नकं ॥ सारिवापुष्करजटाकर्कटाख्यारसांजनं ॥ पुनर्नवा लोहरजस्त्रायमाणा यवानिका ॥ ऋद्धिस्तामलकी भार्ङ्गी विडंगं धन्वयासकं॥ क्षारचित्रकचव्याम्लवेतसव्योषदारु च ॥ सर्वकासान्जयेल्लीढं तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ॥ पद्मकं त्रिफला व्योषं विडंगं देवदारु च ॥ बला रास्ना च तच्चूर्णं समस्तं समशर्करं ॥ खादेन्मधुघृताभ्यां वा लिह्यात्कासहरं परं ॥ तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करं ॥ पथ्याशुंठीघनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ॥ सर्वेषु कासश्वासेषु केवलं वा बिभीतकं ॥ कल्के तिल्वकपत्राणां घृतभृष्टे सशर्करे ॥ पेयोत्कार्यथवाच्छर्दितृष्णाकासातिसारजित् ॥ गौरसर्षपगंडीरविडंगव्योषचित्रकान् ॥ साभयान्साधयेत्तोये यवागूस्तेन चांभसा ॥ ससर्पिर्लवणा कासे हिध्माश्वासे सपीनसे ॥ पां-

ह्रामये क्षये शोके कर्णशूले च शस्यते ॥ कंटकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ॥ सगौरामलकः साम्लः सर्वकासभिषग्जितं ॥ वातघ्नौषधनिःक्वाथे क्षीरं यूषान् रसानपि॥ वैष्किरान्प्रतुदान्बिलान्दापयेत्क्षतकासिने॥क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ॥क्षयकासे च ते योज्या वक्ष्यते यच्च यक्ष्मणि॥बृंहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनं॥ व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥ सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ॥ यथादोषबलं तस्य सन्निपातहितं हितं ॥ इति क्षतक्षयकासचिकित्सितं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातः श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ श्वासहिध्मायतस्तुल्यहेत्वाद्याः साधनं ततः ॥ तुल्यमेव तदार्त्तं च पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ॥ स्निग्धैर्लवणतैलाक्तं स्रोतःसु ग्रथितः कफः ॥ तैर्लीनोऽपि विलीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः ॥ भवेत्खेषु मृदुत्वं च मारुतस्यानुलोमता ॥ स्विन्नं च भोजयेदन्नं स्निग्धमानूपजैरसैः ॥ दध्युत्तरेण[1] वा दद्यात्ततोऽस्मै वमनं मृदु ॥ विशेषात्कासवमथुहृद्ग्रहस्वरसादिने ॥ पिप्पलीसैंधवक्षौद्रयुक्तं वाताविरोधि यत् ॥ निर्हृते सुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे[2]॥स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिलः ॥ ध्मानोदावर्त्ततमके मातुलुंगाम्लवेतसैः ॥ हिंगुपीलुबिडैर्युक्तमन्नं स्यादनुलोमनं ॥ ससैंधवं फलाम्लं वा कोष्णं दद्याद्विरेचनं ॥एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ॥ तस्मात्तन्मार्गशुध्यर्थमूर्ध्वाधः शोधनं हितं ॥उदीर्यते भृशतरं मार्गरोधाद्वहज्जलं ॥ यथा तथाऽनिलस्तस्य मार्गमस्माद्विशोधयेत् ॥ अशांतौ कृतसंशुद्धे धूमैर्लीनं मलं हरेत् ॥ हरिद्रापत्रमैरंडमूलं लाक्षां मनःशिलां ॥ सदेवदार्वलं मांसीं पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ॥तां घृताक्तां पिबेद्धूमं यवान्वा घृतसंयुतान् ॥ मधूच्छिष्टं सर्जरसं

१ दधिसरेण २ दुष्टो विग्रहः शरीरं येन तस्मिन्कफे निर्हृते सति स कृतवमनः सुखमाप्नोतीति योजना

घृतं वा गुरु वा ऽगुरु॥चंदनं वाऽऽजशृंगं वा वालान्वा स्नायु वा गवां॥ कृष्णगोधाकुरंगैणचर्मशृंगखुराणि वा ॥ गुग्गुलुं वा मनोह्वां वा सालनिर्यासमेव वा ॥ सल्लकीं गुग्गुलुं लोहं पद्मकं च घृतप्लुतं ॥ अवश्यं स्वेदनीयानामस्वेद्यानामपि क्षणं॥ स्वेदयेत्ससिताक्षीरसुखोष्णस्नेहसेचनैः॥ उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाध्यायोक्तमेषजैः ॥ उरः कंठं च मृदुभिः सामे त्वामविधिं चरेत् ॥ अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा पवननाशनैः ॥ स्निग्धैरसाद्यैर्नात्युष्णैरभ्यंगैश्च शमं नयेत्॥अनुत्क्लिष्टकफास्विन्नदुर्बलानां हि शोधनात् ॥ वायुर्लब्धास्पदो मर्म संशोष्याशु हरेदसून् ॥कषायलेहस्नेहाद्यैस्तेषां संशमयेदतः ॥ क्षीणक्षतातिसारासृक्पित्तदाहानुबंधजान्॥ मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिध्माश्वासानुपाचरेत् ॥ कुलत्थदशमूलानां क्वाथे स्युर्जांगला रसाः ॥ यूषाश्च शिग्रुवार्ताककासघ्नवृषमूलकैः॥पल्लवैर्निबकुलकवृहतीमातुलुंगजैः ॥ व्याघ्रीदुरालभाशृंगीबिल्वमध्यत्रिकंटकैः॥ सामृताग्निकुलत्थैश्च यूषः स्यात्क्वाथितैर्जलैः ॥ तद्वद्रास्नावृहत्यादिबलामुद्गैः सचित्रकैः ॥ पेया च चित्रकाजाजीशृंगीसौवर्चलैर्हिता ॥ दशमूलेन वा कासश्वासहिध्मारुजापहा ॥ दशमूलशठीरास्नाभार्ङ्गीबिल्वर्द्धिपौष्करैः ॥ कुलीरशृंगीचपलातामलक्यमृतौषधैः ॥ पिबेत्कषायं जीर्णेऽस्मिन् पेयां तैरेव साधितां ॥ शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गकुलत्थभुक् ॥ कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिहिध्माश्वासप्रशांतये ॥ सक्तून्वाऽर्कांकुरक्षीरभावितानां समाक्षिकान् ॥ यवानां दशमूलादिनिष्क्वाथलुलितान् पिबेत् ॥ अन्नेन भोजयेत्क्षारहिंग्वाज्यविडदाडिमान् ॥ सपुष्करशठीव्योषमातुलुंगाम्लवेतसान् ॥ दशमूलस्य वा क्वाथमथवा देवदारुणः ॥ पिबेद्वा वारुणीमंडं हिध्माश्वासी पिपा-

१ श्रेष्ठं २ लावजान् गवामिति पाठोऽष्टांगहृदये ॥तत्र लावजान् गलकंबलजान् वाला नित्यरुणदत्तव्याख्या ३ कृष्णागुरु ४ लघनपाचनादिकं ५ द्राक्षेति पाठः

सितः ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजंतुघ्नचित्रकैः ॥ कल्कितैर्लेपिते रूढे निक्षिपेद्घृतभाजने ॥ तक्रं मासस्थितं तद्धि दीपनं श्वासकासजित् ॥ पाठां मधुरसां दारु सरलं च निशि स्थितं ॥ सुरामंडेऽल्पलवणं पिबेत् प्रसृतिसंमितं ॥ शिरीषकुंदकदलीकुसुमं पिप्पलीयुतं ॥ तंदुलांबुप्लुतं हिध्माश्वासकासहरं परं ॥ आरनालेन वा पिष्टं मातुलुंगरसान्वितं ॥ हिंगुसौवर्चलकणाकोलमुद्गजलेन वा ॥ कोष्णेन भार्ङ्गीं शुंठीं च क्षारं वा मरिचान्वितं ॥ स्वकाथपिष्टां लुलितां बाष्पिकां पाययेत वा ॥ स्वरसः सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरीषतः ॥ हिध्माश्वासे मधुकणायुक्तः पित्तकफानुगे ॥ उत्कारिका तुगाकृष्णामधूलीघृतनागरैः ॥ पित्तानुबंधे योक्तव्या पवने त्वनुबंधिनि ॥ श्वाविच्छशामिषकणाघृतशल्यकशोणितैः ॥ सुवर्चलारसव्योषसर्पिर्भिः सहितं पयः ॥ अनु शाल्योदनं पेयं वातपित्तेऽनुबंधिनि ॥ चतुर्गुणांबुसिद्धं वा छागं सगुडनागरं ॥ पिप्पलीमूलमधुकगुडगोऽश्वशकृद्रसान् ॥ हिध्माभिष्यंदकासघ्नाँल्लिह्यान्मधुघृतान्वितान् ॥ गोगजाश्ववराहोष्ट्रखरमेषाजविड्रसं ॥ समध्वेकैकशो लिह्याद्बहुश्लेष्माऽथवा पिबेत् ॥ चतुष्पाच्चर्मरोमास्थिखुरशृंगोद्भवां मषीं ॥ तथैव वाजिगंधाया लिह्याच्छ्वासी कफोल्बणः ॥ क्षारं वा त्रिफलापाठाबृहतीफलकुंभिजं ॥ मुक्ताप्रवालवैदूर्यशंखसौगंधिकांजनं ॥ मसारगल्लस्फटिककाचैलालवणद्वयं ॥ अपामार्गफलं ताम्रमयो रूप्यं शणात्फलं ॥ ज्योतीरसश्च तल्लिह्यादयो वैकं मधुद्रवं ॥ शठीपुष्करधात्रीर्वा पौष्करं वा कणान्वितं ॥ गैरिकांजनकृष्णां वा स्वरसं वा कपित्थजं ॥ रसेन वा कपित्थस्य धात्रीसैंधवपिप्पलीः ॥ घृतक्षौद्रेण वा पथ्याविडंगोषणपिप्पलीः ॥ लिह्याद्वा पिप्पलीद्राक्षापथ्याशृंगीदुरालभाः॥ घृतमाक्षिकतैलैर्वा त्र्यूषणं क्षारसंयुतं ॥ पिप्पलीक्षौद्रयुक्तौ वा रसौ धात्रीकपित्थयोः

१ मसारः मरकतरत्नं २ ज्योतीरसः रत्नविशेषः

॥ सितोपला त्वामलकी द्राक्षा गोऽश्वशकृद्रसः ॥कोललाजमधुद्राक्षा-
पिप्पलीनागराणि वा ॥ गुडतैलनिशाद्राक्षाकणारास्नोषणानि वा ॥ पि-
बेद्रसांबुमद्याम्लैर्लिह्यौषधरजांसि वा ॥ जीवंतीमुस्तसुरसत्वगेलाद्वयपौ-
ष्करं ॥ चंडातामलकीलोहभार्ङ्गीनागरवालकं ॥ कर्कटाख्याशठीकृष्णा-
नागकेसरचोरकं ॥ उपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणशर्करं॥ पार्श्वरुग्ज्वर-
कासघ्नं हिध्माश्वासहरं परं॥ जीवंती चोरकः शृंगी पौष्करं सुरसः शठी
॥ पिप्पलीत्वग्विडक्षारशुंठीहिंग्वम्लवेतसं ॥ एला तामलकी भार्ङ्गी वृ-
क्षाम्लं चेति चूर्णितं ॥ रसेन मातुलुंगस्य मद्येन हविषाऽथवा ॥ ली-
ढं प्रयुक्तमथवा केवलं चोपयोजितं ॥ हिध्माश्वासविबंधार्शःकासहृ-
त्पार्श्वशूलनुत् ॥ शठी तामलकी भार्ङ्गी चंडा वालकपौष्करं॥ शर्कराऽष्ट-
गुणं चूर्णं हिध्माश्वासहरं परं ॥ तुल्यं गुडं नागरं च भक्षयेन्नावयेत वा
॥ लशुनस्य पलांडोर्वा मूलं गृंजनकस्य वा ॥ चंदनाद्वा रसं दद्यान्ना-
रीक्षीरेण नावनं ॥ सशर्करां पिप्पलीं वा मधुकं वा मधुद्रवं ॥ स्तन्ये-
न मक्षिकाविष्ठामलक्तकरसेन वा ॥ ससैंधवं घृताक्तं वा सिद्धं स्तन्येन
वा घृतं ॥ कल्कैर्मधुरद्रव्यैस्तत्पिबेन्नावयेत वा ॥ सकृदुष्णं सकृच्छी-
तं व्यत्यासात्ससितं मधु ॥ तद्वत्पयस्तथा सिद्धमधोभागौषधैर्घृतं ॥
कणासौवर्चलक्षारवयस्थाहिंगुचोरकैः ॥ सकायस्थैर्घृतं मस्तु दशमूल-
रसे पचेत् ॥ तत्पिबेज्जीवनीयैर्वा लिह्यात्समधु साधितं ॥ तेजोवत्यभ-
या कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ भूतीकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः
शठी ॥ पटुद्वयं तामलकी जीवंती बिल्वपेशिका ॥ वचा पत्रं च ता-
लीसं कर्षांशैस्तैर्विपाचयेत् ॥ हिंगुपादैर्घृतप्रस्थं पीतमाशु निहंति तत्
॥ शाखानिलार्शोग्रहणीहिध्माहृत्पार्श्ववेदनाः ॥ सिद्धं वा पुरमंजिष्ठा-
लाक्षासर्जरसैः पिबेत् ॥ सपद्मकमनोह्वालैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ व-
त्सकादिप्रतीवापं सिद्धं वा प्रथमे गणे ॥ सपंचलवणं सर्पिः श्वासका-
सानपोहति ॥ हिंस्राविडंगपूतीकत्रिकटुत्रिफलाभिकैः ॥ कोलमात्रै-

घृतप्रस्थं पाचयेत्सलिलाढके ॥ क्षीरप्रस्थद्वयोपेतं तत्कासश्वासपीनसान् ॥ अर्शांस्यरोचकं गुल्मं क्षयं हिध्मां च नाशयेत् ॥ सैंधवार्द्धांशयुक्तं वा पुराणं पाययेद्घृतं ॥ धान्वंतरं वृषघृतं दौधिकं हपुषादि वा ॥ शीतांबुसेकः सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ॥ हर्षेर्ष्योच्छ्वासरोधाश्च हितं कीटैश्च दंशनं ॥ यत्किंचित्कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनं ॥ तत्सेव्यं प्रायशो यच्च सुतरां मारुतापहं ॥ वातकृद्वा कफहरं कफकृद्वाऽनिलापहं ॥ कार्यं नैकांगिकं ताभ्यां प्रायः श्रेयोऽनिलापहं ॥ सर्वेषां बृंहणे ह्यल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ॥नात्यर्थं शमनेऽपायो भृशोऽशक्यश्च कर्शने ॥ शमनैर्बृंहणैश्चातो भूयिष्ठं तानुपाचरेत् ॥ कासश्वासक्षयच्छर्दिहिध्माश्चान्योन्यभेषजैः ॥ ॥ इति श्वासहिध्माचिकित्सितं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्विन्नस्य शोधनं ॥ ऊर्ध्वाधो यक्ष्मिणः कुर्यात्सस्नेहं यन्न कर्शनं॥ पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वमनद्रव्यसिद्धया ॥ वमेद्विरेचनं दद्यात्त्रिवृच्छ्यामानृपद्रुमान् ॥ शर्करामधुसर्पिर्भिः पयसा तर्पणेन वा ॥ द्राक्षाविदारीकाश्मर्यमांसानां वा रसैर्युतान् ॥ शुद्धकोष्ठस्य युंजीत विधिं बृंहणदीपनं ॥ हृद्यानि चान्नपानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥ शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गं समासिकं ॥ लघुमच्युतवीर्यं च सुजरं बलकृच्च यत् ॥ आजं क्षीरं घृतं मांसं क्रव्यान्मांसं च शोषजित् ॥ काकोलूकवृकद्वीपिगवाश्वनकुलोरगं॥गृध्रभासखरोष्ट्रं च हितं छद्मोपसंहितं ॥ ज्ञातं जुगुप्सितं तद्धि छर्दिषे नबलौजसे ॥ मृगाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ॥ वेसवारीकृताः पथ्या रसादिषु च कल्पिताः॥भृष्टाः सर्षपतैलेन सर्पिषा वा यथायथं॥

१ प्रमेहोक्तं २ रक्तपित्तोक्तं ३ गुल्मोक्तं ४ उदरोक्तं ५ अत्रारुणदत्तः समोषितमिनिपक्त्वावशोषितमितिव्याख्यानि ६ छद्मनाऽपसंहितं काकादयस्तिन्निर्यादित्यानेनदेषास्त्यर्थः

रसिका मृदवः स्निग्धाः पटुद्रव्याभिसंस्कृताः॥हिता मौद्गककौलत्थास्त-
द्वयूषाश्च साधिताः॥ सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरं॥ सदाडिमं
सामलकं स्निग्धमाजरसं पिबेत्॥ तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसाद
यः॥ कोलदाडिमनिर्यासपिष्ट्याऽस्थिविहीनया ॥ द्राक्षया स्वच्छया
न्याम्लद्रुताऽऽलोडितकल्कया ॥कार्यः सौवर्चलव्योषपत्रैलादीप्यकान्वि
तः॥ समाक्षिकः सकर्पूरः सलवंगः सकेसरः॥ चंद्रकाख्यो यथार्था-
ख्यः शोषहाऽग्निरुचिप्रदः॥ शुक्ताम्रधात्रीस्वरसैर्द्राक्षायाः कल्पनं प
लं॥ गुडषट्पलसंयुक्तं युक्तं श्लक्ष्णैश्च कार्षिकैः॥ वृक्षाम्लधान्यद्र-
विडीराजिकादाडिमौषधैः॥ पलेन नागपुष्पस्य किंचित्सौवर्चलेन च॥
ससैन्धवत्वक्तोयः सुरसारसमूर्च्छितः॥ भूरिभूस्तृणको रागः कल्प्यो
रुच्यः समाक्षिकः॥ पिबेच्च सुतरां मद्यं जीर्णं स्रोतोविशोधनं॥ पि-
त्तादिषु विशेषेण मध्वरिष्टाच्छवारुणीः ॥ सिद्धं वा पंचमूलेन ताम-
लक्याऽथवा जलं ॥ पर्णिनीभिश्चतसृभिर्धान्यनागरकेण वा॥ कल्पये
च्चानुकूलोऽस्य तेनान्नं शुचि यत्नवान्॥ दशमूलेन पयसा सिद्धं मां-
सरसेन वा॥ बलागर्भं घृतं योज्यं क्रव्यान्मांसरसेन वा॥ सक्षौद्रं पय-
सा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा॥ जीवंतीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य
च॥ पुष्कराह्वं शठीं कृष्णां व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलां॥ नीलोत्पलं ताम
लकीं त्रायमाणां दुरालभां॥ कल्कीकृत्य घृतं पक्वं रोगराजहरं परं॥ दु
रालभां गोक्षुरकं चतस्रः पर्णिनीर्बलां॥ भागान्पलोन्मितान्कृत्वा पलं
पर्पटकस्य च॥ पचेद्दशगुणे तोये दशभागावशेषिते॥ पूते तस्मिन्घृत
प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत्॥ गर्भं दत्वा शठीकृष्णाभूर्निंबोत्पलसारिवाः
॥ त्रायंतीं पौष्करं मूलं सपत्रं त्रिफलां फलं॥ कुटजाच्च जयेत्तद्धि
शिरःपार्श्वांसवेदनां॥ तृष्णां छर्दिमतीसारकासदाहभ्रमज्वरान्॥ घृ-
तं खर्जूरमृद्वीकामधुकैः सपरूपकैः॥ सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वास-
ज्वरापहं॥ दशमूलशृतात्क्षीरात्सर्पिर्यदुदियान्नवं ॥ सपिप्पलीकं स-

क्षौद्रं तत्परं स्वरबोधनं ॥ शिरःपार्श्वांसशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहं ॥ पंचभिः पंचमूलैर्वा शृताद्यदुद्धियाद्घृतं ॥ पंचानां पंचमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥ सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यक्ष्मणः सप्तकं बलं ॥ पंचकोलयवक्षारषट्पलेन पचेद्घृतं ॥ प्रस्थोन्मितं तुल्यपयः स्रोतसां तद्धि शोधनं॥गुल्मज्वरोदरप्लीहग्रहणीपांडुपीनसान्॥कासश्वासाग्निसदनश्वयथूर्ध्वानिलान्जयेत्॥रास्नाबलागोक्षुरकस्थिरावर्षाभुवारिणि॥जीवंतीपिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषजिद्घृतं ॥ अश्वगंधाशृतात्क्षीराद्घृतं च ससितापयः॥ साधारणामिषतुलां तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥ तेनाष्टभागशेषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः॥साधयेत्सर्पिषः प्रस्थं वातपित्तामयापहं॥मांससर्पिरिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा ॥ कासश्वासस्वरभ्रंशशोषहृत्पार्श्वशूलजित् ॥ यष्टीबलागुडूच्यल्पपंचमूलतुलां पचेत् ॥ शूर्पेऽपामष्टभागस्थे तत्र पात्रं पचेद्घृतात् ॥ धात्रीविदारीक्षुरसत्रिपात्रे पयसोऽर्मणे ॥ सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतं॥ससैन्यं राजयक्ष्माणमुन्मूलयति शीलितं ॥ मूर्वाहरिद्राखदिरक्वाथं सर्पिः शकृद्रसं ॥ गोगजाजाऽविहयजं पयस्तुल्यान् दश द्रवान् ॥ स्वादुस्कंधं त्रिकटुकं कल्कितं देवदारु च ॥ पचेत्तत्त्वाशु शोषघ्नं तद्वद्दासावरीघृतं ॥ द्विपंचमूलवरणयवबिल्वपुनर्नवाः ॥ करंजकोटस्थविरकुलत्थबदराग्निकाः ॥ भल्लातकं च तत्क्वाथे पङ्गुणे साधयेद्घृतं ॥ गर्भं दत्वा स्नुहीक्षीरं शुक्ताख्यां चैव सैंधवं ॥ हरीतकीं च तच्छोषशोफमेदोदरापहं ॥ यवाग्वा वा पिबेन्मात्रां लिह्याद्वा मधुरान्वितं ॥ सिद्धानां सर्पिषामेषां दध्ना दध्नेन वा सह ॥ एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीव्योषचित्रकान् ॥ सारानरिष्टगायत्रीसालबीजकसंभवान् ॥ भल्लातकं विडंगं च पृथगष्टपलोन्मितं ॥ सलिले षोडशगुणे षोडशांशस्थितं पचेत् ॥ पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन्पलानि षट् ॥ तवक्षीर्याः क्षिपेत्त्रिंशत्सिताया

१ बिलेशयप्रसहमांसपलशतं

द्विर्गुणं मधु ॥ घृतात्त्रिजातत्रिपलं ततो लीढं खजाहतं ॥ पयोनुपानं तत्पाद्रे रसायनमयंत्रणं ॥ मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हंति चाचिरात् ॥ मेहगुल्मक्षयव्याधिपांडुरोगभगंदरान् ॥ ये च सर्पिर्गुडाः प्रोक्ताः क्षते योज्याः क्षयेऽपि ते ॥ खर्जूरपिप्पलीद्राक्षापथ्याशृंगीदुरालभाः॥ त्रिफलापिप्पलीमुस्तशृंगाटीगुडशर्कराः ॥ वीरा शठी पुष्कराख्या सुरसा शर्करा गुडः ॥ नागरं चित्रको लाजाः पिप्पल्यामलकं गुडः ॥ विडंगसारश्चविका त्र्यूषणं च विचूर्णितं ॥ अर्द्धश्लोकैः स्मृता लेहाः पंचैते क्षौद्रसर्पिषा ॥ स्वर्याः कासक्षयश्वासपार्श्वरुक्कफनाशनाः ॥ त्वगेलापिप्पलीक्षीरीशर्करा द्विगुणाः क्रमात् ॥ चूर्णिता भक्षयेल्लिह्यात्पूर्ववद्वा तथागुणाः ॥ तिलमाषाश्वगंधा वा माक्षिकाजघृतद्रुताः ॥ पूर्वोक्तेष्वेव रोगेषु वातरोगेषु पूजिताः ॥ विशेषात्स्वरसादेऽस्य नस्यधूमादि योजयेत् ॥तत्रापि वातजे कोष्णं पिबेदुत्तरभक्तिकं॥ कासमर्दकवार्ताकीमार्कवस्वरसैर्घृतं॥साधितं कासजित्स्वर्यं सिद्धमाग्निलेन वा॥ बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैंधवं ॥ तैलं वा मधुकद्राक्षापिप्पलीकृमिनुत्फलैः ॥ हंसपद्याश्च मूलेन पक्वं नस्तो निषेचयेत् ॥ सुखोदकानुपानं च ससर्पिष्कं गुडौदनं ॥ अश्नीयात्पायसं चैवं स्निग्धं स्वेदं च योजयेत् ॥ पित्तोद्भवे पिबेत्सर्पिः शृतशीतपयोऽनुपः ॥ क्षीरिवृक्षांकुरक्वाथकल्कसिद्धं समाक्षिकं ॥ अश्नीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुकपायसं ॥ बलाविदारिगंधाभ्यां विदार्या मधुकेन च ॥ सिद्धं सलवणं सर्पिर्नस्यं स्वर्यमनुत्तमं ॥ प्रपौंडरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ॥ साधितं क्षीरसर्पिश्च तत्स्वर्यं नावनं परं॥लिह्यान्मधुरकाणां च चूर्णं मधुघृताप्लुतं ॥ वरीं बलां पयस्यां वा काकोलीमधुके तथा ॥ एवमस्यानुपशमे ललाटे व्यधयेच्छिरां ॥ पिबेत्कटूनि मूत्रेण कफजे रूक्षभोजनः ॥ कटूफलामलकव्योषं लिह्यात्तैलमधुप्लुतं ॥ व्योषक्षाराग्निचविका

१ घृताद्द्विगुणं द्वौ प्रस्थावित्यर्थः

मार्द्रीपथ्यामधूनि वा ॥ यवैर्यवागूं यमके कणाधात्रीकृतां पिबेत् ॥ भुक्त्वाऽधात्पिप्पलीं शुंठीं तीक्ष्णं वा वमनं भजेत् ॥ शर्कराक्षौद्रमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ॥ पिबेत्पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ विचित्रमन्नमरुचौ हितैरुपहितं हितं ॥ बहिरंतर्मृजा चित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधं ॥ द्वौ कालौ दंतपवनं भक्षयेन्मुखशोधनैः ॥ कषायैः क्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत् ॥ तालीसपत्रवटकाः सकर्पूरसितोपलाः ॥ शशांककिरणाख्याश्च भक्ष्या रुचिकराः परं ॥ वातादरोचके तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया ॥ हरेणुकृष्णाकृमिजिद्द्राक्षासैंधवनागरात् ॥ एलाभार्ङ्गीयवक्षारहिंगुयुक्ताद्घृतेन वा ॥ छर्दयेद्वा वचांभोभिः पित्ताच्च गुडवारिभिः ॥ लिह्याद्वा शर्करासर्पिर्लवणोत्तममाक्षिकं ॥ कफाद्वमेन्निंबजलैर्दीप्यकारग्वधांबु च ॥ पानं समध्वरिष्टाश्च तीक्ष्णाः समधुमाधवाः ॥ पिबेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरेण्वाद्युष्णवारिणा ॥ त्रिकटुत्रिफलारात्रियवक्षारं मधुप्लुतं ॥ प्रातराहारकाले च युंजीत मुखधावनं ॥ बिडं सौवर्चलं कुष्ठमजाजीमरिचं सिता ॥ धात्र्येलापद्मकोशीरपिप्पलीचंदनोत्पलं ॥ रोध्रं तेजोवती पथ्या यवक्षारं कटुत्रयं ॥ आर्द्रदाडिमनिर्यासः साजाजीसितशर्करः ॥ सतैलमाक्षिका युक्ताश्चत्वारः कवलग्रहाः ॥ चतुरोऽरोचकान् हन्युरेकदोषसमस्तजान् ॥ कारव्यजाजीमरिचद्राक्षावृक्षाम्लदाडिमं ॥ सौवर्चलगुडक्षौद्रं सर्वारोचकनाशनं ॥ एलात्वङ्नागकुसुमतीक्ष्णकृष्णामहौषधं ॥ भागवृद्धं क्रमाच्चूर्णं निहंति सशर्करं ॥ प्रसेकारुचिहृत्पार्श्वकासश्वासगलामयान् ॥ यवानीतिंतिडीकाम्लवेतसौषधदाडिमं ॥ कृत्वा कोलं च कर्षांशं सितायाश्च चतुःपलं ॥ धान्यसौवर्चलाजाजीवरांगं चार्द्धकार्षिकं ॥ पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य तु ॥ चूर्णमेतत्परं रुच्यं हृद्यं ग्राहि हिनस्ति च ॥ विबंधकासहृत्पार्श्वप्लीहार्शोग्रहणीगदान् ॥ तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली कणा ॥ यथोत्तरं भागवृध्या त्वगेले चार्धभागिके ॥ तद्वच्चं

दीपनं चूर्णं कणाऽष्टगुणशर्करं ॥ कासश्वासारुचिच्छर्दिप्लीहहृत्पार्श्व-शूलजित् ॥ पांडुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुलोमनं ॥ तालीसपत्रचवि-कामरिचानां पलं पलं ॥ कृष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुंठीपलत्रयं ॥ च तुर्जातमुशीरं च कर्षांशं श्लक्ष्णचूर्णितं ॥ तत्र त्रिंशत्पलं दत्वा क्वथि-तादमलाद्गुडात् ॥ कुर्वीतमोदकानक्षसंमितांस्तेऽपि तद्गुणाः ॥ अर्का मृताक्षारजले शर्वरीमुषितैर्यवैः ॥ प्रसेके कल्पितान्सक्तून् भक्षांश्चा द्याद्बली वमेत् ॥ कटुतिक्तैस्तथाशूल्यं भक्षयेज्जांगलं पलं ॥ शुष्कां श्च भक्षान्सुलघूंश्चगकादिरसानुपः ॥ श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्ले-ष्माणमस्यति ॥ कफप्रसेकं तं विंद्यात्स्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत् ॥ पीनसे-ऽपि क्रममिमं वमथौ च प्रयोजयेत् ॥ विशेषात्पीनसेऽभ्यंगान्स्ने-हान्स्वेदांश्च शीलयेत् ॥ स्निग्धानुत्कारिकापिंडैः शिरःपार्श्वगलादिषु ॥ लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान्स्नेहोपसंहितान् ॥ शिरोंऽसपार्श्वशूलेषु यथादोषविधिं चरेत् ॥ औदाकानूपपिशितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥ शस्यंते सचतुःस्नेहाः शिरःपार्श्वांसशूलिनां ॥ लेपश्च नतयष्ट्या-ह्वशताह्वाकुष्टचंदनैः ॥ बलारास्नातिलाः सर्पिर्मधुकं नीलमुत्पलं ॥ प-लंकषा देवदारु चंदनं मधुकं घृतं ॥ कृष्णागंधा बला वीरा विदारी सपु-नर्नवा ॥ अभीरुयष्टिमधुकं पयस्या कत्तृणं घृतं ॥ इत्यर्द्धयोगैश्चत्वारः प्रदेहाः परिकीर्तिताः ॥ शस्ताः संसृष्टदोषाणां शिरःपार्श्वांसशूलिनां ॥ नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चोत्तरभक्तिकाः ॥ तैलान्यभ्यंगयोगीनि ब-स्तिकर्म तथा परं ॥ शृंगाद्यैर्वा यथादोषं दुष्टमेषां हरेदसृक् ॥ प्रदेहः सघृतैश्चेष्टः पद्मकोशीरचंदनैः ॥ दूर्वामधुकमंजिष्ठाकेसरैर्वा घृताप्लुतैः ॥ चंदनाद्येन तैलेन शतधौतेन सर्पिषा ॥ अभ्यंगः पयसा सेकः शस्तश्च मधुकांबुना ॥ प्रायेणोपहताग्नित्वात्सपिच्छमतिसार्यते ॥ तस्याति-

१ वचादिसिद्धतैलेनेत्यष्टांगहृदये पाठः

सारग्रहणीविहितं हितमौषधं ॥ सनागरानिंद्रयवान्पाययेत्तंदुलांबुना ॥ जीर्णेषु तेषु पेयां च चांगेरीतक्रदाडिमैः ॥ पाठानिंबयवानीनां चूर्णं तक्रेण वा पिबेत् ॥ सुरया वा श्रुतं पाठां सनागरदुरालभां ॥ जंब्वाम्रबिल्वमध्यं वा सकपित्थं सनागरं ॥ पेयामंडेन योगैश्च पाठाद्यैः कारयेत्त्रिभिः ॥ समूष्यवाँन्यान्सस्नेहान्साम्लान्सलवणान् खलान् ॥ वेतसार्जुनजंबूनां मृणालीकृष्णगंधयोः ॥ श्रीपर्ण्या मातुलुंगस्य धातक्या दाडिमस्य च ॥ चांगेर्या मदयंत्याश्च यूथिकायाश्च पल्लवैः ॥ कालविट्टुग्विकायाश्च चुक्रिकायाश्च योजयेत् ॥ खलान्दधिसरोपेतान्ससर्पिष्कान्सदाडिमान् ॥ रोचनान्दीपनान्दद्यादतीसारहरान्परान् ॥ पुरीषं यत्नतो रक्षेच्छुष्यतो राजयक्ष्मिणः ॥ सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विड्बलं ॥ ज्वरादिष्वपि कुर्वीत विकारेषु यथामयं ॥ बह्वामयसमूहो हि यक्ष्माऽतः सोऽतिदुःसहः ॥ अजा वा पर्युपासीत षण्मासानुटजे वसन् ॥ तत्पयोमूत्रविड्वृत्तिपरिषेकप्रघर्षणं ॥ ताभिः परिवृतः स्वप्यात्तच्छकृद्रेणुसंस्तरे ॥ एतद्रसायनं श्रेष्ठं रोगराजस्य नाशनं ॥ अजाशकृद्रसक्षीरदधिमूत्रैः शृतं घृतं ॥ सपंचपटु पंचाजं क्षयी क्षीरानुपः पिबेत् ॥ मांसमेवाश्नतो युक्त्या मार्द्वीकं पिबतोऽनु च ॥ अविधारीतवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽतरं ॥ सुरां समंडां मार्द्वीकमरिष्टं सीधुमाधवान् ॥ यथार्हमनुपानार्थं पिबन्मांसानि भक्षयेत् ॥ स्रोतोविबंधमोक्षार्थं बलौजःपुष्टये च तत् ॥ स्नेहक्षीरांबुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ॥ उत्तीर्णं मिश्रकस्नेहैः पुनराक्तं सुखैः करैः ॥ मृद्नीयात्सुखमासीनं सुखं चोद्वर्तयेत्परं ॥ जीवंतीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवां ॥ अश्वगंधमपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलां ॥ विदारीं सर्षपान् कुष्ठं तंदुलानतसीफलं ॥ माषांस्तिलांश्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ यवचूर्णं त्रिगुणितं दध्ना युक्तं समाक्षिकं ॥ एतदुद्वर्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदं ॥ गौरसर्षपकल्केन स्नानीयौषधिभिश्च सः ॥ स्नायादृतुसुखैस्तोयैर्जीवनीयोपसाधितैः ॥ गंध

माल्यादिकां भूषामलक्ष्मीनाशनीं भजेत् ॥ सुहृदां दर्शनं गीतवादि-त्रोत्सवसंश्रुतीः ॥ बस्तयः क्षीरसर्पींषि मद्यं मांसं सुशीलता ॥ दैव-व्यपाश्रयं तत्तदथर्वोक्तं च पूजितं ॥ इष्ट्या यया च चंद्रस्य राजय-क्ष्मा पराजितः ॥ पुरोहितः प्रयुंजीत वेदोक्तां तां जितात्मनः ॥ ॥ इ-ति राजयक्ष्मचिकित्सितं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातश्छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ आमाश-योत्क्लेशभवाः प्रायश्छर्द्यो हितं ततः ॥ लंघनं प्रागृते वायोर्वमनं तत्र योजयेत् ॥ बलिनो बहुदोषस्य वमतः प्रततं बहु ॥ ततो विरेकं क्रमशो हृद्यं मद्यैः फलांबुभिः ॥ क्षीरैर्वा सह स ह्यूर्ध्वं गतं दोषं नय-त्यधः॥ शमनं चौषधं रूक्षदुर्बलस्य तदेव तु॥ परिशुष्कं प्रियं सात्म्य-मन्नं लघु च शस्यते ॥ उपवासास्तथा यूषा रसाः कांबलिकाः खलाः॥ शाकानि लेहा भोज्यानि रागपानकखांडवाः ॥ भक्ष्याः शुष्का विचि-त्राश्च फलानि स्नानघर्षणं ॥ गंधाः सुगंधयो गंधफलपुष्पान्नपानजाः॥ भुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीतांबुसेचनं ॥ हंति मारुतजां छर्दिं सर्पिः पीतं ससैंधवं ॥ किंचिदुष्णं विशेषेण सकासहृदयद्रवां ॥ व्योष-त्रिलवणाढ्यं वा सिद्धं वा दाडिमांबुना ॥ सशुंठीदधिधान्येन शृतं तु-ल्यांबु वा पयः॥ व्यक्तसैंधवसर्पिर्वा फलाम्लो वैष्किरो रसः ॥ स्निग्धं च भोजनं शुंठीदधिदाडिमसाधितं ॥ कोष्णं सलवणं चात्र हितं स्ने-हविरेचनं ॥ पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिवृत् ॥ सर्पिर्वा तै-ल्वकं योज्यं वृद्धं च श्लेष्मधामगं ॥ ऊर्ध्वमेव हरेत्पित्तं स्वादुतिक्तै-र्विशुद्धिमान् ॥ पिबेन्मंथं[1] यवागूं वा लाजैः समधुशर्करं ॥ मुद्गजांग-लजैरद्यादव्यंजनैः शालिषष्टिकं ॥ मृद्भृष्टलोष्टप्रभवं सुशीतं सलिलं पि-बेत् ॥ मुद्गोशीरकणाधान्यैः सह वा संस्थितं निशां ॥ द्राक्षारसं रसं च क्षोर्गुडूच्यंबु पयोऽपि वा ॥ जंब्वाम्रपल्लवोशीरवटाश्वत्थांकुरोद्भवः ॥

१ पिबेन्मंथमित्यग्रंथतद्वये पाठः

क्वाथः क्षौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति ॥ छर्दिं ज्वरमतीसारं मूर्च्छां तृष्णां च दुर्जयां ॥ धात्रीरसेन शीतं वा पिबेन्मुद्गदलांबु वा ॥ कोलमज्जासितालाजमक्षिकाविट्कणांजनं ॥ कोलास्थिमज्जास्रोतोजलाजोत्पलरजांसि वा ॥ लिह्यात्क्षौद्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा बदराणि वा ॥ पिबेच्छीतांबुना शालिस्वर्णगैरिकजं रजः ॥ पिष्टं वा चंदनं द्राक्षामांसीसेव्यांबुगैरिकं ॥ शालितंडुलतोयेन पिबेद्वा ससितामधु ॥ मधूकमधुकद्राक्षाकमलामलकांबुदं ॥ ससारिवापरूषाख्यं मूर्वां वा माक्षिकान्वितां ॥ मधूकमात्मगुप्तां वा शीतं धात्रीरसेन वा ॥ कफजायां वमेन्निंबकृष्णापिंडीतसर्षपैः ॥ युक्तेन कोष्णतोयेन दुर्बलं चोपवासयेत् ॥ आरग्वधादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ त्रिफलाकणचव्याद्वा पेयां पत्रैः करंजजैः॥ मंथान् यवैर्वा बहुशश्छर्दिघ्नौषधभावितैः॥कफघ्नमन्नं हृद्यं च रागाः सार्जकभूस्तृणाः ॥लीढं मनःशीलाकृष्णामरिचं बीजपूरकात् ॥ स्वरसेन कपित्थाच्च सक्षौद्रेण वमिं जयेत् ॥समुस्तां मधुना शृंगीकोलाम्लं वा सजांबवं॥तद्वद्विडंगत्रिफला विडंगपरिप्लवं॥तद्वद्दुरालभां खादेत्कपित्थं त्र्यूषणेन वा॥अनुकूलोपचारेण याति हृिष्टार्थजा शमं॥कृमिजा कृमिहृद्रोगगदितैश्च भिषग्जितैः॥ यथास्वं परिशेषाश्च तत्कृताश्च तथाऽऽमयाः॥ त्वरमाणो जयेच्छर्दिं प्रसक्तामनुबंधिनीं॥कोष्ठाश्रया महामर्मपीडाकरतरा हि सा॥नचान्नेन विना कायस्तन्मयो वर्ततेऽपिच ॥धातुक्षयोऽतिवमथोः समीरणसमीरणात्॥नियतं जायते तस्माद्द्रुतमत्र प्रयोजयेत् ॥ प्रच्छर्दनातियोगोक्तं कर्म स्तंभनबृंहणं ॥ सर्पिर्गुडान् रसान्क्षीरं घृतं कल्याणजीवनं ॥ धान्वंतरं त्र्यूषणं वा दोषदेहानुरोधतः॥हृद्रोगे वातजे तैलं मस्तुसौवीरतक्रवत् ॥ पिबेत्सुखोष्णं सबिडं गुल्मानाहार्तिजिच्च तत् ॥ तैलं च लवणैः सिद्धं समूत्राम्लं तथागुणं ॥ बिल्वरास्नायवान्कोलं देवदारु पुनर्नवां ॥ कु-

१ शीतंचंदनं ॥ तथाचरकः ॥ धात्रीरसेनोत्तमचंदनंवेति २ पिंडीतं मदनफलं

रूक्षान्पंचमूलं च पक्त्वा तस्मिन्पचेज्जले ॥ तैलं तत्पावने पाने व-स्तौ च विनियोजयेत् ॥ शुंठीवयस्थालवणकायस्थाहिंगुपौष्करैः ॥ पथ्यया च शृतं पार्श्वहृद्रुजागुल्मजिद्घृतं ॥ सौवर्चलस्य द्विपले प-थ्यापंचाशदन्विते ॥ घृतस्य साधितः प्रस्थो हृद्रोगश्वासगुल्मनुत् ॥ दाडिमं कृष्णलवणं हिंगु शुंठ्यम्लवेतसं ॥ अपतंत्रकहृद्रोगश्वासघ्नं चूर्णमुत्तमं॥पुष्कराऽहृशठीशुंठीबीजपूरजटाभयाः॥पीताः कल्कीकृताः क्षारघृताम्ललवणैर्युताः ॥ विकर्तिकाशूलहराः क्राथः कोष्णश्च तद्गुणः ॥ यवानीलवणक्षारवचाजाज्यौषधैः कृतः ॥ सपूतिदारुबीजाऽहृपला-शशठिपौष्करैः ॥ पंचकोलशठीपथ्यागुडबीजाऽहृपौष्करं ॥ वारुणीक-ल्कितं भृष्टं यमके लवणान्वितं ॥ हृत्पार्श्वयोनिशूलेषु खादेद्गुल्मो-दरेषु च ॥ स्निग्धाश्चेह हिताः स्वेदाः संस्कृतानि घृतानि च ॥ लघुना पंचमूलेन शुंठ्या वा साधितं जलं ॥ वारुणीदधिमंडं वा धान्याम्लं वा पिबेत्तृषि ॥ सायामस्तंभशूलामे हृदि मारुतदूषिते ॥ क्रियैषा स-द्रवायामप्रमोहे तु हिता रसाः ॥ स्नेहाढ्यास्तित्तिरिक्रौंचशिखिवर्तक-दक्षजाः॥बलातैलं सहृद्रोगः पिबेद्वा सुकुमारकं॥यष्ट्याऽहृशतपाकं वा महास्नेहं तथोत्तमं ॥ रास्नाजीवकजीवंतीबलाव्याघ्रीपुनर्नवैः ॥ भार्गी-स्थिरावचाव्योषैर्महास्नेहं विपाचयेत् ॥ दधिपादं तथाम्लैश्च लाभतः स निषेवितः ॥ तर्पणो बृंहणो बल्यो वातहृद्रोगनाशनः ॥त्र्यूषणं त्रि-फला पाठा मधूकं मधुकं त्रुटिः ॥ पंचमूलं लघु बले मेदे ऋद्धिः श-तावरी ॥ कंटकारी तामलकी जीवकं चाक्षसंमितैः ॥ तैः पचेत्सर्पिषः प्रस्थं दध्नः प्रस्थेन माहिषात् ॥ युक्तं सिद्धं च मधुना तन्निहंति नि-षेवितं ॥ हृत्पार्श्वग्रहणीरोगश्वासकासहलीमकान् ॥ दीप्तेऽग्नौ सद्र-वायामे हृद्रोगे वातिके हितं ॥ क्षीरं दधि गुडः सर्पिरौदकानूपमामि-षं ॥ एतान्येव च वर्ज्यानि हृद्रोगेषु चतुर्ष्वपि ॥ शेषेषु स्तंभजाड्या-मसंपृक्तेऽपि च वातिके ॥ कफानुबंधे तस्मिंस्तु रूक्षोष्णामाचरेत्क्रि-

याः ॥ पैत्ते द्राक्षेक्षुनिर्यासतिताक्षौद्रपरूषकैः ॥ युक्तो विरेको हृद्यः स्यात्क्रमः शुद्धे च पित्तहा ॥ क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यांतःपरिमार्जनं ॥ कट्वीमधुककल्कं च पिबेत्ससितमंभसा ॥ श्रेयसीशर्करा द्राक्षाजीवकर्षभकोत्पलैः ॥ बलाखर्जूरकाकोलीमेदायुग्मैश्च साधितं ॥ सक्षीरं माहिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनं ॥ प्रपौंडरीकमधुकबिसग्रंथिकसेरुकाः ॥ सशुंठीशैवलास्ताभिः सक्षीरं विपचेद्घृतं ॥ शीतं समधु तच्चेष्टं स्वादुवर्गकृतं च यत् ॥ बस्तिं च दद्यात्सक्षौद्रं तैलं मधुकसाधितं ॥ कफोद्भवे वमेत्स्विन्नः पिचुमंदवचांभसा ॥ कुलत्थधन्वोत्थरसतीक्ष्णमद्ययवाशनः ॥ पिबेच्चूर्णं वचाहिंगुलवणद्वयनागरात् ॥ सैलायवानककणायवक्षारात्सुखांबुना ॥ फलधान्याम्लकौलत्थयूषमूत्रासवैस्तथा ॥ पुष्कराव्हाभयाशुंठीशठीरास्नावचाकणात् ॥ क्वाथं तथाऽभयाशुंठीमाद्रीपीतद्रुकट्फलात् ॥ क्वाथे रोहितकाश्वत्थखदिरोदुंबरार्जुने ॥ सपलाशवटे व्योषत्रिवृच्चूर्णान्विते कृतः ॥ सुखोदकानुपानस्य लेहः कफविकारहा ॥ श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानि क्षारांश्च विविधान्पिबेत् ॥प्रयोजयेच्छिलाह्वं वा ब्राह्मं वाऽत्र रसायनं॥तथाऽऽमलकलेहं वा प्राशं वा ऽगस्त्यनिर्मितं॥स्याच्छूलं यस्य भुक्तेऽन्ने जीर्यत्यल्पं जरांगते॥शाम्येत्सकुष्ठकृमिजिल्लवणद्वयतिल्वकैः॥सदेवदार्वतिविषैश्चूर्णमुष्णांबुना पिबेत् ॥ यस्य जीर्णेऽधिकं स्नेहैः स विरेच्यः फलैः पुनः ॥ जीर्यत्यन्ने तथा मूलैस्तीक्ष्णैः शूले सदाऽधिके ॥ प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये ततः ॥ तस्यानुलोमनं कार्यं शुद्धिलंघनपाचनैः ॥ कृमिघ्नमौषधं सर्वं कृमिजे हृदयामये ॥ तृष्णासु वातपित्तघ्नो विधिः प्रायेण शस्यते ॥ सर्वासु शीतो बाह्यांतस्तथा शमनशोधनः ॥ दिव्यांबु शीतं सक्षौद्रं तद्वद्भौमं च तद्गुणं ॥ निर्वापितं तप्तलोष्टकपालसिकतादिभिः ॥ सशर्करं वा क्वथितं पंचमूलेन वा जलं ॥ शरपूर्वेण मंथश्च प्रशस्तो लाजसक्तुभिः ॥ वाट्यश्चामयवैः शीतः शर्क

शमाक्षिकान्वितः ॥ यवागूः शालिभिस्तद्वत्कोद्रवैश्च चिरंतनैः ॥ शीते
न शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनं ॥ हिमांबुपरिषिक्तस्य पयसा
ससितामधु॥रसैश्चानम्ललवणैर्जांगलैर्घृतभर्जितैः ॥मुद्गादीनां तथा यू-
षैर्जीवनीयरसान्वितैः ॥ नस्यं क्षीरघृतं सिद्धं शीतैरिक्षोस्तथा रसे ॥
नारीक्षीरेण वा घृष्टमुष्ट्रास्थि ससितं हितं ॥ निर्वापणाश्च गंडूषाः सू-
त्रस्थानोदिता हिताः ॥ दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहत्वं मनोरतिः ॥
महासरीद्ध्रदादीनां दर्शनं स्मरणादि च ॥ तृष्णायां पवनोत्थायां
सगुडं दधि शस्यते ॥ रसाश्च बृंहणाः शीता विदार्यादिगणांबु च ॥ पि
त्तजायां सितायुक्तः [1]पंकोदुंबरजो रसः ॥ तत्क्वाथो वा हिमस्तद्वत्सा-
रिवादिगणांबु वा ॥ तद्विधैश्च गणैः शीतकषायान् ससितामधून् ॥ म
धुरैरौषधैस्तद्वत्क्षीरिवृक्षैश्च कल्पितान् ॥ बीजपूरकमृद्वीकावटवेतसप
ल्लवान् ॥ मूलानि कुशकाशानां यष्ट्याह्वं च जले शृतं ॥ अपाकं श-
र्कराछिन्नरुहारोभांजनांबु वा ॥ कार्पासीफलकल्कं वा ससितक्षीर-
भोजनः ॥ ज्वरोदितं वा द्राक्षादि पंचसारांबु वा पिबेत् ॥ कफोद्भवा-
यां वमनं निंबप्रसववारिणा ॥ बिल्वाढकीपंचकोलदर्भपंचकसाधितं॥
जलं पिबेद्रजन्यां वा सिद्धं सक्षौद्रशर्करं ॥ मुद्गयूषं च सव्योषपटो-
लीनिंबपल्लवं ॥ यवान्नं तीक्ष्णकवलनस्यलेहांश्च शीलयेत् ॥ [2]सर्वैरा-
माच्च तद्धंत्री क्रियेष्टा वमनं तथा ॥ त्र्यूषणारुष्करवचाफलाम्लोष्णां-
बुमस्तुभिः ॥ [3]अन्नात्ययान्मंडमुष्णं हिमं मंथं च कालवित् ॥ तृषि
श्रमान्मांसरसं मंथं वा ससितं पिबेत् ॥ आतपात्ससितं मंथं यवको-
लजसक्तुभिः ॥ सर्वाण्यंगानि लिंपेच्च तिलपिण्याककांजिकैः ॥ शी-
[4]तस्नानात्तु मद्यांबु पिबेत्तृड्वान् गुडांबु वा ॥ मद्यादर्द्धजलं मद्यं स्ना-

---

१ प्लक्षोदुंबरजइतिपाठः २ सन्निपातेनामाच्च जातायां तृषि तद्धंत्री सन्निपातघ्नी आमघ्नी च क्रिया इष्टा ३ अन्नविरहात्तृष्णायांसत्यां ४ उष्णाभितप्तस्य शीतस्नानात्तृषि जातायां सत्यामिति योजना

तोऽम्ललवणैर्युतं ॥ स्नेहतीक्ष्णतराग्निस्तु स्वभावशिशिरं पयः॥ स्नेहा दुष्णाद्वजीर्णात्तु जीर्णान्मंडं पिपासितः ॥ पिबेत् स्निग्धान्नतृषितो हिमस्पर्द्धि गुडोदकं॥गुर्वाद्यन्नेन तृषितः पीत्वोष्णांबु तदुल्लिखेत्॥क्षय जायां क्षयहितं सर्वं बृंहणमौषधं ॥ कृशादुर्बलरूक्षाणां क्षीरं छागो रसोऽथवा ॥ क्षीरं च सोर्ध्ववातायां क्षयकासहरैः शृतं ॥ रोगोपसर्ग- जातायां धान्यांबु ससितामधु ॥ पाने प्रशस्तं सर्वा च क्रिया रोगाद्य- पेक्षया ॥ तृड्वान्पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ॥ मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात्त्वरितं ततः ॥ सात्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत्पु- रा ॥ तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुं ॥ ॥ इति छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः॥ ८ ॥

॥ अथातो मदात्ययादिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ यं दोषम- धिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ॥ कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे मदात्यये ॥ पित्तमारुतपर्यंतः प्रायेण हि मदात्ययः॥ हीनमिथ्याति- पीतेन यो व्याधिरुपजायते ॥ समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति॥ मद्यस्य विषसादृश्याद्विषं तूत्कर्षवर्त्तिभिः॥ तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्वि- षांतरमपेक्षते ॥ तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ॥ मद्ये- नाम्लरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ॥ यान्कुर्यान्मदतृण्मोहज्वरांतर्दा हविभ्रमान् ॥ मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ॥ सुतीव्रा वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु संधिषु ॥ जीर्णाममद्यदोषस्य प्रकांक्षाला- घवे सति ॥ यौगिकं विधिवद्युक्तं मद्यमेव निहंति तान् ॥ क्षारो हि- याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ॥ मद्यमम्लेषु च श्रेष्ठं दोषविष्यं दनादलं ॥ तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुराप्रोक्तैर्दीपनाद्यैस्तथागुणैः ॥ सात्म्य- त्वाच्च तदेवास्य धातुसाम्यकरं परं ॥ सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात्पाना- त्ययौषधं ॥ जीर्यत्येतावता पानं कालेन विपथाश्रितं ॥ परं ततोऽनुब ध्नाति यो रोगस्स्यत भेषजं ॥ यथायथं प्रयुंजीत कृतपानात्ययौषधं

॥ तत्र वातोल्बणे मद्यं दद्यात्पिष्टकृतं युतं ॥बीजपूरकवृक्षाम्लकोल-दाडिमदीप्यकैः ॥ यवानीहपुषाऽजाजीव्योषत्रिलवणार्द्रकैः ॥ शूल्यैर्मांसैर्हरितकैः स्नेहवद्भिश्च सक्तुभिः ॥ उष्णास्निग्धाम्ललवणा मद्यमांसरसा हिताः ॥ आम्राम्रातकपेशीभिः संस्कृता रागखांडवाः ॥ गोधूममाषविकृतिर्मृदुश्चित्रा मुखप्रिया ॥ आर्द्रिकाऽऽर्द्रककुल्माषसुक्तमांसादिगर्भिणी ॥ सुरभिर्लवणा शीता निर्गदा चाच्छवारुणी ॥ स्वरसो दाडिमात्क्वाथः पंचमूलात्कनीयसः ॥ शुंठीधान्यात्तथा मस्तुसुक्तांभोऽच्छाम्लकांजिकं ॥ अभ्यंगोच्छादनं स्नानमुष्णं प्रावरणं घनं ॥ घनश्चागुरुजो धूमः पंकश्चागुरुकुंकुमः ॥ कुचोरुश्रोणिशालिन्यो यौवनोष्णांगयष्टयः ॥ हर्षेणालिंगने युक्ताः प्रियाः संवाहनेषु च ॥ पित्तोल्बणे बहुजलं शार्करं मधु वा युतं ॥ रसैर्दाडिमखर्जूरभव्यद्राक्षापरूषकैः ॥ सुशीतं ससितासक्तु योज्यं तादृक् च पानकं ॥ स्वादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकं ॥ शालिषष्टिकमश्नीयाच्छशाजैणकपिंजलैः ॥ सतीनमुद्गामलकपटोलीदाडिमैरपि ॥ कफपित्तं समुत्क्लिष्टमुल्लिखेत्तृड्विदाहवान् ॥ पीत्वांबु शीतं मद्यं वा भूरीक्षुरससंयुतं ॥ द्राक्षारसं वा संसर्गी तर्पणादिः परं हितः ॥ तथाऽग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषान्नपाचनः ॥ कासे सरक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजासु च ॥ तृष्णायां सविदाहायां सोत्क्लेशे हृदयोरसि ॥ गुडूचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसं ॥ सनागरं योजयेत तित्तिरिप्रति भोजनं ॥ तृष्यते चातिबलवद्वातपित्ते समुद्धते ॥ दद्याद्द्राक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनं ॥ जीर्णेऽद्यान्मधुराम्लेन छागमांसरसेन च ॥ तृष्यल्पशः पिबेन्मद्यं मदं रक्षन्बहूदकं ॥ मुस्तदाडिमलाजांबु जलं वा पर्णिनीशृतं ॥ पटोल्युत्पलकंदैर्वा[1] स्वभावादेव वा हिमं ॥ मद्यातिपानादब्धातौ क्षीणे तेजसि चोद्धते ॥ यः शुष्कगल-

[1] पाटल्युत्पलकंदैरितिपाठः

ताल्वोष्ठो जिव्हां निष्क्रम्य चेष्टते ॥ पाययेत्कामतोऽभस्त्वं निशीथपवनाहतं ॥ कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रिकाचुक्रिकारसः ॥ पंचाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ त्वचं प्राप्तः स पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ॥ दाहं प्रकुरुते घोरं विव्हलो येन मुह्यति॥तृष्णामोहपरीतस्य तस्य दाहज्वरापहं ॥ विधिं यथोक्तं युंजीत बाह्यांतः परिमार्जनं ॥ प्राभातमारुतोद्भृताः प्रालेयजलवर्षिणः ॥ स्मर्यमाणा अपि घ्नंति दाहं मलयपादपाः ॥ मुक्ताकलापाः शशिरश्मिशुभ्रा मृणालपत्रप्रभवा विचित्राः ॥ सेकावगाहाः सजला जलार्द्रा वाताः सुशीता मणयो महार्हाः ॥ आलिंजराः पद्मपुटापिधानाः प्रवालवर्णा हिमवारिपूर्णाः॥ परिस्रवंतो दृतयो महांतः पुत्राः प्रिया दर्पणमंडलानि ॥ नार्यश्च नीलोत्पलकर्णपूरा मध्यं वयः किंचिदिव स्पृशंत्यः ॥ मनोनुकूला हरिचंदनार्द्रास्तृड्दाहमूर्च्छादवथून्जयंति ॥ करेणुकाभिः परिवारितेन विक्षोभणं वारणयूथपेन ॥ आस्फालनं शीकरवर्षणं च सिंधोः स्मरन्दाह तृषोरगम्यः ॥ सरिद्ध्रदानां हिमवद्दरीणां चंद्रोदयानां कमलाकराणां॥मनोरमाऽन्याऽपि कथा प्रवृद्धा दाहं च तृष्णां च निहंति सद्यः॥ लाजोत्पलोशीरकुचंदनांबु शीताभिधानं मधुशर्कराढ्यं ॥ मद्योद्भवां पित्तकृतां च तृष्णां सदाहशोषां विनिहंति पीतं ॥ प्रियंगुपत्रप्लवरोध्रसेव्यव्हीवेरकालीयकनागपुष्पैः ॥ शीतांबुपिष्टैर्नवकर्परस्थैस्तृड्दाहहा सर्वशरीरलेपः ॥ अशाम्यत्यथवा दाहे रसैस्तृप्तस्य जांगलैः ॥ शाखाश्रयां यथान्यायं रोहिणीं व्यधयेच्छिरां ॥ उल्लेखनोपवासाभ्यां विजयेत कफोल्बणं ॥ तृषितोऽबु पिबेच्छीतं मुस्तया पर्पटेन वा ॥ स्थिराशुंठीबलोदीच्यदुःस्पर्शान्यतमेन वा ॥ सिद्धमेतच्च सर्वेषु पानदोषेषु शस्यते ॥ निरामं क्षुधितं काले पाययेद्बहुमाक्षिकं ॥ शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव वा ॥ रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागरा-

१ आलिंजरः स्यान्मणिकइत्यमरः (डेरा माठ इति प्रसिद्धः)

न्वितं ॥ यूषेण यवगोधूमं तनुनाऽल्पेन भोजयेत् ॥ उष्णाम्लकटुति-क्तेन कौलत्थेनाल्पसर्पिषा॥ शुष्कमूलकजैश्छागैरसैर्वा धन्वचारिणां ॥ साम्लवेतसवृक्षाम्लपटोलीव्योषदाडिमैः ॥ प्रभूतशुंठीमरिचहरितार्द्र-कपेशिकं ॥बीजपूररसाद्यम्लं भृष्टनीरसवर्तितं॥ करीरकरमर्दादिरोचि-ष्णुबहुशालनं ॥ प्रव्यक्ताष्टांगलवणं विकल्पितविमर्दकं ॥ यथाग्निभ-क्षयन्मांसं माधवं निगदं पिबेत्॥ सितासौवर्चलाजाजितिंतिडीकाम्ल-वेतसं ॥ त्वगेलामरिचार्द्धांशमष्टांगलवणं हितं ॥ स्रोतोविशुद्ध्यग्नि-करं कफप्राये मदात्यये ॥ कटुस्कंधयुतां चैतां मृद्वीकां निष्कुलीकृ-तां ॥ रसेन मातुलुंगस्य कल्पयेद्दाडिमस्य वा ॥ तथा क्षौद्रयुतो रागः कृतो रोचनदीपनः ॥ सौवर्चलैलामरिचदीप्यकाजाजिचोरकान् ॥ का-रव्या कल्पयेच्चैवं सुक्तं मत्स्यंडिकान्वितं ॥ आम्रामलकपेशीभिः कु-र्याद्रागान् पृथक् पृथक्॥धान्यसौवर्चलाजाजीकारवीमरिचान्वितान् ॥ सगुडान्मद्यसुक्तेन व्यक्ताम्लान्मरिचोत्कटान् ॥ रूक्षोष्णोद्वर्तनोद्घर्षस्ना नभोजनलंघनैः॥सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्त्या जागरणेन च ॥ मदा-त्ययः कफप्रायः शीघ्रं समुपशाम्यति ॥यदिदं कर्मनिर्दिष्टं पृथग्दोष-बलं प्रति॥सन्निपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत्॥त्वङ्नागपुष्प-मगधामरिचाजाजिधान्यकैः ॥परूषकमधूकैलामुराह्वैश्च सितान्वितैः॥ सकपित्थरसं हृद्यं पानकं शशिबोधितं ॥ मदात्ययेषु सर्वेषु पेयं रुच्या-ग्निदीपनं ॥ तद्वद्दाडिममृद्वीकाकणाकाश्मर्यदारुभिः॥सबीजपूरकरसै-र्बिडसौवर्चलान्वितं ॥ फलैर्वा विविधैरम्लं सचित्रचूर्णशर्करं ॥ कर्बुदा-रांकुरद्राक्षालाक्षावर्षाभुजीरकैः ॥ मधूकयष्टीत्वक्कृष्णाकेसरं श्लक्ष्णचू-र्णितं ॥ पिबेदालोड्य दुग्धेन सूक्ष्मतांतवगालितं ॥ नाविक्षोभ्य मनो मद्यं शरीरमविहन्य वा ॥ कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिष्यते हर्षणी क्रि-या ॥ सेव्याः सर्वेंद्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमांकुराः ॥ विषयातिशयाः पं

१ बहु प्रभूतं शालनं हरितकं यस्मिन्.

च शराः कुसुमधन्वनः ॥ संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ॥ नचेच्छाम्येत्कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ॥ तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ॥ ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ॥ मद्यक्षीणस्य हि क्षीरं पीतमाश्वेव पुष्यति ॥ ओजस्तुल्यगुणैः सर्वैर्विपरीतं च मद्यतः ॥ पयसा विहते रोगे बले जाते निवर्त्तयेत् ॥ क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥ न विक्षयध्वंसकोत्थैः स्पृश्यतोपद्रवैर्यथा ॥ तयोस्तु स्याद्धृतं क्षीरं बस्तयो बृंहणाः शिवाः ॥ अभ्यंगोच्छादनस्नानान्यन्नपानं च वातजित् ॥युक्तमद्यस्य मद्येन न व्याधिरुपजायते ॥ अतोऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलं ॥ आश्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वतं च या ॥ दधात्यैंद्रं च या वीर्यं प्रभावं वैष्णवं च या ॥ अस्त्रं मकरकेतोर्या पुरुपार्थो बलस्य या ॥ सौत्रामण्यां द्विजमुखे या हुताशे च हूयते ॥ या सर्वौषधिसंपूर्णान्मथ्यमानात्सुरासुरैः ॥ महोदधेः समुद्भूता श्रीशशांकामृतैः सह ॥ मधुमाधवमैरेयसीधुगौडासवादिभिः ॥मदशक्तिमनुझंती या रूपैर्बहुभिः स्थिता ॥ यामासाद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम बिभ्रति ॥ कुलांगनाऽपि यां पीत्वा नयत्युद्धतमानसा ॥ अनंगालिंगितैरंगैः क्वापि चेतो मुनेरपि ॥ तरंगभंगभ्रुकुटीतर्जनैर्मानिनीमनः ॥ एकं प्रसाद्य कुरुते या द्वयोरपि निर्वृतिं ॥ यथाकामं भटावासिपरिष्वङ्गाप्सरोगणे ॥ तृणवत्पुरुषा युद्धे यामासाद्य त्यजंत्यसून् ॥ यां शीलयित्वाऽपि चिरं बहुधा बहुविग्रहां ॥ नित्यं हर्षातिवेगेन तत्पूर्वामिव सेवते॥ शोकोद्वेगारतिभयैर्यां दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥ गोष्ठीमहोत्सवोद्यानं न यस्याः शोभते विना ॥ स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो वियुक्तः शोचते यया ॥ अप्रसन्नाऽपि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्गएव या ॥ अपींद्रं मन्यते दुस्थं हृदयस्थितया यया ॥ अनिर्देश्यसुखास्वादा स्वयं वेद्यैव या परं ॥ इति चित्रास्ववस्थासु प्रियामनुकरोति या ॥ प्रियातिप्रियतां याति यत्प्रिय-

१ यां शीलयित्वेत्यादिः सर्वोऽपि ग्रंथः प्रियायामपि योज्यः

स्यविशेषतः ॥ या प्रीतिर्या रतिर्या वाग्या पुष्टिरिति च स्तुता ॥ देवदानवगंधर्वयक्षराक्षसमानुषैः ॥ पानप्रवृत्तौ सत्यां तु तां सुरां विधिना पिबेत् ॥ संभवंति च ये रोगा मेदोनिलकफोद्भवाः ॥ विधियुक्तादृते मद्यात्ते न सिध्यंति दारुणाः ॥ अस्ति देहस्य साऽवस्था यस्यां पानं निवार्यते॥ अन्यत्र मद्यान्निगदाद्विविधौषधसंभृतात्॥आनूपं जांगलं मांसं विधिनाऽप्युपकल्पितं ॥ मद्यं सहायमप्राप्य सम्यक्परिणमेत्कथं ॥ सुतीव्रमारुतव्याधिघातिनो लशुनस्य च ॥ मद्यमांसवियुक्तस्य प्रयोगः स्यात्कियान्गुणः ॥ निगूढशल्याहरणे शस्त्रक्षाराग्निकर्मणि ॥ पीतमद्यो विसहते सुखं वैद्यविकत्थनां ॥ अनलोत्तेजनं रुच्यं शोकश्रमविनोदनं ॥ न चातःपरमस्त्यन्यदारोग्यबलपुष्टिकृत् ॥ रक्षता जीवितं तस्मात्सेव्यमात्मवता सदा ॥ आश्रितोपाश्रितहितं ॥ परमं धर्मसाधनं॥स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरून् यथास्वं वृत्तिं विधाय च समस्तपरिग्रहस्य ॥ आपानभूमिमथ गंधजलाभिषिक्तामाहारमंडपसमीपगतां श्रयेत ॥ स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये भृत्यमित्ररमणीसमवेतः ॥ स्वं यशः कथकचारणसंघैरुद्धतं निशमयन्त्रिलोकं ॥ विलासिनीनां च विलासशोभि गीतं सनृत्तं कलतूर्यघोषैः ॥ कांचीकलापैश्चलकिंकिणीकैः क्रीडाविहंगैश्च कृतानुनादं ॥ मणिकनकसमुत्थैराजनैर्विचित्रैः सजलविविधलेखक्षौमवस्त्रावृतांगैः ॥ अपि मुनिजनचित्तक्षोभसंपादिनीभिश्चकितहरिणलोलप्रेक्षिणीभिः प्रियाभिः ॥ स्तननितंबकृतादतिगौरवादलसमाकुलमीश्वरसंभ्रमात् ॥ इति गतं दधतीभिरसंस्थितं तरुणचित्तविलोभनकार्मणं॥यौवनासवमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्मभिः ॥ संचार्यमाणं युगपत्तन्वंगीभिरितस्ततः ॥ तालवृंतनलिनीदलानिलैः शीतलीकृतमतीव शीतलैः ॥ दर्शनेऽपि विदधद्वशानुगं स्वादितं किमुत चित्तजन्मनः ॥ चूतरसेंदुमृगैः कृतवासं मल्लिकयोज्वलया च सनाथं ॥ स्फाटिकशुक्तिगतं सतरंगं कांतमनं-

गमिवोद्वहदंगं ॥ तालीसाद्यं चूर्णमेलादिकं वा हृद्यं पार्श्वे प्राग्वयः स्थापनं वा ॥ तत्प्रार्थिभ्यो भूमिभागे सुमृष्टे तोयोन्मिश्रं दापयित्वा ततश्च ॥ धृतिमान्स्मृतिमान्नित्यमनूनाधिकमाचरन् ॥ उचितेनोपचारेण सर्वमेवोपपादयन् ॥ जितविकसितासितसरोजनयनसंक्रांतिवर्द्धितश्रीकं ॥ कांतामुखमिव सौरभहृतमधुपगणं पिबेन्मद्यं ॥ पीत्वैवं चषकद्वयं परिजनं सन्मान्य सर्वं ततो गत्वाऽऽहारभुवं पुरः सुभिषजो भुंजीत भूयोऽत्र च ॥ मांसापूपघृताद्रकादिहरितैर्युक्तं ससौवर्चलैर्द्विखिर्वा निशि चाल्पमेव वनितासंसर्गणार्थं पिबेत् ॥ रहसि दयितामंके कृत्वा भुजांतरपीडनात्पुलकिततनुं जातस्वेदां सकंपपयोधरां ॥ यदि सरभसं सीधूद्गारं न पाययते कृती किमनुभवति क्लेशप्रायां तदा गृहतंत्रतां ॥ वरतनुवक्त्रसंगतिसुगंधितरं सरकं द्रुतमिव पद्मरागमणिभासवरूपधरं ॥ भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतोऽल्पमपि क्षयमत ओजसः परिहरन् स शयीत परं ॥इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न त्रिवर्गाद्धि हीयते ॥असारसंसारसुखं परमं चाधिगच्छति ॥ ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं स्पृहणीयः सुरैरपि॥अन्यथा हि विपत्सु स्यात्पश्चात्तापेंधनं धनं॥उपभोगेन रहितो भोगवानिति निंद्यते॥निर्मितोऽतिकदर्योऽयं विधिना निधिपालकः ॥ तस्माद्यवस्थया पानं पानस्य सततं हितं ॥ जित्वा विषयलुब्धानामिंद्रियाणां स्वतंत्रतां ॥ विधिर्वसुमतामेष भविष्यद्व्यसनस्तुये॥ यथोपपत्ति तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितं ॥ यावद्दृष्टेर्न संभ्रांतिर्यावन्न क्षोभ्यते मनः ॥ तावदेव विरंतव्यं मद्यादात्मवता सदा ॥ अभ्यंगोद्वर्त्तनस्नानवासधूपानुलेपनैः ॥ स्निग्धोष्णैर्भाविलश्चान्नैः पानं वातोत्तरः पिबेत् ॥ शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ॥ पैत्तिको भावितैश्चान्नैः पिबन्मद्यं न सीदति ॥ उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिबेत् ॥ श्लैष्मिको धन्वजैर्मांसैर्मद्यं मरिचकैः सह ॥ तत्र वाते हितं मद्यं

१ उपभोगं विना भोगवानिति सोल्लुंठमुच्यमानो गर्ह्यते

प्रायः पैष्टिकगौडिकं ॥ पित्ते सांभोमधु कफे मार्द्वीकारिष्टमाधवं ॥प्राक् पिबेच्छ्लैष्मिको मद्यं भुक्तस्योपरि पैत्तिकः ॥ वातिकस्तु पिबेन्मध्ये समदोषो यथेच्छति ॥ मदेषु वातपित्तघ्नं प्रायो मूर्च्छासु चेष्यते॥ सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ॥ शीताः प्रदेहा मणयः सेका व्यजनमारुताः ॥ सिताद्राक्षेक्षुखर्जूरकाश्मर्यस्वरसाः पयः ॥ सिद्धं मधुरवर्गेण रसा यूषाःसदाडिमाः ॥ षष्टिकाः शालयो रक्ता यवाः सर्पिश्च जीवनं ॥ कल्याणकं महा²तिक्तं षट्⁴पलं पयसाऽग्निकैः ॥ पिप्पल्यो वा शिलाह्वं वा रसायनविधानतः ॥ त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सघृतक्षौद्रशर्करा ॥ प्रसक्तवेगेषु हितं मुखनासावरोधनं ॥ पिबेद्वा मानुषीक्षीरं तेन दद्याच्च नावनं ॥ मृणालबिसकृष्णा वा लिह्यात्क्षौद्रेण साभयाः ॥ दुरालभां वा मुस्तं वा शीतेन सलिलेन वा ॥ पिबेन्मरिचकोलास्थिमज्जोशीराह्विकेसरं ॥ धात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याक्वाथेन वा घृतं ॥ कुर्यात्क्रियां यथोक्तां च यथादोषबलोदयं ॥ पंचकर्माणि शस्तानि तथा रक्तावसेचनं ॥ सत्वस्यालंबनं ज्ञानमगृद्धिर्विषयेषु च ॥ मदेष्वतिप्रवृद्धेषु मूर्च्छायेषु च योजयेत् ॥ तीक्ष्णं संन्यासविहितं विषघ्नं विषजेषु च ॥ आशु प्रयोज्यं संन्यासे सुतीक्ष्णं नस्यमंजनं ॥धूमप्रधमनं तोदः सूचीभिश्च नखांतरे॥केशानां लुंचनं दाहो दंशो दशनवृश्चिकैः ॥ कटुम्लगालनं वक्रे कपिकच्छ्ववघर्षणं॥उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लशुनस्वरसं पिबेत्॥खादेत्सव्योषलवणं बीजपूरककेसरं ॥लघ्वन्नं कटुतीक्ष्णोष्णमद्यात्स्रोतोविशुद्धये॥विस्मापनैः संस्मरणैःप्रियश्रवणदर्शनैः ॥पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैर्व्यायामशीलनैः॥स्रंसनोल्लेखनैर्धूमैः शोणितस्यावसेचनैः ॥उपाचरेत्तं प्रततमनुबंधभयात्पुनः॥ तस्य संरक्षितव्यं च मनः प्रलयहेतुतः ॥ ॥ इति मदात्ययादिचिकित्सितं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

१ मदमूर्च्छायेच २ उन्मादप्रतिषेधोक्तं ३ कुष्टचिकित्सितोक्तं ४ राजयक्ष्मचिकित्सोक्तं ५ चित्रकः

अथातोऽर्शसां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ अथ खलु बलवंत मर्शोभिरुपद्रुतं यथार्हस्नेहोपस्निग्धस्विन्नमनिलवेदनावृद्धिशमनार्थं स्निग्धमुष्णमल्पमन्नं द्रवप्रायं भुक्तवंतं शुचिं कृतस्वस्त्ययनं मुक्तविण्मूत्रमव्यथं समे शुचौ विविक्ते देशे साधारणे व्यभ्रे काले शय्यायां समे फलके वा प्रत्यादित्यगुदमन्यस्योत्संगे निषण्णपूर्वकायमुत्तानमुन्नतकटीकं यंत्रणशाटकेन परिक्षिप्तग्रीवासक्थिसंधिमलज्जाहैराप्तपरिचारकैः सुपरिगृहीतं कृत्वा ततोऽस्मै घृताभ्यक्तगुदाय घृताभ्यक्तं यंत्रमृज्वनुसुखं शनैः पायौ प्रणिदध्यात् ॥ प्रवाहणप्रविष्टं चार्शोऽभिवीक्ष्य पिचुप्लोतयोरन्यतरेणावगुंठितया शलाकयोत्पीड्य यथोक्तविधिनाऽग्निक्षाराभ्यामुपाचरेत् सम्यक्विर्वापयेच्च ॥ महांति वा प्राणवतश्छित्त्वा दहेत् ॥ छत्राकाराण्यूर्ध्वं विस्तृतानि क्षारसूत्रेण बध्वा ततो यंत्रमपनीयोत्थाप्यातुरं स्वभ्यक्तगुदजघनवंक्षणं यथाकालमुष्णोदककोष्ठे शीतोदककोष्ठे वाऽवगाहयेत् ॥ ततो निवातमागारं प्रवेश्याचारिकमुपदिशेत् ॥ सावशेषं पुनर्दाहयेत् ॥एवं सप्तरात्रात्सप्तरात्रादेकैकमुपक्रमेत् ॥ बहुषु तु प्राग्दक्षिणं ततो वामं वामात्पृष्ठाग्रजं॥ एकाहं सर्वाणि दहतोऽतियोगोक्तो दोषः ॥ तत्र शुष्काण्यग्निना क्षारेण वा साधयेत् ॥ क्षारेणैव मृदुनाऽऽर्द्राणि ॥ एष सर्वत्र दोषेष्वर्शसां दहनविकल्पः ॥ तृतीये तु गुदवलौ प्रत्याख्यायोपचरेन्नवेत्येके ॥ अथ सम्यग्दग्धे वातानुलोम्यमन्नाभिरुचिरग्नेर्दीप्तिर्लाघवमिंद्रियप्रसादो यथोक्तोपद्रवनिवृत्तिर्बलवर्णोपपत्तिश्च ॥ असम्यग्दाहे तु क्षाराग्निकर्मणोर्विधिमीक्षेत ॥ बस्तिवेदनायां कुष्ठशतपुष्पादेवदारुसुरभिपुनर्नवाऽगुरुकल्केन नाभेरधः सर्वमालिंपेत्॥मूत्रपुरीषप्रतीघाते वरणालंबुषैरंडपुनर्नवाश्वदंष्ट्रासुरभीसुषवीकषायं सुखोष्णं स्वभ्यक्तपृष्ठकटीवंक्षणगुदस्य परिषेकेऽवगाहे वा योजयेत् ॥ क्षीरं सस्नेहं तैलमेव वा ॥ द

१ उष्णोदकोपचारीस्यादित्यादिकं

ष्मेषु चार्शस्सु शकृच्छैथिल्यार्थं त्रिवृद्वास्तुकोपोदकाचुंचुपर्णीशाकयुक्तमश्नीयात् ॥ अनिलानलरक्षणोत्तेजनार्थं देहपुष्टये च स्नेहादीन्सम्यगासेवेत ॥ संशोधनाः प्रलेपाद्याः कषायैस्तैलयुक्तयः ॥ व्रणाधिकारमालोच्य योक्तव्या हंतनामसु ॥ अथानवचारणीयशस्त्रक्षाराग्नेर्वातकफोल्बणानि दोषपूर्णत्वान्निर्गतानि संस्तंभकंडूशोफशूलानि क्षारचित्रककुष्टबिल्वमूलकसिद्धेन तैलेन कृष्णाहिविडालोष्ट्रजलौकःसूकरवसाभिर्वाऽभ्यज्य पिंडेन स्वेदयेद्द्रवस्वेदेन वा ॥ धूपयेच्च सघृतशमीपत्रार्कमूलमानुषकेशाहिनिर्मोकबिडालचर्मभिः ॥ कुंजरवराहवृषशकृत्तक्रुसर्जरसैर्वा ॥ सुरसाबृहतीपिप्पल्यश्वगंधाभिर्वा ॥ अरिष्टशिग्रुपत्रकुलत्थगवादनीभिर्वा ॥ प्रदिह्याच्च स्नुहीक्षीरयुक्तेन हरिद्राचूर्णेन ॥ गोमूत्रपिष्टैर्वा कुक्कुटशकृन्निशापिप्पलीगुंजामूलैः॥गोपित्तपिष्टाभिर्वा दंतीचित्रकसुवर्चिकाभिः॥सुधाक्षीरपिष्टैर्वा गुडकृष्णासैंधवकुष्टशिरीषबीजैः ॥ तद्वच्च गजास्थितुत्थभल्लातकलांगलीकुलीरशृंगीवचाऽभयाहिंगुकुष्टबिल्वशिग्रुमूलकबीजनिंबाश्वमारपत्रपीलुमूलैः ॥ बस्तमूत्रपिष्टैर्वा गुडागंडार्कक्षीरतुंबप्रसवकरंजैः ॥ पिप्पल्यादिभिर्वाऽनुवासनद्रव्यैः ॥ एभिर्हि प्रदिग्धान्यर्शांसि दुष्टमसृक् संचितं पिच्छां च विमुच्य प्रशाम्यंति ॥ एभिश्च तैलान्यभ्यंगार्थमुपकल्पयेत् ॥ तथा कासीससैंधवालपिप्पलीकुष्टशुंठीविडंगविदारीलांगलीकरवीरार्कस्वर्णक्षीरीदंतीचित्रकालर्कसुधापयोभिस्तैलं चतुर्गुणं मूत्रं विपक्वमप्रदूषयद्धदमभ्यंगात्क्षारवदर्शांसि शातयति॥तैलाभ्यक्तं वा पायुप्रदेशं पक्वेष्टिकाशकलैस्तीक्ष्णकोटिभिरग्निवर्णैर्महिषीमूत्रनिर्वापितैर्निष्पीडयन् द्विकालं सप्तदिनानि स्वेदयेत् ॥ अनंतरं च यथोक्तेनावगाहनेन॥ततो गते

१ अर्शःसु २ पिंडस्वेदो मनिनोक्तः॥तिलमाषकुलत्थाम्लघृततैलामिषोदनैः ॥ पायसैः कृशरैर्मांसैः पिंडस्वेदान्प्रयोजयेदिति ॥

सप्तरात्रे पूतिकरंजपल्लवकल्केन ससैंधवेन सस्नुहीपयसा वर्तिं कृत्वा नातिशुष्कां गुदे विदध्यात्॥कृतविण्मूत्रं चावगाहयेत्स्थापयेत्प्रातः सायं चैष विधिः प्रत्यहमेकांतरे वा यावत्त्रिरात्र ततो देवदालीक्षारहरीतकीः शील्येत्॥एवमर्शांसि शीर्यंते ॥ अथ हरीतकीपाकविधिः ॥ सजालमूलं जीमूतकमंतर्धूमं दहेत्॥तस्य भस्मनाऽद्धाढकं गोमूत्रपात्रद्वयेनैकविंशतिकृत्वो गालयेत् ॥ ततस्तेन क्षारमूत्रेण कुटजचित्रकव्याघ्रघातकचूर्णप्रसृतत्रयान्वितेन पथ्याशतद्वयमाघनीभावात्पचेत् ॥अवतीर्णे च तमवलेहं व्योपरजःप्रसृतयुक्तं घृतभाविते भाजने निदध्यात् ॥ स लेहः सावलेहविजयाद्वयोपयोगमभ्यस्यमानो गुदजठरजघनवंक्षणगरशूलानाहगुल्मपांडुरोगाश्मरीशर्कराश्वासकासान्निबर्हयति ॥ सदा च पत्रभंगोदकेन कोष्णेनांबुना वा शौचमाचरेत् ॥ प्रवर्तमानं च रुधिरमुच्छूनकठिनेष्वर्शस्सु जलौकोभिः सूचीकूर्चेन वा प्रवर्तयेत् ॥ अग्निसादे गुदशोफशूलार्तौ च हिंग्वर्द्धकर्ष सौवर्चलयवक्षारेंद्रयवपिप्पलीनां पृथक्कर्षं मूर्वार्द्धपलं पाठाद्विपलं शुंठीद्विपलं चैकत्र चूर्णितमुष्णांबुसर्पिर्मद्याद्यैरुपयोज्यं ॥ त्रिलवणादिचूर्णं वा ॥ हिंग्वतिवचाकुष्ठस्वर्जिकाक्षारबिडलवणानि वा द्विगुणोत्तरोत्तराणि ॥ प्राणदां वा तक्रानुपानां सगुडां ॥ प्रातः प्राक्भक्तं वा निरन्नो वा तक्रमहरहरमितं जीर्णे वा तक्रे सायं तक्रपेयां सैंधवयुक्तां पिबेत् ॥ तक्रेणैव वा लाजसक्तूनवलिह्यात् ॥ पीलूनि वा तक्रानुपानानि प्रातः पक्षं पक्षार्द्धं वा प्रयोजयेत् ॥ कटुकिकामूलकल्कं वा प्रातस्तक्रेण ॥ शुंठीचित्रकपुनर्नवाक्वाथसिद्धं वा क्षीरं गोमूत्रपरिस्रुते वा बहुकृत्वोऽजामूत्रकक्षार उषिता हरीतकीः ॥ गोमूत्रार्द्धद्रोणसिद्धं वा क्षौद्रवदभयाशतं ॥ वासिष्ठहरीतकीर्वा ॥ भल्लातकानि वा रसायनोपदेशेन ॥ पुनर्नवामलंबुषां वा शोफोक्तविधिना ॥ गुडार्द्रकं वा ॥ सक्तुमंथं वा भल्लातकचूर्णयुक्तं नातिलवणं तक्रेण ॥ तक्रेण वाऽऽषाढकार्तिकमार्गशीर्षाणां मासा

नामन्यतमस्मिन्पुण्ययोगे समुद्धृतं चित्रकं ॥ अथवा मस्तुयूषक्षीर-घृततैलान्यतमेन चित्रकमूलक्वाथावलेहं वा समधुगुडं तक्राशी शील-येत् ॥ कलशे वा ततश्चित्रकमूलत्वक्कल्कलिप्तशुष्के जातं दधि काल शेयं वा पानभोजनेषु ॥ एवं भार्ङ्ग्यास्फोतगुडूचीपंचकोलकेषु तक्रक ल्पः ॥ घृतघटे वा हपुषोपकुंचिकाधानकाजमोदाजाजीशठीकारवीय वानीचित्रकपिप्पलीमूलचूर्णानुतं जातं तक्रं।।तक्रमेव वाऽनिमंदवह्निः सप्ताहमर्द्धमासं मासमपि वा कालापेक्षया रूक्षं सस्नेहमम्लं वा सान्नम नन्नं वा शीलयेत् ॥ ततस्तक्रसिद्धानि क्रमशोऽर्शोघ्नलघुदीपनीयद्रव्य धान्यपिशितशाकोपकल्पितानि पेयायूषरसव्यंजनानि ॥ तक्रं हि पर-ममौषधमनिलकफातंकानां विशेषाज्जठराश्रितानां ॥ तत्रापि विशेषे-ण दुर्नाम्नां ॥ न हि तद्विहतान्यर्शांसि पुनः प्ररोहंति ॥ भूमावपि त-न्निषिच्यमानमहरहः समूलमुच्छिन्नत्ति तृणजातमाश्वपिच शैवालं॥ तद्विशोधिते पुनर्देहे स्रोतःसूपचीयमानोऽन्नरसः पुष्टिबलवर्णौजसामा शु वृद्धये संपद्यते॥ मद्यपश्च सेवेत चव्यचित्रकाजाजीचूर्णानुविद्धं म-धु गौडं वा ॥ सौवर्चलहपुषान्वितां वा सुरां ॥ अभयापलाष्टकं द्विगुणा मलकमिंद्रवारुणीपलपंचकं द्विगुणं कपित्थमध्यं रोध्रविडंगैलवालुकपि प्पलीमरिचानि द्विपलांशानि जर्जरितान्युदकभारे विपाच्य पादशेषरसं पूतशीतं गुडतुलाद्वयेन धातकीप्रस्थेन वा पलाष्टकेन च संयोज्य घृत-भाजनेऽर्द्धमासस्थितं प्रातरन्नकाले चोपयुंजीत ॥ अयमभयारिष्टो-ऽर्शोग्रहणीपांडुहृद्रोगकामलायक्ष्म विषमज्वरप्लीहगुल्मोदरश्वयथुकुष्ठ कृमिग्रंथ्यर्बुदघ्नोऽग्निरुचिवर्णकरश्च ॥ दंतीचित्रकत्रिफलादशमूलानि पालिकान्युदकद्रोणे साधयित्वा पादशेषे पूतशीते तस्मिन्गुडतुलां धातकीकुडवं च प्रक्षिप्य घृतभाजने मासमुषितो दंत्यरिष्टः समानः पूर्वेण॥दुरालभायाः प्रस्थमभयाऽऽमलकवृषपाठाचित्रकदंतीमहौषधा-नां प्रत्येकं द्विपलमंभसो द्रोणे पूर्ववत्सिद्धं पूतशीतं शर्करातुलयान्वि-

श्रं मधुघृतप्रियंगुपिप्पलीचविकाकल्कलिप्ते घृतकुंभे पक्षं निधापयेत् ॥ अयं दुरालभारिष्टः समानः पूर्वेण ॥ नवामलकपलशतं पिप्पलीनागपुष्पकुडवद्वयं पालिकानि चव्यचित्रककमुकरोध्रपाठामरिचविडंगमंजिष्ठैलवालुकपिप्पलीमूलान्यर्द्धपलांशानि दार्वीशताह्वेंद्राह्वासारिवाद्वयमुस्तकुष्ठान्यैकध्यं जलद्रोणद्वयेऽर्द्धावशेषं साधयेत् ॥ स रसः पूतशीतः समद्राक्षास्वरसः सितापलशतद्वयेन क्षौद्रार्द्धप्रस्थेन पृथकार्षिकेण च त्वगेलारोध्रकुटन्नटांबुसेव्यक्रमुककेसरचूर्णेन युक्तो घृतप्रलिप्ते गुडशर्कराधूपिते घृतकुंभे प्रक्षिप्य पक्षमुपेक्षितोऽयमामलकारिष्टः समानः पूर्वेण ॥ अकालवलीपलितखलतिशमनश्च ॥ गुग्गुलुपलचतुष्टयमामलकप्रस्थं धातकीप्रस्थमभयाशतं गुडपलशतद्वयं पालिकानि च पंचकोलकाजमोदचतुर्जातककट्फलमुस्तमरिचानि दशपलिकानि च खंडद्राक्षादाडिमानि सर्वमैकध्यमंभसाऽऽप्लाव्यालोड्य च पुराणे जतुशूते द्रोणक्षमे भाजने निषिच्य स्थापयेत् ॥ गंधवर्णरसोपपन्नं चासवमभिसमीक्ष्य तं कुंभमिक्षुरसस्य पूरयेत् ॥ एष षण्मासस्थितो गुग्गुलुप्राशः समानः पूर्वेण ॥ अमद्यपो वा पिबेच्छृतशीतमल्पमुदकं शृतं वा धान्यनागराभ्यां वा ॥ लघुना पंचमूलेन पंचकोलकाजाजिकारव्येडगजशौंडिबिल्वशलाटुपाठातुंबरुधान्यकैर्वा॥ एभिश्च फलाम्लान्यतमाम्लान् स्निग्धान् पेयायूषरसादीनकुर्यात् ॥ एभिरेव च घृतं साधयेत् ॥ पिबेद्वा मस्तुधान्याम्लं मधुसुक्तोदकं वा ॥ पूतिकरंजत्वक्पलशतद्वयं शुष्कमुदकद्रोणे क्वाथयेत् ॥ पादावशेषे च तस्मिन् पूतशीते गुडपलान्यशीतिर्व्योषार्द्धप्रस्थचूर्णं च दत्वा यवपल्ले घृतकुंभस्थं मासं निधापयेत् ॥ एतत्करंजसुक्तमभ्यस्यमानमलमनलजननमर्शोगुल्मानाहप्लीहगरोदरघ्नं च॥पीलुतुलां तुल्यगुडां मस्तुनस्तक्रस्य वा द्रोणेऽभिषुणुयात् ॥ तत्र पालिकानामभयाऽतिविषापाठामुस्तकटुकादेवदारुहिंस्राजीरकारुष्करव्याजमोदैलाचित्रकगजपि-

प्पली व्योषविडंगशाताह्वाहरेणुचिरबिल्वत्वकुष्ठकुटजबीजत्रिवृत्पिप्प- लीमूलोपकुंचिकानां चूर्णं क्षिप्त्वा पूर्ववन्निहितमधिकगुणं पूर्वस्मात् ॥ सुतक्षितानामिक्षुगंडिकानां द्रोणमुदकद्रोणेन घृतभाविते भाजनेऽभि- षुणुयात् ॥ आवपेच्चात्र जर्जरीकृता यवानीयवानककुस्तुंबरीपृथ्वीका पृथक्कुडवांशास्तथा द्विपलोन्मितास्तेजोवतीपंचकोलकाजाजीजीरक- हपुषकारवीः क्षौद्रकुडवं च ॥ ततो दशरात्रेण संजातस्तस्मान्मात्रां सौ- वर्चलार्द्रकभूस्तृणैः सुरभीकृतां भुंजानः पिबेत् ॥ तत्पुनश्चात्र पानीयं प्रक्षिपेदिक्षुगंडिकादिं च संभारं ॥ तद्गंडीराख्यं कांजिकवरं रुचिकर- मग्निदीपनमर्शोग्रहणीविकारोदरगरकृमिगुल्ममदात्ययपांडुरोगघ्नं ॥ रू- क्षकोष्ठश्चार्शसो नागरक्षारकृष्णाजाजीधान्यकारविगर्भं फलाम्लं सफा- णितं सर्पिः पिबेत् ॥ गुल्मोक्तानि वा घृतानि ॥ किंशुकक्षारोदकेन वा विपक्कं व्योषगर्भं ॥ पाठामरिचपंचकोलकक्षारयवानीकुस्तुंबरुह- रीतकीबिल्वबिडसैंधवगर्भं चतुर्गुणेन दध्ना सर्पिर्विपक्कं प्रवाहिकागुद- भ्रंशपिच्छास्रावानाहगुल्मपायुपार्श्ववंक्षणवेदनाग्रहणीदोषहृद्रोगमूत्र- कृच्छ्रघ्नं ॥ पिप्पलीपाठानागरगोक्षुरकाणां त्रिपालिकानां निर्यूहे गंठी- रमरिचपंचकोलकान्यर्द्धपलिकानि कल्कीकृत्य षड्गुणेन दध्नो चत्वा- रिंशत्पलानि तुल्यचांगेरीरसानि पाचयेत् ॥ तत्सर्पिः समानं पूर्वेण ॥ शोफोदरकासहिध्माघ्नं च ॥ बद्धवर्चांसि चार्शांस्युदावर्तवदुपाचरेत् ॥ भिन्नवर्चांस्यतीसारवत् ॥ अतिप्रवृत्तरक्तानि रक्तपित्तातिसारवत् ॥ अशुद्धं च कालबलापेक्षी स्रवद्रुधिरमुपेक्षेत ॥ उभौ च तत्रानुबध्येते श्लेष्माऽनिलो वा ॥ तत्र पित्तश्लेष्मोल्बणं पाचनदीपनद्रव्यैरुपेक्षया च संशोध्य शमयेत् ॥ पित्तानिलोल्बणमंतर्बहिरूर्ध्वमधश्च यथाग्नि- स्नेहैः ॥ केवलपित्तोल्बणमुष्णकाले विशेषतश्च दुर्बलस्य स्तंभनैः ॥ अथ श्लेष्मोल्बणे कुटजत्वग्विश्वभेषजक्काथं पिबेत् ॥ तंदुलोदकेन वा कुटजत्वक्फलार्तिविषारसांजनानि सक्षौद्राणि ॥ कुटजत्वक्पलश

नमार्द्र दिव्यांबुना क्वाथयेत् ॥ मुक्तरसे च पूते तस्मिन् पालिकान् सुश्लक्ष्णपिष्टान् प्रियंगुसमंगामोचरसान् कुटजबीजं त्रिपलं च प्रक्षिप्य मृद्वग्निना पुनः साधयेदादर्वीप्रलेपात् ॥ अयमवलेहश्छगलीक्षीरेण पेयामंडेन वा सद्द्याजक्षीरभुजः प्रयुक्तो रक्तजान्यर्शास्यतीसारं रक्तपित्तं चोर्ध्वमधो वा प्रवृत्तमपहरति ॥ कुटजत्वक्पलशतमुदकद्रोणेऽष्टभागशेषं साधयेत् ॥ परिस्राव्य च तदुदकं च कल्कीकृतैर्यावशरसांजनमोचरसमुस्तधातकीफलबिल्वशलाटुदाडिमशल्मटुत्वक्समंगा-रोध्रद्वयैः पलांशैः पलैश्च कुटजत्वचो दशभिस्तथा विंशत्या घृतस्य गुडस्य च त्रिंशता संसृष्टमधिश्रयेत् ॥ अथावलेहतां गतमवतारितं सप्ताहमर्द्धमासं वा धान्यमध्ये सुगुप्तं निहितमुपयुक्तमाशु सर्वार्शोग्रहणीदोषश्वासकासानपोहति॥मोचरससमंगातिलरोध्रचंदननीलोत्पलानि वा छागपयसा पिबेत्॥ शूले तु बिल्वयवानीनागररसांजनबिल्वदुरालभावत्सकबीजानामन्यतमेनापि युक्तं पाठाचूर्णेन शीतेन कोष्णेन पयसा तक्रेण वा ॥ शूले रक्तातिप्रवृत्तौ च रोध्रधातकीकुटजत्वगिंद्रयवकेसरनीलोत्पलकल्कसिद्धं सर्पिर्निदिग्धिकासिद्धं वा ॥ वातोल्बणे तु रक्ते बलाबालबिल्वत्रिफलाहस्तिपिप्पलीन्यग्रोधकरंजपत्रमधुकतिंदुकोत्पलैः कार्षिकैर्घृतप्रस्थमजाक्षीरे दशगुणे पचेत्॥तत्परं रक्तार्शोघ्नं ॥ पाठारोध्रवन्हिवरोत्पलचव्यचंदनसमंगाऽतिविषाबिल्वधातकीमधुकदेवदारुदार्वीत्वङ्मुस्तमांसीनागरयवक्षारचित्रककल्केन चांगेरीस्वरसेन च साधितं सर्पिर्दोषत्रयघ्नमर्शोतिसारप्रवाहिकावस्त्यानाहगुदभ्रंशपिच्छास्रुतिग्रहणीपांड्वामयज्वरमूत्रकृच्छ्रारोचकदुर्नामशूलेषु योज्यं ॥ बलादार्व्यवाक्पुष्पीगोक्षुरकपृश्निपर्णीनामश्वत्थोदुंबरन्यग्रोधप्लक्षबदरीवेतसप्रवालानां च द्विपलोन्मितानां कषायेण जीवंतीकटुकापंचकोलकेंद्रयवदेवदारुशाल्मलीपुष्पवीराचंदनांजनकट्फलमुस्तश्यामा-स्थिराऽतिविषासमंगाम्लाग्नीमोचरसबिल्वकमलोत्पलकिंजल्कानां चा-

द्वैकर्षोन्मितानां कल्केन चांगेरीसुनिषण्णकस्वरसप्रस्थाभ्यां च घृतप्रस्थं पाचयेत् ॥तत्समानं पूर्वेण ॥ रक्तस्तंभनाय च शीताभ्यंगप्रदेहसेकावगाहादीन् प्रयुंजीत ॥ तदशांतौ यथोदितानि घृतानि कवोष्णानि प्राग्भक्तानि पाययेत् ॥ कवोष्णानेव च घृततैलक्षीररसकानथवा स्निग्धोष्णैर्मांसरसैर्भोजयित्वा घृतमंडेन कोष्णेनानुवासयेत् ॥ शीतवीर्यद्रव्यसिद्धेन वा यथास्वं स्नेहेन शाल्मलीपुष्पयवासककुशकाशमूलन्यग्रोधोदुंबराश्वत्थशुंगा द्विपलांशाः क्षीरप्रस्थेन त्रिगुणोदकेन साधयित्वा क्षीरावशेषमवतारयेत् ॥ स निर्यूहः शाल्मलीनिर्यासमंगाचंदनोत्पलेंद्रयवप्रियंगुपद्मकेसरकल्कगर्भो घृतक्षौद्रशर्करोपेतः पिच्छाबस्तिर्गुदभ्रंशप्रवाहिकारक्तस्रुतिज्वरघ्नः॥अपिच॥लाजैः पेया पीता चुक्रीकाकेसरोत्पलैः सिद्धा ॥ हंत्याशु रक्तरोगं तथा बलापृश्निपर्णीभ्यां॥ह्रीबेरबिल्वनागरनिर्यूहे साधितां सनवनीतां ॥ वृक्षाम्लदाडिमाम्लामम्लीकाम्लां सकोलाम्लां ॥ गृंजनकसुरासिद्धां दद्याद्यमकेन भर्जितां पेयां ॥ रक्तातिसारग्रहणीप्रवाहिकाशोफनिग्रहिणीं ॥ काश्मर्यामलकानां सकच्छुराणां खलान् फलाम्लांश्च ॥ गृंजनकशाल्मलीनां दुग्धीकाचुक्रिकाणां च ॥ न्यग्रोधशुंगिकानां खलांस्तथा कोविदारपुष्पाणां ॥ दध्नः सरेण सिद्धान् दद्याद्रक्ते प्रवृत्तेऽति ॥ सिद्धं पलांडुशाकं तक्रेणोपोदकां सबदरां च ॥ रुधिरस्रुतौ प्रदद्यान्मासुरसूपं सतक्राम्लं ॥ पयसा शृतेन यूषैः सतीनमुद्गाढकीमसूराणां ॥ भोजनमद्यादम्लैः शालिश्यामाककोद्रवजं ॥ शशहरिणलावमांसैः कपिंजलैणेयकैः सुसिद्धैश्च ॥ शालीनद्यान्मधुरैरम्लैरीषत्समरिचैर्वा ॥ दक्षशिखितित्तिरिरसैर्द्विककुह्लोपाकजैश्च मधुराम्लैः ॥ अद्याद्रसैरतिवहेष्वर्शःस्वनिलोल्बणशरीरः ॥ छगलीपयः प्रयुक्तं निहंति रक्तं सवास्तुकरसश्च ॥ धन्वविहंगमृगाणां रसो निरम्लः कदम्लो वा ॥ रसखलशाकयवागूसंयुक्तः केवलोऽथवा जयति ॥ रक्तमनिवर्तमानं वातं च पलांडुरुपयु-

कः ॥ छागांतराधि तरुणं सरुधिरमुपसाधितं बहुपलांडु ॥ व्यत्यासा-
न्मधुराम्लं विट्शोणितसंक्षये योज्यं॥नवनीततिलाभ्यासात्केसरनवनी
तशर्कराभ्यासात्॥दधिसरमथिताभ्यासादर्शांस्युपयांति रक्तवाहीनि॥
नवनीतघृतं छागं छागं मांसं सषष्टिकः शालिः ॥ तरुणश्च सुरामंडस्तरु-
णीव सुरा जयत्यस्रं॥प्रायेण वातबहुलान्यर्शांसि भवंत्यतिस्रुते रक्ते॥द-
ष्टेऽपिऽहि कफपित्ते तस्मादनिलोऽधिकं जेयः॥ दृष्ट्वा शोणितपित्तं प्र-
बलं कफवातरूपमल्पं च॥शीताः क्रियाः प्रयोज्या यथेरिताः पित्तरोगे-
ष्विति॥उदावर्ते तु दोषविलयनाय शीतज्वरघ्नैलाभ्यक्तस्विन्नस्यश्या
मात्रिवृत्पिप्पलीनिकुंभनीलिनीचूर्णं गोमूत्रपरिभावितंद्विगुणलवण-
गुडेन करांगुष्ठाकारां वर्तिं कृत्वा घृताभ्यक्तगुदस्य गुदे वातविण्मूत्रानु-
लोमनार्थं निदध्यात्॥पिप्पलीमदनफलसर्षपागारधूमैर्वा समूत्रगुडैः तुं-
बीकरघाटकणासिद्धार्थकसैंधवजीमूतकैर्वा॥एतेषामेव वा चूर्णं नाड्या
प्रधमेत् ॥ तद्विघाते त्वानुलोमिकौषधैतैलमूत्राम्ललवणक्षारयुक्तं सु-
तीक्ष्णमास्थापनं दद्यात् ॥ त्रिफलात्रिकटुत्रिलवणदंतीचित्रकभल्ला
तकानि जर्जरितानि सस्नेहमूत्राणि शरावद्वयकोष्ठे घृतलिप्ते गोमयाग्नि-
ना विपचेत् ॥ स कल्याणकाख्यः क्षारः क्षीरमांसरसाशिना घृतेन
पीतोऽन्नपाने वा प्रणीतोऽर्शोगुल्मपांडुहृद्रोगोदावर्तग्रहणीमूत्रविबंधा-
श्मरीकृमिश्वयथुहिध्माश्वासकासशूलानाहप्लीहमेहापहः ॥ वैरेचनिक-
मूलफलानि सहिंस्राऽर्कमूलदशमूलगुडाह्वीपपुनर्नवानि सर्वैश्च तुल्यानि
पंचलवणानि क्षारः पूर्ववत्कृतः कांकायनोक्तोऽधिकगुणः पूर्वस्मात् ॥
हिंगुपाठात्र्यूषणत्रिफलाकटभीबिल्वमध्यायोरजः कटुकापंचकोलकमु
स्तकुष्ठक्षारद्वयमुष्कमधुकोग्रगंधाविडंगमूर्वाजमोदेंद्रयवगुडूचीदेवदारू-
णि कार्षिकाणि ॥ पृथक्पलांशानि पंचलवणान्यैकध्यमापोथ्य घृततै-

१ शीतज्वरघ्नतैलेर्वि ॥ तगरागुरुकुंकुमादिद्रव्यसाधितं तैलं॥ २ आतुरहस्तांगुष्ठसदृशीं

लकुडवेन दधिकुडवेन च संयोज्य कल्याणकविधिना दग्धो महाक्षारस्तत्तुल्यः ॥ सर्वगरविषनिबर्हणश्च ॥ प्राग्भक्तं वा विचरेद्धृतगुडयवक्षारान् ॥ दाडिमरसं वा सयवानीपाठामहौषधलवणगुडतक्रं यमकस्नेहभृष्टान् वा सक्तुयुक्तकरंजप्रसवान् दधिदाडिमाम्लबदरतिंतिडीकमातुलुंगलवणसुरां यमकसंस्कृतां ॥ त्रिवृद्दंतीगुडचित्रकचांगेरीबालमूलकलोणीकासुवर्चलोपचिंचुपर्णीवीरावास्तुकपल्लवांस्तथा दक्षशिखिश्वाविल्लोधामार्जारोष्ट्रलोपाककूर्मशल्यकमांसान्मांसरसान् यवप्रायं चान्नं भोजनार्थे ॥ पानार्थे तु सपिप्पलीचूर्णं गौडमच्छसुरां सलवणानासवांश्च दीपनीयवातहरान् आरनालं मस्तु वा संस्कृतं ॥ अनुबंधे तु भूयो मदिरामस्तुमूत्रयुक्तं विरेकं पिप्पलीघृतभृष्टां सगुडां हरीतकीं सकुंभां वा द्विविधोपक्रमणीयोदितान्वा तर्पणप्रयोगान् त्रिवृच्चूर्णं वा त्रिफलारसानुविद्धमभयामलकान् विडंगान्वा समत्रिवृतस्तुल्यगुडान् माणिभद्रकाख्यान्मिश्रकस्नेहं सुकुमारकं नीलिनीघृतं वा कल्पोदितानि वा विरेचनान्यवचारयेत् ॥ गुदाशये हि दोषेऽपहृते व्याधयोऽपि सज्जाः प्रशाम्यंति ॥ रूक्षतया च विड्वातविबंधेन शुष्कोदावर्तसंभवः ॥ तस्मात्तत्राशुतरं स्नेहनमनुवासनं विदध्यात् ॥ पिप्पलीमदनबिल्ववचामधुकशतपुष्पाशठीकुष्ठपुष्करमूलह्वीपिदेवदारुभिः श्लक्ष्णपिष्टैर्द्विगुणपयस्तैलं सिद्धमर्शोगुदभ्रंशशूलवंक्षणानाहगुदशोफोत्थानबाहुल्यप्रवाहिकापिच्छास्रावोरुकटीपृष्ठदौर्बल्यवैवर्ण्यमूत्रकृच्छ्रनिषूदनं वातमूत्रशकृत्पित्तश्लेष्मानुलोमकरं च ॥ वातानुलोम्ये हि सति ध्रुवमनलो याति दीप्तिमर्शांसि चांतः संकोचमिति ॥ भवंति चात्र ॥ अर्शांसि क्षारशस्त्राग्निलेपाभ्यंगैरुपाचरेत् ॥ दृश्यान्यदृश्यानि पुनः सदाऽतःपरिमार्जनैः ॥ अल्पकालोत्थितेष्वल्पलिंगदोषेषु चौषधं ॥ नात्युच्छ्रितेषु मृदुषु क्षारोऽस्त्रर्तिमत्सु च ॥ उच्छ्र

तेष्वल्पमूलेषु शस्त्रं शस्त्रं कुनामसु॥युक्तेषु स्थैर्यकाठिन्यकार्कश्यैः शस्त्रपावकौ ॥ योज्यौ महत्सु वा क्षारः पातयित्वा विकुट्य वा ॥ सूचीकूर्चेन तद्वच्च बडिशं तेषु शस्त्रकं ॥ अतिस्थूलातिदीर्घे च यंत्रके मर्मघट्टनं ॥ अणुच्छिद्रे महद्रूपमेकदेशे विशिष्यते ॥अतिच्छिद्रेऽधिकेरूपादवतीर्णप्रवाहणात् ॥ स्थूलांत्रमपि हि स्यात्तु यथोक्तं योजयेदनः ॥ शुष्केषु भल्लातकमप्यमुक्तं भैषज्यमार्द्रेषु तु वत्सकत्वक् ॥ सर्वेषु सर्वर्तुषु कोलशेयमर्शःसु बल्यं च रुजापहं च ॥ भित्त्वा विबंधानुलोमनाय यन्मारुतस्याग्निबलाय यच्च॥तदन्नपानौषधमर्शसेन सेव्यं विवर्ज्यं विपरीतमस्मात् ॥अर्शोतिसारग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्योन्यनिदानभूताः ॥ सन्नेऽनले संति न संति दीप्ते रक्षेदतस्तेषु विशेषतोऽग्निमिति ॥ इत्यर्शश्चिकित्सितं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथातोऽतिसारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ प्रायेण ह्यतिसारोऽग्निमुपहत्य प्रागामाधिष्ठानो भवति ॥ तस्मादनिलजमप्यामपाचनार्थमादौ लंघनेनोपक्रमेत् ॥ तत्र शूलानाहप्रसेकार्त्तं लवणांबुनोष्णेन वामयेत् ॥ तत्र नामे पूर्वं संग्रोहि प्रयुंजीताविबद्धे वा मले स्तिमिते ॥ ध्मातगुरुसरुजकोष्ठः प्राणदामुष्णांबुनोपयुंजित ॥ सव्योषां वा धान्याम्लोत्कथितां वाऽन्यद्वा स्रंसनदीपनमौषधं ॥ अपिच ॥ विशुद्धस्रोतसो ह्यस्य दोषशेषे प्रवाहिते ॥ सुखं संग्रहणं कर्तुं पाचनैः स्तंभनेन वा ॥ मध्यमदोषस्तु विशोषयेत् ॥ मागधिकानागरवचाभूतीकधनिकाहरीतकीनां क्वाथं पिबेत् ॥ जलजलदबिल्वपेशिकाशुंठीधानकानां वा वचादिवर्गं वा क्वथितं चूर्णितं वा ॥ तद्वद्वचाऽभयाविडंगपाठाशुं-

१ अर्शःसु २ तक्रं ३ अपिशब्दात्कदाचित्कफादिजे सुतरां लंघनं हितमिति द्योतयति ॥ ४ लंघनशब्देनोपवासएव गृह्यते ॥ ५ संग्रहण भेषजं पूर्वमामातिसारे न योज्यं ॥ पूर्वग्रहणेन पश्चादीषदामातिसारे दीयमानं युज्यतएवेति द्योतयति॥ सामे दोषेऽतिसारकारिणि प्रथममपि भेदनमौषधं दातुं विशिष्टायामवस्थायां समानकार्यमपि कदाचिदतिसारिणो गुणाय संपद्यते नातीसारप्रतिपक्षभूतमपिच संग्रहणमौषधं ६ लंघयेत्

ठीबिडलवणानि वा ॥ मुस्तापिप्पलींद्रयवपाठातेजोवतीर्वा ॥ विडं-
गाभयाकणलवणपंचकानि वा ॥ पिप्पलींद्रयवपाठाशुंठीर्वा ॥ सरक्ते
तु प्रवृत्तआमे गजपिप्पलीं सशर्करामधुमधुरां ॥ अल्पदोषं पुनरुपवा-
सयेत् ॥ पानं त्वतिसारिणोऽबु वचाऽतिविषाभ्यां कथितं शुंठ्यति-
विषाभ्यां मुस्तपर्पटकाभ्यां नागरधान्यकाभ्यां वा ॥ क्षुद्वतस्तु लघु-
पंचमूलपंचकोलहस्तिपिप्पलीबलाबिल्वपाठाहिंगुधानकाजीरकशठी -
गंधपलाशहपुषायवानीतिंतिडीकदाडिमबिडसैंधवैरन्नपानं यवाग्वादि
कल्पयेत् ॥ बिल्वशलाटुहरीतकीपिप्पलीमूलैर्मूढवातस्य ॥ अंशुमती
द्वयबलाबिल्वशलाटुभिः कफपित्तोल्बणस्य ॥ पिबेच्च तृषितः प-
टपूतं तक्रं ॥ मधुसुराधान्याम्लयवागूमंडान्यतमं वा ॥ एष क्र-
मोऽनिलकफघ्नो दीपनः पाचनो रोचनः संग्राही बल्यश्च ॥ पक्वदोषेऽ-
पि तु योऽतिसार्यते बहुशोऽनिलेन विबद्धं सपिच्छं सफेनं सशूलपरि-
कर्तिकं सरोमहर्षं निष्पुरीषं तां प्रवाहिकां विंबिसीमिति चाचक्षते ॥
तत्रोदावर्तोपदिष्टांस्तैनैव विधिना संस्कृतांश्छागपिशितरसान्दद्यात् ॥
यूषांश्च वर्चःक्षये तृष्यतो जीरकयवमुद्गमाषतिलकृतान् ॥ समेन वा
तिलबालबिल्वयोः कल्केन दधिसरस्नेहयुक्तं खलकं ॥ चित्रकशृंगबे-
रपूतीकरंजबिल्वाजमोदैर्वा॥तक्रदाडिमतैलाजसैंधवोपेतमजिताख्यं॥
शठीतिंतिडीकबिडदाडिमक्षारपंचकोलमरिचत्रिफलाधातकीधनिका
पाठाऽजमोदाजाजीजीरककपित्थजंब्वाम्रास्थिभिर्वा तुल्यभागैः षड्गु-
णबिल्वमध्यैर्गुडमुद्गरसस्नेहदधिसिद्धमपराजिताख्यं खलकं दीपनं पा-
चनं रुच्यं ग्राहि बिंबिसिनाशनं ॥ दधिसरं वा सगुडदाडिमं यमकभृष्टं
॥यमकभृष्टान्वा सशुंठीचूर्णान् सक्तून् माषान्वा सुसिद्धान् घृतमंडोप-
सेवनान्मरिचोपदंशान् ॥ छागमेषयोर्वाऽन्तराधिरसं दाडिमाम्लधान्य-
नागरोपेतं स्नेहविपक्वं व्यंजनं पाचनं च ॥ तद्वत्सुरां यमकसिद्धां पिबे
द्वा ॥ शुंठीबदरचूर्णं दधिघृततैलक्षौद्रफाणितोपेतं हिंगुदाडिममही-

वचोपकुल्याचूर्णं वा घृतक्षौद्रोष्णांबुमद्यान्यतमेन लिह्याद्वा रोध्रबिल्व शलाटुगुडांस्त्रिकटुकोत्कटांस्तैलेन ॥ पाचनं पाथःकाथसिद्धं वा शाल्योदनं घृततैलक्षौद्रयुक्तं दध्ना खजाहतदधिसरानुपानमश्नीयात् ॥ अपिच ॥ दीपनं पाचनं रुच्यं दधि वातहरं परं ॥ यद्वद्दधि च हंत्यस्माद्विरोत्थामपि विंबिसीं ॥ एरंडबिल्वयवगोक्षुरकल्कसिद्धां पथ्यां लिह्यन्मधुयुतामथवा गुडेन ॥ कृच्छ्रप्रवृत्तमतिशूलममृग्विमिश्रं हन्त्याशुशीघ्रमतिसारमुदीर्णवेगं ॥ तृष्णोल्वणस्तु सरक्तपिच्छोपवेशी पानान्नविरतो धारोष्णं क्षीरमाकांक्षं पिबेत् ॥ घृतं वा गंधर्वहस्तमूलेनाथवा बिल्वशलाटुभिः ॥ तदेव वाऽल्पतृष्णः सगुडं तैलं घृतेन वा पयसा सक्षौद्रेण वाऽऽस्थापनं दद्यात् ॥ अथवा पिच्छाबस्तिमनुवासनं च वातघ्नं वा पित्तघ्नं वा गुदभ्रंशे शूले चाम्लबदरचांगेरीरसदधिक्षारनागरकल्केन शृतमम्लं सर्पिर्निराममातुरं पाययेत् ॥ मरिचपंचकोलकाजाजीधनिकाबिडदाडिमगर्भं वा पूर्ववदम्लमनुवासयेद्वा दशमूलसिद्धेन स्नेहेन पिप्पल्यादिना वा ॥ गुदं चाभ्यंगपूर्वं स्वेदेन मृदुभूतं प्रवेशयेत् ॥ सच्छिद्रेण चास्य चर्मणा गोष्कणाबंधं कुर्यात् ॥ मूषिकमनंत्रं कृत्वा महापंचमूलकषायं च क्षीरेण विपचेत् ॥ तेन पयसा वातहरकल्कप्रतिवापं तैलं पाचयेत् ॥ तदभ्यंजनेन पानेन च सकृच्छ्रमपि गुदभ्रंशं साधयति ॥ पित्तातिसारमपि साममादौ तीक्ष्णवर्ज्यैरौषधैर्वातातिसारवत्पाचयेत् ॥ तृष्णायां ससारिवाभूनिंबं ज्वरविहितमंभः षडंगमवचारयेत् ॥ उपोषितस्य चान्नकाले गुरुह्रस्वपंचमूलबलाद्वयशूर्पपर्ण्यादिमृदुमधुरतिक्तकदीपनद्रव्यनिर्यूहयुक्तान्कालवि न्मंडपेयासुक्तयूषरसादीनीषदम्लाननम्लान्वा कवोष्णान्सुशीतान्वा सक्षौद्रान् ॥ अनुबंधे तु मूर्वाऽतिविषेंद्रयवहरिद्रारसांजनानि क्वथितानि पिबेत् ॥ केवलं वा वृक्षकबीजं ॥ पाठागुडूचीकटुकाकिरातति-

---

१ पाचनक्वाथसिद्धं वेति पाठो भाति

क्वाणि वा हरिद्रादिगणं वा वत्सकबीजातिविषाबिल्वांबुमुस्तानि वा॥ तंदुलोदकेनवाऽतिविषावृक्षकत्वक्फलानि सक्षौद्राणि चंदनोशीरशुंठी-रोध्रनीलोत्पलानि वा॥नागरोत्पलधातकीपुष्पदाडिमत्वचो वा॥कमलो-त्पलरोध्रमोचरससमंगातिलान्वा॥ मधुकशृंगबेरदीर्घवृंतत्वचो वा मधु-युक्ताः॥शर्करापद्मकेसरमुस्तपयस्याचंदनानि वा ॥ शाल्मलीवृंतकृतं वा शीतकषायं मधुरोपेतं ॥ मधुकप्रियंगुकट्वंगत्वग्दाडिमांकुरकल्केन वा॥दधियुतां यवागूं खलकं वा ॥बिल्वकपित्थजंब्वाम्रास्थिभिर्वा मधु-युक्तान्वा रोध्रांबष्ठाप्रियंग्वादिगणान् क्वाथादिषु पृथक्कल्पितान् श्यामादिकषायं वा ॥ शूलार्तस्तु रूक्षकोष्ठो घृतं सक्षारं पिबेत् ॥ क्षीरं वा बृहतीबलांशुमतीकच्छुरामूलसिद्धं ॥ मधुककट्वंगाजमोदशर्करा-वचूर्णितं सतैलक्षौद्रं क्षीरमेव वा धारोष्णं बलवान्विबद्धमलो विरेकार्थं ॥ त्रिफलाचूर्णयुक्तं वा पलाशफलक्वाथसिद्धं वा पयः पीत्वा पयएव कवोष्णमनुपिबेत् ॥ एवमेव च त्रायमाणाशृतं ॥ ततो निःसृते शकृति पुराणेऽतिसारः शांतिमेति ॥ स्रुतदोषस्य संसर्जनकाले शूलं चेदनुव-र्तते॥ ततो बिल्वमधुकशताव्हाह्वयगर्भं सक्षीरं तैलचतुर्गुणं सर्पिर्विपा-च्यानुवासनं दद्यात् ॥ ततः सम्यक्कृतायामपि संसर्ग्यामतीसारानुबं-धे पिच्छाबस्तयो योज्याः ॥शाल्मलीवृंतान्यार्द्रदर्भैर्वेष्टयित्वा कृष्णमृ-दाऽवलिप्य गोमयाग्निना स्वेदयेत् ॥ शुष्कायां मृदि स्विन्नानि ज्ञात्वा वृंतान्युलूखले समापोथ्य तेषां मुष्टिसंमितं पिंडं क्षीरप्रस्थे विमर्दयेत्॥ ततस्तेन पयसा पूतेन सघृतं तैलेन मधुकल्कयुक्तेनास्थापयेत् ॥ प्र-त्यागते च स्नातः पयसा कच्छुराशृतेन सजांगलरसैर्वाऽश्नीयात् ॥ एष पिच्छाबस्तिः पित्तरक्तातिसारग्रहणीगुल्मशोषज्वरान्विरेचनास्था पनातियोगं च शमयति ॥ चिरोत्थितं त्वतिसारमवेदनं पक्वमप्यशा-म्यंतं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ अरलुत्वक्कल्कं काश्मर्यपत्रप्रच्छन्नं पुटपा-

१ अल्पया मात्रया निरूहाख्यो बस्तिः पिच्छाबस्तिः ॥ २ पलप्रमाणं

कविधिना पाचयेत्तद्रसं शीतं मधुयुतं पिबेत्॥वटादित्वक्प्ररोहकल्कान्प्येवं कल्पयेत् ॥ अथवा तित्तिरिमपनीतांत्रपिच्छं न्यग्रोधादेर्वल्कलस्य प्ररोहाणां वा कल्केन पूरयित्वा पूर्ववत्पुटपाकं कुर्यात्॥ ततस्तस्माद्रसमादाय सिताक्षौद्रसंयुक्तं पाययेत् ॥ एतेन सर्वे जांगलसत्वा व्याख्याताः ॥ यस्तु पित्तातिसारी पित्तलान्यासेवते तस्य पित्तमतिवृद्धं रक्तातिसारं तृड्दाहमोहज्वरशूलपाकांश्च करोति ॥ तत्र क्षीरमाजं न्यग्रोधादिप्रसवसृतं सितामधुयुक्तमाहारे गुदप्रक्षालने च विदध्यात् ॥ तद्विधं वा सर्पिः सपयस्कं पिबेत् ॥ क्षीरोत्थं वा सर्पिः क्षीरानुपानं कपिंजलरसाशी क्षीराशी वा लिह्यात् ॥ शल्लकीपियालतिनिशशाल्मलीप्लक्षत्वक्संसृष्टं वा क्षौद्रक्षीरं वा पिबेत् ॥ यष्टीरोध्रसारिवाभिर्वा शृतं शीतं समधु ॥ तद्वत्कृष्णातिलसमंगोत्पलयष्टीमधुभिः शशकपिंजलपारावततंदुलीयमुद्गकाश्मर्यबीजादिरसांश्च सेवेत॥ घृतभृष्टं वा रक्तमाजं मार्गं वा ॥ पूर्वोक्तान्वा पुटपाकान् मधुककृष्णमृत्तिकाशंखकल्कं वा सरुधिरं पिबेत् ॥ तंदुलोदकेन तेन वा समाक्षिकं फलिनीकल्कं मंथं वा ससिताक्षौद्रचंदनं ॥ एते हि प्रयोगा तृष्णादिप्रशमना रक्तातियोगघ्नाश्च ॥ वातोत्तरस्तु शतावरीघृतं लिह्यात्सशर्करं वा नवनीतं पिच्छिलस्वरससाधितं वा सर्पिर्लाक्षापिप्पलीशृंगबेरकटुकेंद्रयवदार्वीत्वग्भिर्वा भृतं सिद्धं पेयामंडेन पीतमतीसारं त्रिदोषमपि धारयति ॥ यदा पुनर्वायुना विद्धा सशोणितमल्पाल्पं सफेनं कृच्छ्रादुपवेश्यते तदा पूर्वोक्तं पिच्छाबस्तिं दद्यात् ॥ मधुरौषधसिद्धेन च सर्पिषाऽनुवासयेत् ॥ प्रायेण हि दुर्बलगुदा गुदाश्रयामयिनो भवंति॥ विशेषतश्चिरकालातिसारिणः ॥ अतिसारातिप्रवृत्तौ च स्थानबलवृद्धो वायुः पित्तमनुबलमवाप्य दुर्जयतरो भवति ॥ तस्मात्तेषामभीक्ष्णशोऽनुवासनं प्रयुंजीत ॥ गुददाहे पुनः पटोलमधुकमधूकक्षीरिवृक्षकषायेण सघृतशर्कराक्षौद्रेण क्षीरेण वा गुदं सिंचेत् ॥ शतधौतादिघृ-

तैश्च पिचूनभ्यंगार्थं दद्यात् ॥ पटोलादीनामेव च कल्केन सघृतेन प्रदिह्यात् ॥ तच्चूर्णैर्धातकीरोध्रमाषचूर्णेन च पायुद्वारमवचूर्णयेत् ॥ एवमेव च शूलिनं वातहरतैलप्रदेहैरुपाचरेत् ॥ यः पुनरेवमपि पित्तलान्येवासेवते स शीघ्रं गुदवलीषु पक्वासु व्यापद्यते ॥ श्लेष्मातिसारं प्रागेव नितरामामपाचनार्थं लंघनेन साधयेत् ॥ अनुबंधे च पिबेत्कषायं मुस्ताभयाशुंठीबिल्वशलाटूनां वचाविडंगभूतिकधनिकादेवदारुणां वा पाठाऽतिविषाकुष्टचव्यकटुरोहिणीनां वा चित्रकपिप्पलीद्वयपिप्पलीमूलानां वा सुखांबुना वा हिंग्वाद्यमलसकोक्तं ॥ पथ्यासैंधवशुंठीचूर्णं वा लिह्याद्वा त्रिकटुचूर्णं क्षौद्रशर्करोपेतं कपित्थं क्षौद्रेण वा कट्फलं पिप्पलीर्वा पूर्ववच्च॥ सर्वं वातपित्तामरक्तसंसर्गमपेक्ष्य यथायथमुपकल्पयेत् ॥ सशूलप्रवाहिकस्य च निरामस्य वातेऽधिके वचाबिल्वकपिप्पलीकुष्टशताह्वाकल्कयुक्तं सलवणं पिच्छाबस्तिमनुवासनं च कोष्णेन बिल्वतैलेन बहुशो वचादिगर्भेण वा तैलेनेति ॥ भवति चात्र-॥ स्वस्थाने मारुतोऽवश्यं वर्द्धते कफसंक्षयात्॥स वृद्धः सहसा हन्यात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥ भीशोकाभ्यामपि मरुच्छिघ्रं कुप्येत्ततस्तयोः ॥ कार्या क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ॥ यस्योच्चाराद्विना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ॥ दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य जितस्तस्योदरामयः ॥ आमस्य पाको मलसंग्रहोऽनु न संग्रहे रुग्गुदनाभिजन्मा ॥ विलंघनैर्ग्राहिभिरीरणघ्नैः क्रमेण तैस्तैर्विधिभिर्विधेयः ॥ न रिक्तकोष्ठस्य पुरीषबंधो न रूक्षकुक्षेः सुहितस्य नाति ॥ पित्तास्रतोऽन्यत्र न चातिशीतैरत्युष्णतीक्ष्णैर्न कदाचिदेव ॥ खलरसदाधिका यमकदाडिमसारकृता दधि सगुडं पयो सिततिलाश्च सुजर्जरिताः ॥ सलवणमारुतघ्नगणसाधिततैलमलं घृतमपि वा प्रवाहणकृतां विजयेत रुजं ॥ यवानीपिप्पलीमूलचतुर्जातकनागरैः ॥ मरिचाग्निजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः ॥ वृक्षाम्लधातकीपुष्पबिल्वदाडिमदीप्यकैः ॥ त्रिगुणैः

षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणैः कृतैः ॥ चूर्णोऽतिसारग्रहणीक्षयगुल्मगलामयान् ॥ कासश्वासाग्निदाहार्शःपीनसारोचकान् जयेत् ॥ पलोन्मितां तवक्षीरीं चातुर्जातं द्विकार्षिकं ॥ यवानीधान्यकाजाजीग्रंथिव्योषं पलांशकं ॥ पलानि दाडिमादष्टौ सितायाश्चैकतः कृतः ॥ गुणैः कपित्थाष्टकवच्चूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः ॥ इत्यतिसारचिकित्सितं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ग्रहणीसमाश्रयं दोषमादावेव यथास्वमजीर्णानुसारतो मात्राशितीयोक्तविधानेनोपक्रमेतातीसारविधिना चामपाचनार्थं च पिबेन्मुस्तातिविषाविश्वभेषजक्वाथं तच्चूर्णं वा सुखोष्णोदकेन तेन वा शुंठीं तद्वद्वचादिवर्गं ससैंधवं वारुणीमंडेन वा त्रिलवणादिचूर्णं वा ॥ सप्रवाहे वा वर्चसि चूर्णीकृतान् बिडलवणयुक्तान् बिल्वमध्यनागरचित्रकान्दाडिमांभसा ॥ सकफे चातिमात्रआमशूलेऽलसकोक्तं हिंग्वादिमुष्णांभसा पिबेत् ॥ छर्दिशूलहृद्रोगेषु तु मरिचाजाजिसौवर्चलाभयाः ॥ सपित्तकफे चामे कटुकेंद्रयवपाठापिप्पलीपिप्पलीमूलवचाऽभयानागराणि कथितानि ॥ भोजनकाले च पंचकोलकपरिगृहीतं पटु लघु दीपनीयं पेयादिकमुपकल्पयेत् ॥ पेयां वा नागरातिविषाभ्यां तक्रदाडिमवृक्षाम्लाम्लां ॥ पाने च तक्रमस्त्वारनालमदिरारिष्टानतीसारनिर्दिष्टं चांबु यवानीपथ्याऽऽमलकमरिचानि त्रिपलिकानि लवणपंचकं च पलांशमेकतश्चूर्णयित्वा कंसे सद्योमथितस्य सुनुयात् ॥ ततो व्यक्ताम्लकटुकं जातं पिबेत्॥एष तक्रारिष्टः परं दीपनोऽर्शोगुल्मजठरश्वयथुकृमिप्रमेहहरः॥ अपिच॥ ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनग्राहिलाघवात्॥पथ्यं मधुरपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपनं ॥ कषायोष्णविकाषित्वाद्रूक्षत्वाच्च कफे हितं ॥वाते स्वाद्वम्लसांद्रत्वात्सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ तस्मात्तक्रप्रयोगा ये जठराणां तथाऽर्शसां ॥ विहिता ग्रहणीदोषे सर्वशस्तान्प्रयोजयेत् ॥

दाडिमकपित्थवृक्षाम्लाम्लिकानां पृथक्पृथक्कुडवं॥लवणपंचकात्कु-
डवं त्र्यूषणत्रिपलं शर्करापलाष्टकं चैकध्यं चूर्णितमन्नपाने प्रणीतम-
जीर्णारुचिश्वासकासप्लीहगुल्मग्रहणीत्त्वत्पांडुरोगघ्नं॥परिपक्कामं च वा-
तग्रहणीरोगिणमग्निसंधुक्षणार्थं सर्पिः पाययेत्॥ द्विपंचमूलपंचकोलरा-
स्नासुरदारुसुरभिगजपिप्पलीशणबीजयवकोलकुलत्थान्मस्तुनाऽऽरना-
लेन वा पाचयेत्॥ तेन पादावशेषेण पंचलवणद्विक्षाराम्लबदरयुक्तं
सर्पिर्विपक्वमथवा सैंधवव्योषक्षारद्वयपंचकोलाभयाराास्नाऽजाजीग्रंथि-
कशठीविडंगगर्भमार्द्रकमातुलुंगकोलाम्लीदाडिमस्वरसशुष्कमूलकक्का-
थमस्तुतक्रशुक्तप्रसन्नासौवीरकतुषोदकारनालोपेतं परमग्निदीपनम-
ग्निघृताख्यं॥ अथवा चव्यचित्रकपाठातेजोवतीपिप्पलीमूलानि कु-
डवोन्मितानि मुस्तद्विकुडवमास्फोतजातिनिंबसप्तच्छदाश्वमारकक-
र्कोटकपटोलपल्लवानां च मुष्टिमुष्टिमंतर्नखमुदकद्रोणे पक्त्वा पादाव-
शेषमवतारयेत्॥ अर्द्धपलोन्मितां चात्र कल्कितां दद्याद्दंतिविषां भ-
द्रां च द्विपलांशं सैंधवविडं यवक्षारं च मागधिकायाश्चतुष्पलं पात्रंच
घृतस्य त्वेतदगस्त्यनिर्मितमलमनलजननं॥ उद्दीपिते तु किंचिदनले
विबद्धमलमास्थापयेत्॥ततो जिते मातरिश्वनि स्रस्तदोषमेरंडजतैलेन
तिल्वकसर्पिषा वा क्षारवता मिश्रकस्नेहेन वा विरेचयेत्॥कृतसंसर्गक्रमं
च बद्धवर्चसमनुवासयेत्॥ वातहरदीपनीयाम्लद्रव्यसिद्धेन तैलेन॥
ततः पुनरपि लघ्वन्नभोजनः सर्पिरेव यथाग्निबलमल्पशोऽवचारयेत्॥
अग्निघृतं च छर्दिविबंधशूलश्वासकासिनः सबीजपूरकरसं॥अभ्यंगार्थं
च तैलमग्निघृतौषधैः साधयेत्॥ अनिलकफसंसर्गे तु चूर्णमेषामौष-
धानामुष्णोदकेन पिबेत्॥ पित्तदुष्टायां तु ग्रहण्यां स्वस्थानगतमुत्क्लि-
ष्टं द्रवमनलनिर्वापणं पित्तमास्थापनेन वमनेन वा निर्हरेत्॥तिक्तलघु-
द्रव्यैश्च कृतसंसर्जनस्य दोषशेषशमनार्थं मधुनाऽवलेह्यमुष्णांबुना पि-

बेत् ॥ मद्येन वा प्रणयेत् ॥ मूर्वाकिराततिक्तकपर्पटकवचाचंदनमुस्त-
त्रिकटुकत्रायमाणायवानीकालिंगत्वक्फलकटुरोहिणीदेवदारुदार्वी-
त्वक्पद्मकोशीरारिष्टपटोलपत्रातिविषासौराष्ट्रीत्वगेलामधुशिग्रुबीजचू-
र्णं ॥ एतद्धि ग्रहणीदोषशूलातिसारपांडुहृद्रोगगुल्मज्वरप्रमेहकामला
मुखरोगारोचकनिवर्हणं ॥ भूनिंबत्रिकटुकमुस्तेंद्रयवाः समाश्चित्रक-
भागौ द्वौ कुटजत्वग्भागाश्च षोडश सर्वमेकत्र चूर्णितं सगुडशीतोदकं
पीतं समानं पूर्वेण ॥ नागररसांजनातिविषाधातकीघनपाठाकलिंगत्व
गैबीजबिल्वकटुकाः सक्षौद्रास्तंदुलांबुपीताः पित्तग्रहणीविकारं र-
क्तातिसारमर्शांसि सप्रवाहिकं गुदशूलं च व्यपोहति ॥ ततश्चैवं श-
मितपित्तोद्रेकस्याग्नेः स्थिरीकरणाय सर्पिः पूर्वोक्तं मूर्वादिक्वाथेन सा-
रिवास्फोतसप्तपर्णाटरूषकेंद्रयववीराभूनिंबधान्यन्यग्रोधाश्वत्थोदुंबरप्ल-
क्षोपकुल्यानीलोत्पलगर्भसिद्धं पाने युंजीत ॥ कुष्ठोक्तं वा तिक्तकं ॥
श्लेष्मदुष्टायां पुनर्ग्रहण्यां मागधिकासिद्धार्थकल्कतीक्ष्णेन मदनफल
कषायेण पुनःपुनर्वामयेत् ॥ अब्धातुर्हि प्रवृद्धस्तेजो निर्वापयति ततः
कृतपेयादिक्रमस्य लवणक्षाराम्लकटुकोत्कटैर्यथोक्तैरन्नपानौषधैरनल
मुत्तेजयेत् ॥ मंजिष्ठाचित्रकारुष्करकृमिघ्नमधूकपुष्पाणि क्रमाद्विकुड-
वाढकाढकार्द्धद्रोणद्रोणांशान्यपां द्रोणत्रये क्वाथयेत् ॥ द्रोणशेषश्च पू-
तशीतः स निर्यूहो मधुद्विप्रस्थवांश्चंदनोशीरसूक्ष्मैलाऽगुरुरूषितं जतुशू-
र्ने घृतकुंभमध्युषितो मासमासवः॥ सर्वदोषघ्नोऽग्निजननो बृंहणः शो-
षकुष्ठकिलासप्रमेहानाहगुल्मपांडुहृद्रोगजिच्च ॥मधूकपुष्पाणां स्वरसो-
ऽर्द्धावशेषक्वथितः क्षौद्रपादयुक्तः सर्वथा समानः पूर्वेण ॥ अनेन द्रा-
क्षेक्षुकाश्मर्यफलस्वरसासवा व्याख्याताः ॥ दशमूलवीरात्रिफलाजीव-
कर्षभकाणां पृथक्पंचपलान् भागानपां वहे पक्त्वा पादशेषे रसे शी-
तीभूते गुडतुलाद्वयं दद्यादर्द्धकुडवं च माक्षिकात्तत्प्रमाणांश्च चूर्णिता-
न्मुस्तप्रियंगुमंजिष्ठामधुकविडंगप्लवशाबररोध्रान् ॥ एषोऽर्द्धमासस्थितो

मूलासवोऽयं समानः पूर्वेण ॥ महावृक्षकांडचतुष्पलं द्विगुणार्ककांड-लवणत्रयत्रिपलं पक्ववार्ताककुंडवं चित्रकपलद्वयं चांतर्धूमं दग्ध्वा वा-र्ताकरसेन गुलिकाः कुर्यात् ॥ता भोजनोत्तरं भक्षिता ग्रहणीदुर्नामविसू-चिकालसककासश्वासपीनसप्लीहपांडुश्वयथुमेहारोचकगुल्महराः॥ द-शमूलार्कमूलदंतीत्रिवृच्चित्रकास्फोतपाठागवाक्षीस्नुहीकांडानां पृथग्द-शपलान्भागान्कपाले दग्ध्वा क्षारमुदकद्रोणैश्चतुर्भिः क्वाथयेत्॥पादाव-शेषमेव कथितावतारितं गुडपलशतोन्मिश्रमधिश्रयेत् ॥ घनीभवति च तस्मिन् सुश्लक्ष्णरजसां वृश्चिकालीवचायावशूकानां त्रिंशत्पलान्या-वपेत्त्रिंशतमेव चाभया व्योषचित्रकाणां द्विपलं च पृथग्हिंग्वम्ल-वेतसयोः कर्ष ततोऽक्षमात्रा गुलिकाः कृत्वा यथाबलमुपयुक्ताः समानाः पूर्वाभिरधिका वा ॥ अर्शोविहितांश्च क्षारतक्रारिष्टान् घृतान्यन्यपानं च सेवेत ॥ षट्पलं भल्लातकघृतं वा धान्वंतरं च॥सन्निपाते तु पंचक-र्माणि कुर्याद्यथावस्थं वा ग्रहणीचिकित्सितमिति ॥ भवति चात्र ॥ प्रसेके श्लैष्मिकेऽल्पाग्नेर्दीपनं रूक्षतिक्तकं ॥ योज्यं कृशस्य व्यत्यासात्स्निग्धरूक्षं कफोदये ॥ क्षीणक्षामशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतं॥ दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तं मधुरकैर्युतं॥ स्नेहाम्ललवणैर्युक्तैर्बहुवातस्य शस्यते ॥ स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनं ॥ नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ॥ मलं नाम कफे क्षीणे मंदाग्निर्योऽतिसार्यते॥ स पिबेत्सर्पिषो मात्रां दीपनीयौषधैर्युतां ॥ प्रसेको मार्गमापन्नः स्वं समानोऽनिलस्तथा ॥ अग्नेः समीपचारित्वादाशु प्रकुरुते बलं ॥ पु-रीषं यस्तु कृच्छ्रेण कठिनत्वाद्विमुंचति ॥ सघृतं लवणैर्युक्तं नरो-

१ राजयक्ष्मोक्तं पंचकोलयवक्षारेत्यादिकं ॥ २ गुल्मोक्तं भल्लातकाद्द्विपलमित्यादिकं ॥ ३ प्रमेहोक्तंदशमूलशठीत्यादि ४ चकाराद्उदरोक्तमन्यभयाघृतं हरीतकीसूक्ष्मरजइत्यादिकं ॥ ५ श्लेष्मजप्रसेकलक्षणं श्लेष्मणोऽग्निप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यतीत्यादि राजयक्ष्मचिकित्सायामुक्तं.

ऽन्नावग्रहं पिबेत् ॥ रौक्ष्यान्मंदेऽनले सर्पिस्तैलं वा दीपनैः पिबेत् ॥ क्षारचूर्णासवारिष्टान्मंदे स्नेहातिपानतः ॥ उदावर्त्तात्तु योक्तव्या निरूहस्नेहबस्तयः ॥ दोषातिवृद्ध्या मंदेऽग्नौ संशुद्धोऽन्नविधिं चरेत् ॥ व्याधिमुक्तस्य मंदेऽग्नौ सर्पिरेव तु दीपनं ॥ अध्वोपवासक्षामत्वैर्यवाग्वा पाययेद्घृतं ॥ अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणं च तत् ॥ दीर्घकालप्रसंगात्तु क्षामक्षीणकृशान्नरान् ॥ प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत्पिशिताशिनां ॥ लघूष्णकटुशोधित्वैर्दीपयंत्याशु तेऽनलं ॥ मांसोपचितमांसत्वात्परं च बलवर्द्धनाः ॥ स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णक्वाथहिताशनैः ॥ सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्य बलमग्नेश्च वर्द्धते ॥ दीप्तो यथैव स्थाणुश्च बाह्योऽग्निः सारदारुभिः ॥ सस्नेहैर्जायते तद्वदाहारैः कोष्ठगोऽनलः ॥ नाभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ॥ यथा निरिंधनो वन्हिरल्पो वाऽतींधनावृतः ॥ यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगं ॥ प्रवृद्धं वर्धयत्यग्निं तदाऽसौ सानिलोऽनलः ॥ पक्त्वाऽन्नमाशु धातूंश्च सर्वानोजश्च संक्षिपन् ॥ मारयेत्स्यात्स ना स्वस्थो भुक्ते जीर्णे तु ताम्यति ॥ तृट्कासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसंभवाः ॥ तमत्यग्निं गुरुस्निग्धमंदसांद्रहिमस्थिरैः ॥ अन्नपानैर्नयेच्छांतिं दीप्तमग्निमिवांबुभिः ॥ मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ॥ निरिंधनोंऽतरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ॥ कृसरां पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतं ॥ अश्नीयादौदकानूपपिशितानि भृतानि च ॥ मत्स्यान् विशेषतः श्लक्ष्णान् स्थिरतोयचरांश्च ये ॥ आविकं सुभृतं मांसमद्यादत्यग्निवारणं ॥ पयः सहमधूच्छिष्टं घृतं वा तृषितः पिबेत् ॥ गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिः पिबेत्प्लुतं ॥ आनूपरसयुक्तान्वा स्नेहांस्तैलविवर्जितान् ॥ श्यामात्रिवृद्विपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनं ॥ असकृत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजनं ॥ य-

१ अन्नेनावग्रहःसहसोर्ध्वकायगमनप्रतिबंधोऽवष्टंभोयस्यतदेवंघृतंपीत्वाऽन्नंभोक्तव्यमित्यर्थः ॥ २ मध्यभक्तघृतमित्यर्थः ॥ ३ स्थिरः ४ शमीखदिरादिभिः ५ अतिमेदुरं.

त्किंचिद्गुरु मेध्यं च श्लेष्मकारि च भोजनं ॥ सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः ॥ धातून् क्षीणेषु दोषेषु जीवितं धातुसंक्षये ॥ एतत्प्रकृत्यैव विरुद्धमन्नं संयोगसंस्कारवशेन चेदं ॥ इत्याद्यविज्ञाय यथेष्टचेष्टाश्चरंति यत्साऽग्निबलस्य शक्तिः ॥ तस्मादग्निं पालयेत्सर्वयत्नैस्तस्मिन्नष्टे याति ना नाशमेव ॥ दोषैर्ग्रस्ते ग्रस्यते रोगसंघै र्युक्ते तु स्यान्नीरुजो दीर्घजीवी ॥ अग्निमूलं बलं पुंसां बलमूलं च जीवितं ॥ एष सारश्चिकित्साया यदग्नेः परिरक्षणं ॥ इति ग्रहणीदोषचिकित्सितं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथातो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ वातान्मूत्रकृच्छ्रे वातहरतैलाभ्यक्तगात्रस्याधोनाभेः सर्वमंगं पिंडेन सेकावगाहैश्च वातघ्नैः कुंभीस्वेदेन च स्वेदयेत्॥बलादशमूलैरंडमूलपुनर्नवाशतावरीदर्भाश्मपत्तूरपाषाणभेदककोलकुलत्थयवक्काथेन कल्केन च तैलं सर्पिः सूकरक्षेवसालवणपंचकोपेतं सिद्धं पानाय दद्यात्॥तान्येव चौषधान्यन्नपाने पिंडोपनाहस्वेदयोश्च तैलैफलस्नेहाम्लैर्युक्तानि कल्पयेत् ॥ प्रसन्नां च सौवर्चलाढ्यां पिबेत् ॥ पित्तजे शीतसेकावगाहप्रदेहान् प्रयुंजीत ॥ तृणपंचमूलश्वदंष्ट्राऽभीरुविदारीकसेरुकक्काथं शीतं समधुशर्करं पिबेत् ॥ तद्वच्च कंडेरकमूलं कमलोत्पलविदारीशृंगाटकेन वा द्राक्षारसेन वा॥ त्रपुसकुसुंभैर्वारुबीजहृषकुंकुमकल्कं सर्वमूत्राघातघ्नं ॥ मधुकदार्वेर्वारुबीजानि वा तंदुलधावनेन ॥ समाक्षिकं वा दार्वीमामलकरसेन ॥ मृद्वीकाकल्कं वा पर्युषितांभसा ॥ कफजे यथास्वं स्वेदो वमनं कटुतीक्ष्णोष्णक्षारमन्नपानं यवान्नं तक्रं च पिबेत् ॥ मद्येन सूक्ष्मैलामामलकरसेन वा मधुयुतां वा कदलीरसेन कैंडर्यकरसेन वा सितिवारक-

१ धातुक्षये जीवितं पचति नाशयतीत्यर्थः ॥ २ युक्ते स्वस्थे सति ३ नारिकेलाक्षोडादीनितैलफलानि ॥ ४ अम्लास्तक्रारनालादयः ॥

बीजं वा तक्रेण ॥ प्रवालचूर्णं वा तंदुलांबुना ॥ यवकुटजकरंजामृतकेंबुकैलाऽऽरग्वधसप्तच्छदक्काथं वा शीतं सक्षौद्रं तत्सिद्धां वा यवागूं ॥ कंटकारिकास्वरसं वा समाक्षिकं ॥ व्योषैलागोक्षुरकसारस्थीनि वा मधुमूत्रयुक्तानि ॥ पाटलीक्षारं वा सप्तकृत्वः परिस्रुतं तैलयुक्तं ॥ तिलपाटलीपारिभद्रयावशूकक्षारोदकानुविद्धां वा त्वगेलोषकचूर्णयुक्तां प्रसन्नां ॥ तिलादीनां वा पृथक्क्षारं गुडोपदंशमद्यात् ॥ तीक्ष्णोष्णद्रव्यसिद्धं च तैलं पानाभ्यंगार्थे ॥ सन्निपातात्मके वातादीनां स्थानानुपूर्व्या यथासन्नं प्रतिकुर्वीत यथोल्बणं वा ॥ सर्वेषु वा समसितं यवक्षारं भक्षयेत् ॥ अपिच ॥ एलाश्मभेदकशिलाजतुपिप्पलीनां चूर्णानि तंदुलजलालुलितानि पीत्वा ॥ तद्वद्गुडेन सहितान्युपयुज्यमानान्यासन्नमृत्युरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री ॥ एलोपकुल्यामधुकाश्मभेदकौंतीश्वदंष्ट्रावृषकोरुबूकैः ॥ क्वाथं पिबेच्छर्करयाऽवगाढं कृच्छ्रे सदाहे सरुजे विबंधे॥ हरीतकीगोक्षुरराजवृक्षपाषाणभिद्धन्वयवासकानां ॥ क्वाथं पिबेदश्मजतुप्रगाढं सशर्करे साश्मरिमूत्रकृच्छ्रे ॥अश्मर्यामप्यचिरोत्थितायां वातबस्त्यादिषु च यथादोषमिदमेव चाचरेत् ॥ पाषाणभेदकवसुकवशीराश्मंतकशतावरीश्वदंष्ट्राबृहतीद्वयकपोतवंकाबलाऽतिबलाकेंबुको शीरगुच्छवृक्षादनीभल्लुकवरणयवकोलकुलत्थशाकफलकतकफलक्वाथे सर्पिरूषकादिप्रतीवापं विपाच्य पीतमाशुवाताश्मरीं भिनत्ति ॥ एभिरेव च द्रव्यैः कषायक्षारान्नपानानि कल्पयेत् ॥ सिंहीव्याघ्रीगोक्षुरकोरुबूकमूलकल्को मधुरेण दध्ना पीतः सप्ताहादश्मरीं भिनत्ति॥शिग्रुमूलककल्केन च दधिलवणसमकासिद्धो यूषः ॥ वीरतरादिगुंद्रोत्कटपत्तूरवाराहीपाठापाटलिशिरीषशालिमूलविदारीद्विपुनर्नवाक्काथे त्रपुसकुसुंभैर्वारुबीजमधुकशिलाजतु

१ आदिशब्देन वातकुंडलिकादयो गृह्यंते ॥ २ वशीरं सामुद्रलवणं ॥ ३ कपोतवंका सुवर्चला ॥ ४ भल्लुकः स्योनाकः ॥

प्रतीवापं सर्पिर्विपाच्य पीतमाशु पित्ताश्मरीं भिनत्ति ॥ पूर्ववच्च कषायादीनेभिः कल्पयेत् ॥ वरुणादिमच्छदाव्योदिगुग्गुल्वेलाद्वयकुष्ठमरिचचित्रकमुस्तासुराह्वयैः कल्कीकृतैः साधितमूषकादिप्रतीवापं सर्पिः श्लेष्माश्मरीं भिनत्ति ॥ इति समानं पूर्वेण ॥ मस्तुना बहुशः पाटलीभस्म गालयित्वा विसर्जयेत् ॥ ततस्तन्मस्तु गृहीत्वा कुलत्थैः सह क्वाथयेत् ॥ तं क्वाथं गोक्षुरकमूलैलात्रपुसकुरंटकबीजपाषाणभेदकचूर्णं क्षौद्रेण लीढ्वाऽनुपिबेत् ॥ तथा शीघ्रमश्मरीं भिंद्यात् ॥ च्यवते चसा॥ अश्मरीभेदजानां घृताक्तानामंतर्धूमदग्धानां क्षारं च ग्राम्यपशुशकृत्क्षारं च गोमूत्रेण बहुकृत्वो गालयित्वा तमच्छमग्नौ साधयेत् ॥ घनीभवति च तस्मिन् त्र्यूषणोषकादिचूर्णं दद्यात् ॥ दर्वीप्रलेपि चावतारयेत् ॥ एष क्षीराशिनः क्षारावलेहोऽश्मरीं भिनत्ति पातयति च ॥ शर्करातिलकदलीयवापामार्गपलाशक्षारोऽविमूत्रेण पीतः समानः पूर्वेण ॥ कतकपत्रक्वाथो हिंगुक्रौंचास्थियुक्तः पाटलीकरवीरक्षारश्च ॥ क्रौंचोष्ट्रगर्दभास्थिश्वदंष्ट्राकदंबमूलतालपत्रिकाऽजमोदनागरचूर्णश्च सुरामंडोष्णोदकान्यतरप्रयुक्तः ॥ चिंचुकांकोलशाकेंदीवरफलक्वाथश्च ॥ सुखोष्णो गुडयुक्तस्तु भृंगकंटकबीजचूर्णश्च समाक्षिकोऽविक्षीरयुक्तः ॥ कपोतवंकामूलं च सुरया तत्सिद्धं वा पयोऽश्मरीवेदनार्तः पिबेत् ॥ सिद्धं वाऽभयास्थिभिः पुनर्नवेन वा ॥ शेषेष्वपि च मूत्राघातेष्वतएव चिकित्सां विभजेत् ॥ ह्रस्वपंचमूलेन वा द्विगुणकंटकेन साधितं तोयं पयो वा केवलं घृतमिश्रं वा पिबेत् ॥ सर्वमूत्राघातघ्नं ॥ गोक्षुरकंटकारिकाकृतां वा सफाणितां यवागूं ताम्रचूडरससिद्धां वा वीरतरादिक्वाथेन वा ॥ तद्भावितं वा शिलाजतु ॥ वाजिरासभान्यतरशकृद्रसं वा दुरालभास्वरसं वा ककुभकषायं वा ॥ मूर्वाऽभयामुस्तदेवदारुमधुककल्कं वा ॥ वारुणीक्षीरोष्णोदकान्यतमेन त्रि-

१ कतकबीजचूर्णइतिपाठः

फलाकल्कं वा ससैंधवं सुखांभसा केवलमेव वा ॥ बिभीतकबीजं सुरया विहंगपिशितोपदंशं ॥ निर्गदमदिरामंडमार्द्वीकमासवान्वा विविधान् पिबेत् ॥ पीतमद्यश्च शीघ्रवेगेन वाजिना रथेन वा यायात् ॥ एवमश्मरी शर्करा च प्रच्यवते ॥ सर्वेषु च मूत्राघातेषु विशेषतोऽश्मरीशर्करासु वीरतरादिः सर्वथा प्रयोज्यः ॥तिल्वकस्य घृतं च विरेकार्थे बस्तिकर्म चाभीक्ष्णं विशेषेणोत्तरबस्तिः ॥तत्र श्यामादिरर्द्धव्यवहितो गोमूत्रसिद्धो निरुहः॥बिल्वादिमूलैश्च सुरासौवीरकादिसिद्धैस्तृणपंचमूलश्वदंष्ट्राशृतक्षीरवांश्च ॥ त्रपुसैर्वारुकखराश्वाबीजर्षभकयवानीकल्पितः ॥ पीतदारुसिद्धं तैलमनुवासनं ॥ शतावरीगोक्षुरकबृहतीद्वयगुडूचीपुनर्नवोशीरमधुकद्विसारिवाश्रेयसीरोध्रतृणपंचमूलकषाये क्षीरचतुर्गुणं बलावृक्षकखराश्वोपकुंचिकावत्सकत्रपुसैर्वारुबीजशितिवारकमधुकषड्ग्रंथाशताह्वाऽश्मभेदमदनहपुषाकल्कगर्भं तैलमुत्तरबस्तिस्तद्विशुद्धस्रोतसा च पुनः शुक्राश्मर्यां शुक्राशयशोधनार्थं बलस्थेन पुंसा वृष्याणां मांसानां कुक्कुटमांसस्य तृप्तेनानुकूलाः प्रकर्षप्रियाः प्रमदा यथाकाममासेव्या इति॥ क्रियाभिराभिः सिद्धाभिर्नचेच्छांतिस्ततो भिषक् ॥ इति राजानमापृच्छ्य शस्त्रं साध्ववचारयेत् ॥ अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥ निश्चितस्यापि वैद्यस्य बहुशः सिद्धकर्मणः॥ अथातुरमुपस्निग्धमपकृष्टदोषमीषत्कर्शितमभ्यक्तस्विन्नशरीरमभुक्तवंतं कृतमंगलस्वस्तिवाचनमुपकल्पितसंभारमाश्वास्य ततो बलवंतमविक्लवमाजानुसमे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषं तस्योत्संगे सुनिषण्णपूर्वकायमुत्तानं वस्त्रचुंभलोपविष्टं संकुचितजानुकूर्परमितरेण पुंसा सह बद्धं सूत्रैः शाटकेन वा ॥ ततोऽस्य स्वभ्यक्तनाभिदेशं वामपार्श्वे विमृद्य मुष्टिनाऽवपीडयेत् ॥ अधो नाभेर्यावदश्मर्यधः प्रतिपन्ना ततस्तैलाभ्यक्ते कृत्तनखे वामहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पायौ प्रणिधायानुसेविन्याऽऽसाद्य च प्रयत्नबलाभ्यामश्मरीं मेंद्रगुदयोरंतरमानी

च निर्वलीकमनायतमविषमं च बस्तिं सन्निवेश्य भृशमुत्पीडयेदंगुलीभ्यां यावद्ग्रंथिरिवोन्नतं शल्यं भवति ॥ ततः सेवन्याः सव्ये पार्श्वे सेवनीं यवमात्रं मुक्त्वा विदध्याच्छस्त्रमश्मरीप्रमाणेन दक्षिणतो वा क्रियासौकर्यहेतोरित्येके ॥ यथा न भिद्यते च्यूर्णते वा तथा प्रयतेत॥ तच्चूर्णमल्पमप्यवस्थितं पुनःपरिवृद्धिमेति ॥ तस्मात्समग्रामग्रवक्रेणाददीत॥स्त्रीणां बस्तिः पार्श्वगतो गर्भाशये सन्निविष्टः॥तस्मात्तासामुत्संगवदधः शस्त्रं पातयेत्॥ अतोऽन्यथा खल्वासां मूत्रस्रावी व्रणो भवति ॥ पुरुषस्य च मूत्रप्रसेकक्षणनात् ॥ अश्मरीनिमित्तमेकतो भिन्नबस्तिः सिध्यति ॥ क्रियाभ्यासाच्छास्त्राभिहितच्छेदान्निष्पंदपरिवृत्तत्वाच्च शल्यस्येति ॥ न तु द्विधाभिन्नबस्तिरश्मरीमानपि ॥ उद्धृतशल्यं तृष्णोदकद्रोण्यामवगाह्य स्वेदयेत् ॥ तथा बस्तिरसृजा न पूर्यते ॥ पूर्णे तु क्षीरिवृक्षकषायं पुष्पनेत्रेण विदध्यात् ॥ स हि तथा बस्तिगतमश्मरीचूर्णं रक्तं च निर्हरति ॥ मूत्रशुद्ध्यर्थं च गुडसौहित्यं कारयेत् ॥ उत्थाप्य चैनं मधुघृताभ्यक्तव्रणं मूत्रविशोधनद्रव्यसिद्धां यवागूं सघृतां पाययेदुभयकालं त्रिरात्रं ॥ त्रिरात्रादूर्ध्वं गुडप्रगाढेन पयसा मृदुमोदनमल्पं भोजयेदादशरात्रात् ॥ अत ऊर्ध्वं फलाम्लैर्जांगलरसैः व्रणं च क्षीरिवृक्षकषायेण प्रक्षाल्य रोध्रमधुकमंजिष्ठाप्रपौंडरीककल्केन लेपयेत् द्वादशरात्रं चैनमप्रमत्तः स्वेदयेत् ॥ एतेष्वेव च हरिद्रायुतेषु तैलं विपक्वं व्रणाभ्यंजनं॥ सप्तरात्राच्च स्वमार्गमप्रतिपद्यमाने मूत्रे यथोक्तमग्निना व्रणं दहेत् ॥ स्वमार्गप्रतिपन्ने चोत्तरबस्त्यास्थापनानुवासनैर्मधुरप्रायैरुपचरेत् ॥ यदृच्छया च मूत्रमार्गप्रतिपन्नामंतरासक्तां शुक्राश्मरीं शर्करां वा स्रोतसाऽपहरेत् ॥ विदार्य वा नाडीं बडिशेनोद्धरेत् ॥ रूढव्रणश्च वर्षमंगनाऽश्वनगनागर-

१ सर्पफणवदग्रवक्रेण यंत्रेण ॥ २ दशरात्रमितिपाठः

बहुमात्रारोहेत् ॥ नाप्सु प्लवेत भुंजीत वा गुरूणि ॥कर्मणि तु मूत्रवहशुक्रवहमुष्कस्रोतोमूत्रप्रसेकसेवनीयोनिगुदवस्त्योऽष्टौ परिहर्तव्याः ॥ तत्र मूत्रवहच्छेदान्मूत्रपूर्णबस्तेर्मरणं ॥ शुक्रवहच्छेदान्मरणं क्लैब्यं वा ॥ मुष्कस्रोतसोरुपघाताद्ध्वजभंगः ॥ मूत्रप्रसेकच्छेदनान्मूत्रस्रवणं ॥ सेवनीयोनिच्छेदाद्रुजाप्रादुर्भावः ॥ गुदबस्तिविद्धस्य सद्यो मरणमुक्तं प्रागिति ॥ भवति चात्र ॥ मर्माण्यमून्यविज्ञाय स्रोतोजानि शरीरिणः ॥ शस्त्रपाणिर्ध्रुवं हंति साहसात्केवलो यथा ॥ ॥ इति मूत्राघातचिकित्सितं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ प्रायेण हि प्रमेहिणोऽभिष्यन्नदेहत्वादुपहताग्नेर्भक्ष्यादिपंचविधमप्यन्नमुपयुक्तं मूत्राय मेदसे च विपरिणमते ॥ तस्मादस्य तेजोधातुविवृद्धये क्लेदमेदःप्रशमनाय बलिनः संशोधनादि प्रयुंजित ॥ दुर्बलस्य तु संशमनानि ॥ सर्वस्य च बद्धमूत्राण्यमेदस्कराणि बृंहणान्यग्निबलजननानि चान्नपानानि ॥ बलं हि विधिनोपचितमशेषामयक्षयाय संप्रवर्तते ॥ अथ शोधनार्हं प्रमेहिणमादावेव बिभीतकसर्षपेंगुदीकरंजनिंबनिकुंभान्यतमतैलेन त्रिकंटकादिना वा यथास्वसिद्धेन स्नेहेन प्रियंग्वादिशृतेन वा हविषा स्नेहयित्वा कल्पविहितैः प्रयोगैर्वामयेद्विरेचयेच्च ॥ ततो जातबलं मुस्तामरदारुनागरप्रतिवापेन सुरसादिकषायेणास्थापयेत् ॥ पित्तोत्तरं न्यग्रोधादिकषायेण ॥ ततश्च जांगलरसैः क्रमेण संतर्पयेत् ॥ अत्यपतर्पणेन हि प्रमेहिणो विशेषेण मूत्रकृच्छ्रबस्तिमेढ्रशूलगुल्मानिलकार्श्यभ्रमादीनां संभवः ॥ ततोऽनुबंधरक्षणार्थं शमनार्हस्य च शमनमवचारयेत् ॥प्रातः सर्वप्रमेहेषु हरिद्रां मधुयुक्तामामलकरसेन पिबेत् ॥ अथवा शालसप्तपर्णकुटजकपित्थकंपिल्लकबिभीतकरोहितककुसुमानि तच्चूर्णं वा क्षौद्रेण लिह्यात् ॥ हरीतकीचूर्णं वा पिबेद्वा त्रिफलामुस्तादेवदारुहरिद्राक्वाथं ॥ असनचित्रकत्रिफलादार्वीकलिंग-

कानां वा सक्षौद्रं ॥ तद्वद्दूर्च्याः स्वरसमामलकानां वा ॥ विशेषतस्तु कफमेहेषु कट्फलमुस्तारोध्राभयानां समाक्षिकं कषायं ॥ तगरविडंगहरिद्राणां वा ॥ चंदनागुरुकुष्ठदेवदारूणां वा ॥ पाठाग्निमंथचविकात्रिफलानां वा ॥ पित्तप्रमेहेषु रोध्रसेव्यार्जुनचंदनानां निंबामृतामलकपटोलानां वा ॥ शिरीषसर्जार्जुनकेसराणां वा ॥ फलिनीकमलोत्पलकिंशुकानां वा ॥ कुटजोत्पलकैटंकटेरीणां वा ॥ तेष्वपि च विशेषेण पिबेदुदकमेहादिषु क्रमात्कषायं पारिजातकस्य वैजयंत्याः सप्तच्छदस्यारिष्टस्य निशायाः ककुभचंदनयोश्चित्रकस्य पाठाजोंगकयोः खदिरस्य त्रिफलाऽऽरग्वधयोश्च मधुयुतं पिबेच्च ॥ सिकतामेहे हिंगुप्रवालकैलालवणानि मद्येन मूत्रेण क्षारोदकेन वा ॥ क्षारमेहादिषु त्रिफलाया असनादेर्न्यग्रोधादेः शामाकस्य चंदनमंजिष्ठयोः गुडूचीतिंदुकास्थिकाश्मर्यखर्जूराणां च मधुयुक्तं ॥ शोणितमेहे मदयंतीपत्रकल्कं च सक्षौद्रं शीतांबुना ॥ वातजेष्वपि यापनार्थं कफपित्तोल्बणेषु पिबेत्कषायं ॥ तत्र वसामेहेऽग्निमंथस्य ॥ मज्जमेहेऽमृताचित्रकयोः कुष्ठकुटजपाठाकटुरोहिणीकल्कमिश्रं ॥ हस्तिमेहे हस्तिसूकरोष्ट्रास्थिक्षारं ॥ मधुमेहे कदरखदिरपुरकषायं ॥ कफानुगतेषु तु वसादिमेहेषु यथास्वकषायेण साधितानि तैलानि ॥ पित्तानुगतेषु च घृतानि यमकं वा प्रयुंजीत ॥ एतेन शेषेष्वपि मेहेषु स्नेहविकल्प उक्तो वेदितव्यः ॥ तथा कषायसंसृष्टकैः स्नेहैः कफपित्तमूत्रमेदसामनिलस्य चोपशमो भवति ॥ त्रिकंटकातिविषाभल्लातकरोध्रवचापिचुमंदघननिशाऽजमोदार्जुनाश्मंतकपटोलसोमवल्कमंजिष्ठापद्मकचंदनागुरुभिश्च स्नेहो विपक्वः सर्वमेहघ्नः ॥ दशमूलहरीतकीदेवदारुकरंजद्वयद्विवर्षाभूदंतीभूमिकदंबभल्लातकशठीपुष्करमूलार्कमूलस्नुहीमूलवरुणमूलपिप्पलीमूलानि प्रत्येकशो दशपलोन्मितानि य-

१ कटंकटेरी दारुहरिद्रा २ टाह्माकळ इतिभाषायां ३ मल्लिका (मोगरा)

बकोलकुलत्थप्रस्थत्रयं चाष्टगुणेऽम्भसि साधयित्वा पादशेषं कषायमवतारयेत्॥तेन चवि डंगकंपिल्लकभार्ङ्गीरोहिषचविकापिप्पलीद्वयत्रिवृन्निचुलविश्वभेषजप्रतीवापं घृतप्रस्थं विपचेत्॥एतद्धान्वंतरं सर्पिः सर्वप्रमेहपिटिकाकुष्ठविषशोफार्शोगुल्मविद्रधिप्लीहजठरश्वासकासवध्मपांडुरोगवातशोणितोन्मादापस्मारहरं ॥ आहारं च यवविकृतिप्रायं मध्वामलकोपेतमाहारयेत् ॥ यथायथं प्रमेहघ्नौषधिनिर्यूहैः सुबहुशो यवान्भावयित्वा सक्तुमंथान् यूपधानागृंजनवाट्यादीन्विविधांश्च लघून्भक्ष्यानुपकल्पयेत् तद्वद्गोधूमान् यवांश्च खरजठरस्थितैश्च यवैर्वा ॥ यवो हि बद्धमूत्रो मेदःपित्तकफहरः स्थैर्यकरश्च ॥ तथा शालिषष्टिकं तृणधान्यानि मुद्गादयस्तिक्तानि शाकानि जांगलानि च पिशितानि शूल्यानि परिशुष्काणि प्रदिग्धानि भृष्टचणकोपदंशानि विविधानुपानान्युपयुंजीत ॥ रोध्रमूर्वाशठीविडंगत्रिफलापुष्करमूलदंतुजातकक्रमुकचविकायवानीश्यामाभार्ङ्गीद्विविशालाभूनिंबनागरचित्रकपिप्पलीमूलकटुरोहिणीकुष्ठपाठेंद्रयवातिविषाप्लवनखमरिचानि कर्षांशान्यपां कलशे विशृत्य तुर्यशेषे रसे पूते जतुशृतपुराणघृतभाजनस्थेऽर्द्धभागेन मधु निधाय पक्षमुपेक्षितोऽयं रोध्रासवः॥ स मेहकुष्ठकिलासस्थौल्यारोचककृमिपांडुरोगार्शोग्रहणीदोषान्निहंति ॥ दशमूलदंतीत्रिवृच्छामाश्रेयसीचित्रकपुनर्नवासुधावेकैपिकागंडीरगुडूचीनां पृथक् पंचविंशतिपलान् भागांस्त्रिफलाढकं सलिलद्रोणैर्दशभिः पादशेषं निर्यूहमवतारयेत् ॥ तस्मिन् पूतशीते शुचिभाजनस्थे पुराणगुडतुलाद्वयं गोमूत्राढकमयोरजोऽर्द्धाढकं मागधिकाप्रस्थं कुटजार्जुनकुष्ठकृमिघ्नवचाचित्रकपलानि च द्वादश प्रतिवापं दत्वा मासं स्थापयेत् ॥ एष मूलारिष्टः समानः पूर्वेण ॥ असनादिद्रव्याणि पृथग्विंशतिपलान्यंभसो घटाष्टके क्राथयेत्॥ चतुर्थस्थितं परिस्रुतं सुशीतं गुडपलशतद्वयेन मध्वर्द्धाढकेन श्लक्ष्णपिष्टेन पृथक्पलांशेन वत्सकादिना संयोज्य सक्षौद्रे-

ण पिप्पलीचूर्णेनांतः प्रलिप्ते जतुशृते घृतकुंभे आवाप्य यवपल्ले निधापयेत् ॥ तत्र च तनूनि खदिरांगारप्रतप्तानि तीक्ष्णलोहपत्राणि बहुशो निमज्जयेदालोहविलयनाच्च ॥ त्रींश्चतुरो वा मासानयं विधृतो लोहारिष्टः पूर्वस्मादधिकगुणः ॥ सीधुमधुमाधवान्यपि च निगदानि पिबेत् ॥ निवृत्तमद्यस्तु सारोदकं दर्भांभो मधुकपित्थतिंदुकमरिचानुविद्धानि पानकानि रागखांडवांश्च सार्षपकान्यन्नपानानि च तद्विधानि॥ उष्ट्राश्वतरखरपुरीषचूर्णानुविद्धं चान्नं दद्यादशने ॥ मुस्तामृतागंडीरद्विहरिद्रासारिवाद्विदर्भवर्षाभूद्वित्रिकंटकव्योपफल्गुरोहिषपल्लवश्यामासुरदारुकाला विडंगपाठाकांपिल्लकभल्लातिचित्रकदंतीचित्रककटुकैरंडमूलानि समान्येकध्यं चूर्णयित्वाऽयश्चूर्णं द्विगुणं श्लक्ष्णमावाप्यमद्यानुपानं मधुनाऽवलिह्यात् ॥ पिबेद्वा सुखोदकेन त्रिफलांभसा वा ॥ तेन मेहप्लीहहलीमकपांडुरोगश्वयथुदुर्नामगुल्मोदराणि शीघ्रमुपशाम्यंति ॥ द्विविधोपक्रमणीयोक्तांश्चातिस्थौल्यादिगदयोगांश्च शीलयेत् ॥ प्रवृद्धमेहः प्रगाढव्यायामोद्वर्तनस्नानविलेपनानि च रूक्षाभिरौषधीभिः ॥ अधनस्तु छत्रपादत्रविरहितो मुनिवृत्तिर्योजनशतमधिकं वा गच्छेत् ॥ श्यामाकनीवारामतिंदुककपित्थाश्मंतकफलमूलाहारो वा मृगैः सह वसेत् ॥ गोभिर्वा तन्मूत्रशकृद्वृत्तिः परिभ्रमेत्॥तडागानि वा खनेत् ॥ कृशं त्वतिविरुद्धैर्बृंहयेत् ॥ शराविकाद्यास्तु पिटिका अपक्वाः शोफवदुपाचरेत् पक्वाश्च व्रणवत् ॥ पूर्वरूपेष्वेव तु तासां पाने वनस्पतिकषायं बस्तमूत्रं चोपदिशंति ॥ तीक्ष्णं च संशोधनं ॥ दुर्विरेच्या हि मधुमेहिनो भवंति ॥ मेदोऽभिव्याप्तदेहत्वात् ॥ तैलं च व्रणरोपणार्थमेलादेः कुर्वीत ॥ आरग्वधादेः कषायमुद्वर्तने ॥ असनादेः परिषेचने ॥ वत्सकादेः पानभोजनेषु ॥ पाठाचित्रकशार्ङ्गेष्टाक्षुद्राबृहतीसारिवासोमवल्कसप्तपर्णारग्वधकुटजमूलचूर्णं मधुनाऽवलिह्यात्त्रपषं वा ॥ असनादिवर्गस्य वा कषायं परिगृह्य परिस्राव्य च पुनः श्रियं-

ग्यामलकरोध्रदंतीकृष्णायस्ताम्रचूर्णावापं च दर्वीप्रलेपिनमवतारयेत् ॥ तं यथाबलमवलिह्यात् ॥ यद्यथास्वं च प्रमेहघ्नौषधनिर्यूहैस्तद्भावितशिलाजतुतुल्योपयुक्ता सर्वमेहान्सपिटिकानपकर्षतीति ॥ भवति चात्र ॥ मागधीमधुकं रोध्रं कुष्टमेलाहरेणवः ॥ समंगा धातकीपुष्पं सारिवा रजनीद्वयं ॥ प्रियंगवः सर्जरसः पद्मकं पद्मकेसरं ॥ मातुलुंगस्य पत्राणि मधूच्छिष्टं ससैंधवं ॥ तैस्तैलं सिद्धमभ्यंगाच्छोधयेद्रोपयेत च ॥ दुष्टारुःपिटिकागंडगंडमालाभगंदरान् ॥ पिटिकाः साधयेच्छीघ्रं ता ह्यसून् घ्नंति मेहिनः ॥ अनुशेषानपि भिषग्यथाबलमुपद्रवान् ॥ सर्वजान्वा महामर्मसंश्रयादनुषंगतः ॥ सुबहूपद्रवत्वाच्च प्रमेहो दारुणो गदः ॥ इति प्रमेहचिकित्सितं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथातो विद्रधिवृद्धिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वमेव विद्रधिमामं शोफविधिना यथादोषमुपाचरेत् ॥ प्रथमं[1] शोणितमपहरेत् ॥ पाकाभिमुखं चोपनाह्य पक्वं पाटयित्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥ आभ्यंतरे तु विद्रधौ वरणादिक्काथमूषकादिप्रतीवापं पिबेत् ॥आभ्यामेव च वर्गाभ्यां विरेचनद्रव्यैश्च पानाय सर्पिः प्रकल्पयेत् ॥ आस्थापनमनुवासनं च ॥ मधुशिग्रुं च पानभोजनलेपनेषु ॥ शिलाह्वयं वा कल्पविधिनोपयुंजीत गुग्गुलुं वा ॥ यथादोषं च सर्वशो गुल्मवदुपक्रमेत् ॥ त्रिफलामधुकपिचुमंदकटुकापटोलानि शाणांशानि त्रिवृत्त्रायमाणाकर्षं मसूरपलं चैकध्यमष्टगुणेंऽभसि साधयित्वा तं रसं घृतमूर्च्छितं॥तेन विद्रधिगुल्मज्वरदाहशूलतृष्णाहृद्रोगभ्रमारतिमूर्च्छारक्तपित्तकामलाकुष्ठवीसर्पाः प्रशाम्यंति ॥ त्रायमाणाप्रस्थक्काथे मुस्तकटुकातामलकीत्रायमाणाचंदनदुरालभाजीवंतीवीरोत्पलैः पालिकैर्घृतप्रस्थं क्षीरामलकरसप्रस्थद्वयोपेतं विपक्वं समानं पूर्वेण ॥ द्राक्षामधुकखर्जूराभीरुविदारीपरूषकत्रिफलाक्काथे क्षीरेक्षुधात्रीस्वरससमेतमभयागर्भं सर्पिर्वि-

1 मततमिति पाठः

पाचयेत् ॥ तच्छीतं मधुशर्करापादयुक्तं समानं पूर्वेण ॥ भृशं च शृंगादिभिः शोणितमवसेचयेत् ॥ यथासन्नं बाहुमध्ये वा सिरां व्यधेत्॥पच्यमानं च कोष्ठगतं बहिरुन्नतमुपनाहयेत् ॥ तत्रैव पिंडिते शूले तत्पार्श्वपीडनेन लब्धमुसौ शस्त्रकर्मविधिनिर्दिष्टैश्च चिन्हैः पक्वमुपलक्ष्य भित्वा व्रणवत्साधयेत् ॥ आभ्यंतरएव च पक्वमूर्ध्वमधो वा प्रवृत्तं पूयमुपद्रवान् परिरक्षन्नुपेक्षेत दशाहमात्रं ॥ असम्यग्वहति वा क्लेदे तंन्निर्वापणार्थमम्लमुराम्लासवमैरेयोष्णोदकान्यतमेन वरणादिं मधुशिग्रुं वा पिबेत्॥तन्मूलैर्वा कृतां यवागूं यवकोलकुलत्थयूषेण वाऽश्नीयात् ॥ ऊर्ध्वं च दशाहात्तिल्वकघृतेन त्रायमाणाघृतेन वा यथाबलं विशोधयेत्॥विशुद्धश्च तिक्तकमल्पमल्पं सर्पिर्मधुनोपेतमुपयुंजीत॥यथा च नोपैति पाकं तथा प्रयतितव्यं॥ शीघ्रविदाहित्वाद्धि तस्य विद्रधिरिति संज्ञा॥पक्वे पुनर्दैविकी सिद्धिराशुकारितया सर्वामयेभ्यो विद्रधेः ॥ सति च मेहे प्रमेहचिकित्सितमीक्षते ॥ स्तनविद्रधिमपि व्रणविशोधनेनोपचरेत् ॥ पच्यमानं यथेष्टभोजनेन पाचयेत् ॥ न पुनरुपनाहयेत् ॥ उपनद्धो हि स्तनो मृदुमांसतया शीघ्रमेव सद्यः कोपमवाप्यावदीर्येत ॥ पक्वे च पुनः स्तनविद्रधिं स्तन्यवाहिनीः सिराः सचूचुकं च कृष्णमंडलं परिहरंश्छस्त्रेणोपक्रमेत ॥ सर्वासु चामविदग्धपक्वव्रणावस्थासु स्तनं विनिर्दुहीत दंतादिविद्रधीनामपि यथास्वमेव वक्ष्यते लक्षणं साधनं च ॥ वृद्धौ तु मारुतजे त्रिवृत्स्निग्धमातुरं स्विन्नं च मिश्रकसुकुमारकतिल्वकैरंडकोशाम्रफलस्नेहानामन्यतमेन विरेचयेत् ॥ ततोऽनिलघ्नकाथकल्कैर्निरूहयेत् ॥ निरूढं च मांसरसेनाशितं यष्टीमधुकतैलेनानुवासयेत् ॥ स्वेदप्रलेपोपनाहांश्च प्रयुंजीत॥ पक्वं च भित्वा व्रणमिव चिकित्सेत् ॥पित्तवृद्धिं पित्तशोफवत् पक्वं च पित्तव्रणवत्॥कफवृ

१ तन्निर्वहणार्थमिति पाठो भाति २ मिश्रक.स्नेहो गुल्मचिकित्सितोक्तः ३ सुकुमारकस्तु अस्मिन्नेवाध्याये वक्ष्यमाणः

द्धिमपि कफशोफवत् ॥ पिबेच्च पीतदारुकषायं मूत्रेण ॥ कफग्रंथिवच्च स र्वं विम्लापनवर्जमाचरेत् ॥ पक्वं च पाटितं श्लेष्मव्रणवत् ॥ रक्तजं पित्तवृ द्धिवत् ॥ प्रततं चात्र रक्तमपहरेत् ॥ मेदोवृद्धिं गवादिकरीषतुषकिण्वखुर सादिभिरुष्णरूक्षैर्मूत्रयुक्तैः स्वेदयित्वा पुनस्तद्विधैरेव सुखोष्णैः सोत्से धं लेपयेत् ॥ तद्वच्छिरोविरेकद्रव्यैर्वा ॥ स्विन्नं चैव फलसेवनीं परिह रन् वृद्धिपत्रेण विदार्यापनीय च मेदः कासीससैंधवमाक्षिकैः प्रतिसा र्य सीव्येत् ॥ ततः सुमनोग्रंथिकमनःशिलैलाभल्लातकैस्तैलमभ्यंगार्थं कुर्यात् ॥ आव्रणसंधानाच्च स्नेहस्वेदौ ॥ मूत्रवृद्धिं स्निग्धैः स्वेदयित्वा व स्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥ ततोऽधस्तात्सेवन्या दक्षोदरवद्व्रीहिमुखेन विध्वा नाड्या स्रावयेत् ॥ ततः स्थगिकाबंधं कुर्यात् ॥ व्रणे च शोधनरोपणा नि ॥ अंत्रवृद्धिं फलकोशमसंप्राप्तां वातवृद्धिवदुपचरेत् ॥ पुनर्नवपल शतं दशपलानि च पृथक्दशमूलपयस्याऽश्वगंधाशतावर्यैरंडमूलान्यपां वहेऽष्टांशावशेषं साधयेत् ॥ पूतशीते च तस्मिन्निर्यूहे त्रिंशदृडपला न्येरंडतैलप्रस्थं घृतद्विप्रस्थं क्षीरद्विप्रस्थं कल्कीकृतानि च द्विपलिका नि द्राक्षानागरपिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीयवक्षारचित्रकमधुकसैंधवा न्यावाप्यैकध्यं विपचेत् ॥ एतत्सर्वयंत्रणास्वपरिक्लेशनेन सुकुमाराख्यं सुकुमाराणां नारीणां क्षीणरेतसामप्रजानामल्पाग्नीनां च कामतोऽन्न पाने वा प्रयुक्तमलक्ष्मीघ्नं कांतिकरं बल्यं बृंहणं वयःस्थापनं वर्ध्मवि द्रधिप्लीहगुल्मोदावर्त्तशोफोदरार्शोऽर्ध्वयोनिरोगेषु महावातव्याधिषु पर ममौषधं ॥ गंधर्वहस्तमूलतुलां यवाढकं नागराद्धकुडवं च सलिलद्रोणे पादशेषं पचेत् ॥ तेन द्विगुणक्षीरेणैरंडतैलप्रस्थं साधयेत् ॥ कल्कपिष्टं चात्र दद्यात्पुनर्गंधर्वहस्तमूलकुडवं शुंठीपलं च ॥ एतद्गंधर्वहस्ततैलं तुल्यं पूर्वेण ॥ भवति चात्र ॥ यायाद्वर्ध्म न चेच्छांतिं स्नेहरेकानुवास नैः ॥ बस्तिकर्म पुरः कृत्वा वंक्षणस्थं ततो दहेत् ॥ अग्निना मार्गरो धार्थं मरुतोऽर्धेंदुवक्रया ॥ अंगुष्ठस्योपरि स्नाव पीतं तंतुसमं च

वत् ॥ उत्क्षिप्य सूच्या तत्तिर्यक् दहेच्छित्त्वा यतो गदः ॥ ततोऽन्य-पार्श्वेऽन्ये त्वाङ्गुष्ठाद्दहेद्वाऽनामिकांगुलेः ॥ गुल्मेऽन्यैर्वातकफजे प्लीह्नि चायं विधिः स्मृतः ॥ कनिष्ठिकानामिकयोर्विश्वाच्यां तु यतो गदः ॥ शंखोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा यत्नेन सेवनीं ॥व्यत्यासाच्च सिरां विध्येदंत्रवृद्धिनिवृत्तये ॥ ॥ इति विद्रधिस्तनविद्रधिवृद्धिचिकित्सितं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ गुल्मो हि वातादृते न संभवति॥तस्मात्तेषु सर्वेष्वपि प्रथमं स्नेहस्वेदौ वातहरौ॥स्नेहस्वेदोपसंहितं मृदु विरेचनं तद्विधान् बहुशो बस्तीनम्लमधुरलवणांश्च रसान् युक्त्याऽवचारयेत्॥मारुते हि विजितेऽल्पेनापि यत्नेन शक्यमन्योऽपि दोषो गुल्मेषु नियंतुं॥अथ वातोत्तरे रूक्षबद्धमरुच्छकृतमातुरं तीव्ररुजमनिलव्याधिविहितमन्यतमतैलं पाययेत् ॥अथवा विडंगपंचकोलकमरिचत्रिफलाधान्यगर्भं सपयः सर्पिर्विपक्वमनेनैव वा कल्केन दशमूलक्वाथोपहितं राजयक्ष्मविहितं वा षट्पलं॥ हिंगुधानकाम्लवेतससौवर्चलैलाबिडशठीदाडिमयवक्षारचित्रकाजगंधाऽजमोदाजाजीपुष्करमूलवचात्रिटुकसुरसैर्वा दधियुक्तं हपुषामरिचबाष्पिकासैंधवदीप्यकाजाजीपंचकोलकैः कोलमूलकदाडिमरसदधिक्षीरवत्सर्पिःसिद्धं सिद्धं शूलविबंधहिध्माऽऽध्मानप्लीहहृद्रोगग्रहणीहतनामक्रमिवर्ध्मपांडुक्षयश्वासकासयोनिरोगोदरज्वरारोचकेषु ॥ शुंठीपलं पिप्पलीपलमध्यर्द्धं धानकात्कुडवं दाडिमं द्विकुडवं घृतपलानि विंशतिः क्षीरं चैकध्यं विपचेत् ॥ एतत्सर्पिः समानं पूर्वेण ॥ लशुनस्य विगतत्वचस्तुलां प्रत्येकं पंचपलिकं महापंचमूलमष्टगुणेऽम्भसि साधयेत् ॥ तेन क्वाथेन तदर्द्धांशैश्च पृथक् सुरादधिमस्तुधान्याम्लदाडिमरसैः हिं-

१ अन्यैराचार्यैः

गुच्चविकासैंधवत्रिफलाऽमरदारुभिश्चार्द्धपलिकैः प्रस्थोन्मितं घृतं शृतं समानं पूर्वेण ॥ वर्षाभूद्वपदशमूलाश्वगंधासुषवीच्छिन्नरुहाभार्ङ्गीरास्नैरंडबलाकालाशठीपुष्करमूलगंधपलाशान्द्विपलांशान्प्रस्थं प्रस्थं च यवमाषकोलकुलत्थानां जलद्रोणे पादावशिष्टं विपाचयेत् ॥ तेन पृथक् समातुलुंगदाडिमाम्रातकरसशुक्तुषोदकारनालं घृतप्रस्थं दध्याढकोपेतं वचाकारवीशताह्वाद्विक्षारत्रिलवणत्रिकटुकरास्नाकुंभनिकुंभयवानीयवानकहिंस्राऽम्लवेतसनीलिनीफलविडंगदाडिमहिंगुपाषाणभेदकोषकत्टषकहपुषाभार्ङ्गीश्वदंष्ट्रात्रपुसैर्वारुबीजाजाजीसारिबोपकुंचिकाग्रंथिककुस्तुंबरीतुंबरुफलमूर्वाचित्रकसुरसागजपिप्पली-गर्भं साधयेत् ॥ दाधिकाख्यमेतत्सर्पिः समानं पूर्वेण ॥ मूत्रघातोन्मादापस्मारवातव्याधिहरं च ॥ पिबेद्वा व्योषषड्ग्रंथाकृमिघ्न कटुकाचित्रकसौवर्चलाभयायवक्षारैर्दशांशं क्षीरयुक्तं साधितं सर्पिः ॥ क्षीरायोग्याय च सुरामदिरामस्तुदधिसरदाडिमरसानामन्यतमं विदध्यात् ॥ अभ्यंगपूर्वं चैवं सदा स्वेदयेत् ॥ स्नेहस्वेदौ हि सम्यक् प्रयुक्तौ स्रोतसां मार्दवमुपजनय्यानिलं जित्वा च विबंधमाशु गुल्ममपकर्षतः॥तत्र हृदयजे विशेषेण स्नेहपानमिच्छंति ॥ बस्तिजे बस्तिमुभयं नाभिपार्श्वाश्रये विबंधानिलवर्चसश्च दीप्ताग्नेः स्निग्धोष्णानि बृंहणानि चान्नपानानि पुनः पुनश्च स्नेहपाननिरूहानुवासनानि कफपित्तानुरक्षिणा प्रयोज्यानि ॥ अन्यथा कफो वृद्धस्तंद्रागौरवारुचिहृल्लासाग्निसादान्कुर्यात् ॥ तमुल्लेखयेत् ॥ तत्कृतेषु च शूलानाहविबंधेष्वनंतरोक्तानां घृतानामौषधैश्चूर्णवर्तिगुलिकाक्काथान्कोलदाडिममातुलुंगसुरामंडतक्रमस्तुधान्याम्लोष्णोदकानामन्यतमेन प्रकल्पयेत् ॥अपिच॥त्रिलवणहपुषाऽजमोदाजगंधावचाहिंगुपाठोपकुंचीशठीजीरकाजाजीकुस्तुंबरीबाष्पिकाकारवितुंबुरुस्वर्जिकायावशूकमार्द्रकरसेनासकृद्भावितं यः पिबेत्प्रातराहारकालेऽथवा मासमात्रं हिताशी नरः ॥ द्रुतमशिशिरवा-

रिणाऽजाजीपौष्करं वा ॥ दाडिमं तिन्तिडीकं विडंगानि भार्ङ्गी वरी वेतसोऽम्लो मिशिमरिचगजकर्णाभयापंचकोलानि कोलानि कुंभा निकुंभा विशाला यवानी सुराह्वं च तत्सर्वमेकत्र सुश्लक्ष्णचूर्णीकृतं बीजपूरकरसेन मद्येन तक्रेण मूत्रेण कोलांभसा मस्तुना पेयया सर्पिषोष्णेन दुग्धेन कौलत्थेन यूषेण वा क्षारनिश्च्योतिततोयेन वा दाडिमाद्वा रसेनात्मवानेभिरेवौषधैः साधितं वा घृतं ॥हृदयगुदकटीयकृत्प्लीहगुह्याश्रितं तस्य शूलं प्रणश्येत् ॥ तथा गुल्मविष्टंभदुर्नामकृच्छ्रोदराध्मानहिध्माविबंधाः सवर्ध्मारुचिश्वासकासाः ॥ प्रपक्तुं च शक्तो भवेत्पावकः ग्रास्यमानानि पाषाणचूर्णान्यपि ॥ अभयापलद्वयमम्लवेतसपलद्वयं पालिकान् वचाविश्वभेषजत्रिवृद्दंतीचित्रकशठीपुष्करजटायावशूकान् कार्षिकान्मरिचाजाजीसैंधवोपकुंचिकाशितिवारकयवानीधातकीपुष्पविडंगान् हिंगुत्रिकर्षं च चूर्णितं पूर्ववद्भावितं पीतं समानं तेन ॥ यवानीशलपुष्पानागकेसरवचामुस्तव्योषपाठागुग्गुलुत्रिवृतागजपिप्पलीतालीसैलाऽपामार्गद्रवंतीनिदिग्धिकामूलानां भागो भागश्चाम्लवेतसस्य तत्सूक्ष्मरजीकृतं मातुलुंगदाडिमबदररससीधुसुरोष्णसलिलान्यतमपीतं शूलगुल्मवर्ध्मानाहोदरकोष्ठस्तैमित्यार्शोऽश्मरीमूत्रग्रहकटीपृष्ठग्रहग्रहोन्मादापस्मारस्कंदशुक्राग्निसादानपनयति॥ तिलकुंतलपलाशसर्षपयवनालमूलकबीजानामंतर्धूमदग्धानां क्षारं गोजाविमहिषीखरहस्तिमूत्रैर्बहुकृत्वो गालयेत् ॥ ततस्तदच्छं शीतं शुंठीसैंधवक्रमिघ्नचूर्णप्रतीवापमधिशृत्य लेहीभूतमाददीत ॥ तत्तैलयुक्तं समानं पूर्वेण ॥ महौषधदेवदारुदंतीत्रिवृत्पाठाक्षारद्वयत्रिफलोपकुंचिकाचविकाद्वीपिपिप्पलीद्वयपिप्पलीमूलसर्षपसुगंधाकुष्ठकटुरोहिणीनामर्द्धपलिकान् भागान् पलं पलं च पंचानां लवणानामेकत्रचूर्णयित्वा दध्ना त्रिवृत्तेन चाप्लाव्य कलशोदरेऽतर्धूमं पाचयेत्॥ तमग्निवर्णं च कलशमपनीय क्षारमाददीत ॥ एष क्षारागदो भेदविहितः समानः

पूर्वेण ॥ सर्पमूषिकदष्टगरापस्मारोन्मादाश्मरीयोनिशुक्रदोषांश्च साधयति ॥ पित्तं च विदग्धमंतःसंतापं जनयति ॥ तत्रैरंडतैलं सपयस्कं विरेचनार्थं च पिबेत् ॥ सकफस्तु वारुणीमंडमिश्रं ॥ अत्युद्रिक्तपित्तस्त्रिफलां त्रायमाणां वा क्षीरेण ॥ विरिक्तस्यापि संतापानुवृत्तौ रक्तमवसेचयेत् ॥ विड्विबंधे चोदावर्तक्रमं कुर्यात् ॥ लुंचिततिलपलद्वयं शुंठ्यर्द्धपलं च पिष्टं गुडपलोपेतमुष्णेन पयसा पिबेत् ॥ तद्वातगुल्मोदावर्त्तयोनिशूलानपोहति ॥ तथा क्षीरशृतेन महापंचमूलेन शिलाह्वयं लशुनं तु क्षीरेण सिद्धं पीत्वा गुल्मोदावर्त्तगृध्रसीहृद्रोगविद्रधिशोषविषमज्वरान् जयति ॥ बृहतीद्वयबिल्वगोक्षुरकैरंडमातुलुंगीमूलपाषाणभेदक्काथः सयवशूको गुल्मशूलहरः ॥ माषपर्णीमुद्गपर्णीसहदेवाह्रस्वपंचमूलैरंडेक्षुवालिकानिर्यूहो यवक्षारोपेतः सर्वकोष्ठशूलघ्नः ॥ देवदारुनागरैरंडमूलपौष्करमूलानां क्काथः सर्वशूलघ्नः ॥ पौष्करमूलदुरालभायवशुंठीनां वा ॥ तैलारनालमूत्रमदिरायावशूकाश्चैकत्र पीता गुल्मोदरानाहप्लीहहराः॥स्वेदांश्च विविधान्पुनः पुनर्योजयेत्॥स्रंसनार्थी नीलिनीफलचूर्णयुक्तानि पूर्वेमुक्तानि हवींषि पिबेत्॥अथवा रामठस्यैको भागः सैंधवस्य त्रयो नवैरंडतैलस्य सप्तविंशतिर्लशुनस्वरसस्य तदैकध्यं कृत्वा पीतमुदरगरगुल्मवर्ध्मप्लीहशूलहरं ॥ नीलिनीबलाव्याघ्रीकटुकाफलत्रिकटुकरास्नाकृमिघ्नानि पालिकान्यपामाढके साधयित्वाऽष्टभागशिष्टमवतारयेत् ॥तेन स्नुहीक्षीरपलप्रतीवापं दधिसमं सर्पिः प्रस्थं पचेत् ॥ तत्पेयामंडेन सह रसाशिना नीलिनीघृतं पलमात्रया पीतं गुल्मप्लीहकुष्ठश्वित्रजठरव्यंगशोफज्वरपांडुरोगोन्मादानपकर्षति ॥ दुर्विरेको हि सर्वएव गुल्मी मारुताभिभूतकोष्ठत्वात् ॥ तस्मात्सुस्निग्धमेनं स्नेहविरेकैर्वा शोधयेत् ॥ पित्तगुल्मे तु स्निग्धोष्णेन जाते स्रंसनार्थं मधुना कंपिल्लकमवलिह्यात् ॥ द्राक्षाऽभयारसं वा सगुडं पिबेत् ॥ कल्पोदितानि वा विरेचनानि युंजीत ॥ रूक्षोष्णसमुद्भूते पुनः संश-

मार्थं तिक्तकं वासाघृतं वा पिबेत् ॥ अथवा तृणपंचमूलक्काथेन जीवनीयकल्केन च सिद्धं सर्पिः ॥ तथा न्यग्रोधादिगणेन तृणपंचमूलादिभिर्वा पृथक्साधितं क्षीरं ॥ रूक्षोष्णजेऽपि चात्ययिके सामान्यतो वा समुत्पन्ने विद्रधिविहितानां त्रिफलादिक्काथत्रायमाणाघृतद्राक्षाशृतानामन्यतमं पिबेत् ॥ क्षीरं वा त्रायमाणाशृतं कोष्णं पीत्वा क्षीरमेव सुखोष्णमनुसुखं पिबेत् ॥ पक्काशयस्थे वा गुल्मे क्षीरबस्तिभिः सतिक्तैः संशोधयेत् ॥ शीतद्रव्यसिद्धैश्च स्नेहैरभ्यंजयेत् ॥ मणिकनकरजतताम्रभाजनानि च शिशिरवारिपूर्णानि गुल्मदेशस्योपरि धारयेन्मुक्तावलीश्च सुशीताः ॥ एवमसिद्धौ विदाहपूर्वरूपेषु चासृक् स्रावयेत् ॥ स्रुतरक्ते च जांगलरसैर्लब्धबलमतिशेषनाशाय पुनः सर्पिरभ्यासयेत् ॥ विद्रधिवच्च विदह्यमानमुपनाहयेत् ॥ पर्यागतमपि तद्वदुपलक्ष्य तथैव सर्वथोपचरेत् ॥ श्लेष्मगुल्मिनं प्रागेव विधिवद्वामयेदवम्यमुपवासयेत् ॥ लंघितस्योष्णकटुतिक्तदीपनं संसर्गमाचरेत् ॥ तथा स्वेदनानि वातगुल्मोक्तादीनि च घृतानि द्विगुणहिंगुक्षाराम्लवेतसानि ॥ दशमूलकाथव्योषदाडिमहिंगुयवक्षारबिडसैंधवयुक्तं सर्पिः सिद्धं श्लेष्मगुल्मघ्नं ॥ भल्लातकपलद्वयं लघुपंचमूलं च पालिकमुदकाढके प्रपाचयेत् ॥ प्रस्थशेषे तस्मिन्क्षीरप्रस्थे च सर्पिःप्रस्थं हिंगुविडंगशठीबिडसैंधवक्षाररास्नानागरपिप्पलीपर्ङ्गथामधुकचित्रकैः कार्षिकैर्विपचेत् ॥ एतद्भल्लातकघृतं कफगुल्मप्लीहकासश्वासग्रहणीपांडुरोगघ्नं ॥ षट्पलं वा द्विगुणक्षीरं क्षीररहितं मस्तुदधिकांजिकार्द्रकरसाढकद्वयोपेतं साधयित्वा प्रयुंजीत ॥ हिंगुहरीतकीपुष्करमूलशुंठीसैंधवबिडश्यामायवक्षारतुंबुरुचूर्णो यवक्काथाप्लुतः सर्पिर्भृष्टो भक्षितः शूलगुल्मकाठिन्यघ्नः ॥ ततोऽस्य सर्वमंगं गुल्मं च साध्मानं सविबंधं कठिनमुन्नतं गूढमांसं स्थिरं महावास्तुं च बहुधा बहुशश्च स्वेदयेत् ॥ स्निग्धस्विन्नशरीरस्य च शिथिलतां गते गुल्मे यथोक्तां घटिकां लागयेत् ॥ संगृ-

हीने च गुल्मे घटीमपनयेल्लिंघाद्वा ॥ ततो हृदयमंत्रं च वर्जयन् गुल्मं विमार्गाजपदादर्शोन्यतमेन वस्त्रांतरितं प्रपीडयन् प्रमृज्यात् ॥ ततः साल्वणादिभिः सुखोष्णैर्लेपयित्वा लोहपात्रैः स्वेदयेत् ॥ एवममुना क्रमेण स्थानादपसृते शिथिलीभूते गुल्मे विरेकस्नेहवतो दशमूलिकांश्च बस्तीन् विदध्यात् ॥ नीलिनीघृतमेतद्विगुणप्रमाणं पाययेत् ॥ उदरोक्तानि च सर्पींषि च त्रिफलाकुंभनिकुंभदशमूलानां षोडशांशावशिष्टं क्काथं घृतमैरंडतैलं क्षीरं चैकतः साधयेत् ॥ अयं मिश्रकस्नेहः कफगुल्मवातविड्विबंधोदावर्तप्लीहोदरयोनिशूलान्यपकर्षति ॥ पिप्पल्यामलकद्राक्षाश्यामाद्यैः पालिकैरैरंडतैलद्दविषोः प्रस्थौ षड्गुणे पयसि पचेत् ॥ अयमपि मिश्रकस्नेहो गुल्मानां स्रंसनो वृद्धिविद्रधिगुल्मवातव्याधिषु च परममृतं ॥ दंत्याः पलानि पंचविंशतिस्तावंत्येव चित्रकस्य तावंत्यएव हरीतक्यः सर्वमेकत्र सलिलकलशेऽष्टांशावशिष्टं साधयित्वा पूत्वा च तस्मिन् ता हरीतकीः पंचविंशतिश्च गुडपलानि तैलार्द्धकुडवं चूर्णीकृतं त्रिवृताकुडवमर्द्धपलोन्मितां मागधिकां महौषधं च प्रक्षिपेत् ॥ ततो मृदग्निना लेहीभूतेऽवतारिते शीते च तैलसमं मधु कर्षांशं च चतुर्जातकचूर्णं मिश्रयेत् ॥ एता दंतीहरीतक्यः सावलेहाः पंचविंशत्यहोभिर्भक्ष्यमाणा गुल्मार्शःश्वयथुकुष्ठकामलारोचकग्रहणीपांडुहृद्रोगोत्क्लेशप्लीहोदरविषमज्वरानपघ्नंति॥हृद्यं च सुखं च विरेचनं॥गुडक्षीरभावितं वा त्रिवृताचूर्णं सर्पिर्मधुभ्यामवलिह्यात् ॥गुग्गुलुं वा गोमूत्रेण पिबेत्॥ तेन वा श्यामात्रिवृत्कुष्ठदंतीगुग्गुलुक्षारहरीतकीपीलुरसं वा समसर्पिर्लवणं मूत्रबस्तिं वा ॥ क्षारांश्च तांस्तांस्तत्र तत्रोक्तान् क्षीररसस्निग्धाहारो द्व्यहमेकाहं विश्रम्य प्रयुंजीत ॥ क्षारो हि श्लेष्माणं स्निग्धस्थिरमधुरमाशयाच्छिदन्क्षरयति ॥ कफरुद्धमार्गशुद्ध्यर्थं विविधांश्चूर्णलवणतक्रारिष्टासवानवचारयेत् ॥ पिप्प-

१ विमार्गो दारुमयः शलाकतिर्वस्तुविशेषश्चर्मकारसंबधी तेन

स्त्रीपिप्पलीमूलसैंधवाजाजीचित्रकचूर्णयुक्तां च जीर्णसुरां॥ अपिच॥ वमनैर्लंघनैः स्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः ॥ बस्तिभिर्गुलिकाचूर्णक्षारारिष्टासवैरपि ॥ श्लेष्मिकः कृतमूलत्वाद्यदि गुल्मो न शाम्यति ॥ तदा दाहं हृते रक्ते कुर्यादंते शरादिभिः ॥ अथ वस्त्रांतरितं सपर्यंतं गुल्मनिचयं प्रदीप्तेन शरलोहाग्निमंथतिंदुककाष्ठानामन्यतमेन नाभिबस्ति हृदयांत्ररोमराजीः परिहरन्नातिगाढं परामृशेत् ॥ ततः कषायस्वादुशीतैरग्निवेगमुपशाम्य व्रणोपक्रमं कुर्वीत ॥ व्यामिश्रदोषे तु व्यामिश्रमिदमेव यथोक्तं विदधीत ॥ रक्तगुल्मे पुनरतीतप्रसवकालाया योषितः स्नेहस्वेदपूर्वं स्नेहविरेचनं वितरेत् ॥ पलाशक्षारोदकसिद्धं च यमकं गुल्मभेदनाय तीक्ष्णोष्णं च विधिं ॥ एवमभिद्यमाने योनिविरेचनार्थं क्षारेण महावृक्षक्षीरेण वा युक्तं पललं ताभ्यां वा भावितान्कटुकमत्स्यांस्तत्पित्तभावितान्वा वराहपित्तभावितान्वा नक्तकानधोभागिकद्रव्यभावितान्वा सगुडक्षारकिण्वं वा बस्तिं च सक्षारक्षीरमूत्रेण दाशमूलिकमुत्तरबस्तिं च योजयेत् ॥ प्रवृत्तं तु रक्तं रसोदनाशिन्या उपेक्षेत ॥ अतिप्रवृत्तं रक्तपित्तोपक्रमेण साधयेत् ॥ सर्वेषु चान्नपानस्वरूपज्ञो गुल्मेष्वाहारमग्निबलापेक्षी युंजीत ॥ आनाहादिष्वप्यामशुद्धवातोदावर्तानुरोधेन गुल्मवत्प्रतिकुर्यादिति ॥ भवति चात्र ॥ मंदेऽग्नौ वर्द्धते गुल्मः प्रदीप्ते तु प्रशाम्यति ॥ शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषां यत्तदाश्रयौ ॥ इति गुल्मचिकित्सितं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वमेवोदरमतिमात्रदोषसंचयानुबंधेन स्रोतोमुखनिरोधाद्व्याकुलानिलतया यत्प्रजायते तस्मादभीक्ष्णमुदरी विरेचनान्युपयुंजीत ॥ मूत्रक्षीरान्यतरयुक्तमेरंडतैलमहरहर्मासमेकं द्वौ वा॥क्षीराहारो वा गव्यं माहिषं वा मूत्रं ॥उष्ट्रीक्षीरवृत्तिर्वाऽऽसीत॥शोफशूलानाहतृण्मूर्च्छापरीतो विशेषेण पयोऽनु-

पानां गोमूत्रेण प्राणदां पिबेत् ॥ पिप्पलीसहस्रं वा स्नुहीक्षीरभावितं सेवेत ॥ तद्भावितेन वा कृष्णाऽभयाचूर्णेन कासरगुग्गुलुं ॥ सैंधवाजमोदयुक्तं वा निंबतैलं ॥ अथवाऽऽर्द्रकरसानुविद्धं सिद्धं वा॥हरीतकीचूर्णप्रस्थयुक्तमाढकं घृतस्यांगारेष्वभिविलाप्य खजेनाभिर्मथ्यानुगुप्तं यवपल्ले मासं वासयेत् ॥ततश्चोद्धृत्य परिस्राव्य हरीतकीक्वाथाम्लदधिप्रतीवापं विपाचयेत् ॥अथवा गव्ये पयसि महावृक्षक्षीरमावाप्य विपाच्य शीतीभूतमभिमथ्य तन्नवनीतं महावृक्षक्षीरेणैव सह साधयेत् ॥ अथवा चविकाचित्रकदंत्यतिविषाकुष्ठसारिवाविडंगत्रिफलाकटुरोहिणीद्विहरिद्राशंखिनीत्रिवृद्दीप्यकानर्द्धकार्षिकान् राजवृक्षफलमज्जाद्विपलं महावृक्षक्षीरद्विपलं गोमूत्रक्षीरघृतत्रिकुडवं चैकध्यं पाचयेत् ॥ एतानि तिल्वकचतुर्थानि सर्पींषि पीतान्युदरगुल्मविद्रध्यष्ठीलाऽऽनाहकुष्ठोन्मादापस्मारान्निघ्नंति ॥ यावशूकपंचकोलषट्पलेन वा मस्तुदशमूलक्वाथाढकद्वये च सिद्धं सर्पिःप्रस्थं योजयेत् ॥ यवकोलकुलत्थपंचमूलकषायेण च सुरासौवीरकयुक्तं सर्पिः ॥ सर्पिःपानस्रस्ते च दोषे बलवान् विरेचनार्थं मूत्रासवारिष्टसुराः स्नुहीक्षीरयुक्ताः शीलयेत् ॥ विरेचनद्रव्यकषायं नागरदेवदारुप्रगाढं त्रिलवणादिचूर्णं वा द्विगुणानुलोमनद्रव्यं ॥ पटोलमूलरजनीविडंगत्रिफलाः कर्षांशाः कंपिल्लकनीलिनीफलत्रिवृतानां क्रमाद्द्वित्रिचतुर्भिः कर्षैर्युक्ताश्चूर्णयित्वा मूत्रेण पिबेत् ॥जीर्णे च पेयाऽनुपो रसोदनाशी वा स्यात् ॥ ततः षड्रात्रं सव्योषणं पयसाऽश्नीयात् ॥ ततः सप्तमेऽहनि पुनश्चूर्णं पिबेत् ॥ अनेन विधिना चूर्णमिदमुदराणि जातोदकान्यपि निबर्हयति ॥ गुल्मभेदनानि च प्रयुंजीत ॥ वमनविरेचनशिरोविरेचनवत्सकादिवचादिहरिद्रादिवर्गद्रव्याणि पृथक् पालिकानि श्लक्ष्णकल्कितानि लवणानि च वज्रवृक्षक्षीरप्रस्थं च प्रक्षिप्य मूत्रगणैर्मृद्वग्निना घट्टयन् विपाचयेदविदग्धकल्कं च तत्सिद्धमवतार्य शीतीभूतमंगुष्ठमात्रां गुलिकां वर्तयित्वा प-

थाबलं त्रिचतुरो मासानुपयोजयेत् ॥ एषा मूत्रवर्तिर्महारोगकासश्वासपीनसप्रसेकश्वयथुगुल्मपांडुरोगक्रिमिणकोष्ठारोचकाविपाकोदावर्तेषु च परमगदं ॥ कृतविरेचनश्च क्षामदेहोंऽतरांऽतरा क्षीरमौष्ट्रकं गव्यमाजं वा व्योषयुक्तं शीलयेत् ॥ दोषशेषविजयाय च शीलयेच्चविकानागरं क्षीरेण पिष्टं ॥ सुरदारुचित्रकं वा मुरंगीं वा पुनर्नवां वा ॥ त्रिफलादंतीरोहितकनिर्यूहं वा व्योषक्षारोपेतं सस्नुहीक्षीरघृतयुक्तं पुराणमन्नं तक्रमरिष्टांश्च तांस्तान्क्षीरं च दंतीचित्रकविडंगचविकात्रिकटुकोपेतं तुल्यार्द्रकरसं वा क्षीरं शीलयेत्॥ पिप्पलीवर्द्धमानं वा सेवेत ॥ शिलाजतु वा क्षीराशी गुग्गुलुं वा ॥पुनः पुनश्च स्नेहयेद्विरेचयेच्च॥ आत्ययिकांस्तु स्नेहविरेकैरेवोपक्रमेत् ॥ सलिलं च वर्जयेत् ॥ आनाहोदावर्तयोर्यथास्वं प्रतिकुर्वीत ॥ वातकृतेषु तु पार्श्वशूलोपस्तंभहृद्ग्रहेषु बिल्वक्षारांभसा तैलं पाययेत् ॥ स्योनाकाग्निमंथतिलकुंतलकदल्यपामार्गान्यतमक्षारेण वा विपक्वं तैलं ॥ कफे पित्ते वा वातेनावृते ताभ्यां वाते बलवान्वातगुल्मोक्तप्रक्रमेगैरंडतैलं पिबेत् ॥ लिंपेच्च जठरमुदरिणां शिग्रुपलाशार्काश्वकर्णगजपिप्पलीदेवदारुभिर्मूत्रपिष्टैः सुखोष्णैः ॥ वृश्चिकालीकुष्टषड्ग्रंथाहिपुनर्नवधान्यनागर पंचमूलकाथैर्मूत्रैश्च परिषेचयेत् ॥ प्रततमेव च स्वेदयेत् ॥ विरिक्तस्य चास्य सदा म्लानमुदरं साल्वणादिभिरुपनद्धं घनेन वाससा वेष्टयेत्॥ एवमेनमनवकाशो वायुर्न पुनराध्मापयति ॥ तथाऽपि पुनः सुविरिक्तस्याध्माने ऽम्ललवणान्सुस्निग्धाञ्चिरूहान् दद्यात् ॥ सोपस्तंभे तु वायौ तीक्ष्णोष्णान् ॥ अथ वातोदरिणं विदार्यादिसिद्धेन सर्पिषोपस्नेह्य स्वेदितांगं तिल्वकघृतेन बहुशोऽनुलोमयेत् ॥ कृतायां च संसर्ग्यां बलार्थं क्षीरमवचारयेन्निवर्त्तयेच्च प्रागुक्तक्रमेणात्क्रमेण॥ततो यूषरसादिभिर्मंदाम्ललवणैः समिद्धानलमुदावर्तिनं पुनः स्निग्धस्विन्नमास्था

पयेद्विदार्यादिक्वाथेन चित्रकफलतैलप्रगाढेन तीक्ष्णाधोभागिकद्रव्य युक्तेन वा दाशमूलिकेन ॥ दीप्ताग्निं च विबद्धमलमस्थिसंधित्रिकपार्श्वादिशूलस्फुरणाक्षेपयुक्तं रूक्षमनुवासयेद्वातहराम्लसिद्धाभ्यां तिलोरुबूकतैलाभ्यां ॥ भोजयेच्चैवं जांगलरसेन विदार्यादिशृतेन वा पयसा ॥ सरलमधुशिग्रुमूलकबीजस्नेहांश्च पानाभ्यंजनेन शूलघ्नान् ॥ स्वेदयेच्चाभीक्ष्णं जठरं ॥ अविरेच्यस्य तु पयःसर्पिर्यूषरसबस्त्यभ्यंगसमन्तौषधैः संशमयेत् ॥ पित्तोदरिणं मधुरकविपक्वेन सर्पिषोपस्नेह्य श्यामात्रिवृत्त्रिफलाविपक्वेनानुलोम्य मधुघृतसिताढ्येन न्यग्रोधादिनिर्यूहेणास्थापयेदनुवासयेच्च ॥ दुर्बलं तु प्रागेवानुवास्य क्षीरबस्तिभिः शोधयेत् ॥ संजातबलाग्निं च स्निग्धं पुनः क्षीरेण सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकशृतेन वा ॥ सातलात्रायमाणाभ्यां वाऽऽरग्वधेन वा ॥ सश्लेष्मणि पित्ते समूत्रेण ॥ सवाते तिक्तघृतान्वितेन पयसा पुनर्विरेचयेत् ॥ बस्तिकर्म चाचरेत् ॥ एभिरेव च क्षीरैर्विदार्यादिशृतेन वा भोजयेत् ॥ पायसेन चोपनाहयेदुदरं ॥ श्लेष्मोदरिणं वत्सकादिसिद्धेन सर्पिषोपस्नेह्य स्नुहीक्षीरविपक्वेनानुलोम्य कटुक्षारयुक्तैः कफहरैराहारैः संसर्जयेत् ॥ त्रिकटुमूत्रतैलप्रगाढेन मुष्ककादिक्वाथेनास्थापयेदनुवासयेच्च ॥ कुलत्थयूषेण व्योषवता क्षीरेण वा भोजयेत् ॥ स्त्यानकफोदरं क्षारमरिष्टांश्च तीक्ष्णान्वा पाययेत् ॥ सततं च स्वेदयेत्किण्वसर्षपमूलकबीजकल्कैर्जठरमुपनाहयेत् ॥ सन्निपातिकमुदरं प्रत्याख्याय चिकित्सेत् ॥ सर्वमेवेत्येके ॥ सर्वस्य सर्वात्मकत्वात्कृच्छ्रतमत्वाच्च ॥ दोषोद्रेकतस्तु प्रतिकुर्वीत ॥ सप्तलाशंखिनीनिर्याससिद्धेन च सर्पिषा विरेचयेन्मासमर्द्धमासं वा ॥ महावृक्षक्षीरमूत्रसिद्धेन वा ॥ अथवाऽजगंधाऽजशृंगीदंतीद्रवंतीनागदंतीस्वादुकंटकपुनर्नवसरलवृश्चिकालीमूषिकपर्णीमहासहाक्षुद्रसहावृक्षादनीभार्ङ्गीगृध्रनखीतंदुलीयकदाडिममातुलुंगमूल-

१ पेयाद्यन्नैरुपक्रमेत् ॥

क्वाथेन मदनफलैलाकुष्ठकुटिलराम्नाकल्कगोमूत्रसंसृष्टेन सैंधवलवणितेन स्निग्धेनास्थापयेत् ॥ तथा चानुपशाम्यति निचयात्मके सर्वत्र च जठरे ज्ञातीनापृच्छय मद्येनाश्वमारकगुंजाकाकादनीमूलकल्कं पाययेत् ॥ पानभोजनेषु वा विषं निक्षिपेत् ॥ इक्षुगंडिकां वा भक्षयेत्कृष्णसर्पेण दंशयित्वा वल्लीफलानि मूलकं वा ॥ एवं ह्यस्य दोषसंघातः स्थिरो लीन उन्मार्गगो विषेणाशु प्रमाथिना विभिन्नो बहिः प्रवर्तते ॥ तेनागदतां व्रजति भवांतरं वा ॥ हृतदोषं च शीतांबुपरिषिक्तं क्षीरं यवागूं वा पाययेत् ॥ ततस्त्रिवृद्वास्तुकमंडूकपर्णीकालशाकयवशाकानामन्यतमं स्वरसेन साधितमनम्ललवणस्नेहं स्विन्नास्विन्नमनन्नभुङ्मासमेकमश्नीयात् ॥ तत्स्वरसमेव च तृषितः पिबेत् ॥ ततः शाकैर्निर्हृतदोषे परतो दुर्बलाय करभीक्षीरं पाययेत् ॥ प्लीहोदरे यथादोषमुपस्निग्धस्विन्नस्य दध्ना भुक्तवतो वामबाहौ सिरां विध्येत् ॥ रुधिरस्पंदनार्थं च पाणिना प्लीहानं विमर्दयेत् ॥ पुनश्च स्नेहपीतं विशुद्धदेहं समुद्रशुक्तिक्षारं पयसा पाययेत् ॥ हिंगुसुवर्चिकां वा ॥ पलाशक्षारोदकेन वा यवक्षारं ॥ पारिजातकेक्ष्वाकुरामार्गक्षारं वा ॥ तैलसंसृष्टं शोभांजनकनिर्यूहं वा ॥ पिप्पलीचित्रकसैंधवयुक्तमम्लस्रुतं वा बिडमागधिकापूतिकरंजक्षारं ॥ अग्निसादे तु त्रिलवणादिमरिष्टांश्च पिबेत् ॥ घृतं च षट्पलं महाषट्पलं रोहितकषट्पलं वा ॥ रोहितकत्वक्पलानि पंचविंशतिः कोलप्रस्थद्वयं च तोये क्वाथयेत् ॥ तेन क्वाथेन तथा पालिकैः पंचकोलैस्तैः सर्वैश्च तुल्यया रोहितकत्वचा कल्कीकृतैर्घृतप्रस्थं साधयेत् ॥ तत्परं प्लीहहितं ॥ रोहितकत्वचः खंडशः कल्पिता हरीतकीश्च तोये मूत्रे वा सप्तरात्रमासुनुयात् ॥ स रसः प्लीहगुल्मोदरकृमिकासकामलाऽर्शांसि साधयति ॥ एवमनुपशाम्यत्यप्राप्तपिच्छोदके वातकफोल्बणे गुल्मविधिनाऽग्निकर्म कुर्यात् ॥ पित्तोल्बणे तु जीवनी

१ मंभःस्रुतंवेतिपाठः

यघृतक्षीरबस्तिविरेचनानि प्रयुंजीत॥ पुनः पुनश्च रुधिरमवसेचयेत् ॥ यकृदाख्येऽप्ययमेव क्रियाविभागः ॥ बद्धोदरे स्विन्नाय सतैललवणमूत्रतीक्ष्णं निरूहमनुवासनं च दद्यात् ॥ स्रंसनानि चान्यान्युदावर्तहराणि च ॥ तीक्ष्णं च विरेचनं यच्च किंचिद्वातघ्नं ॥ छिद्रोदरे स्नेहवर्ज कफोदरवदाचरेत् ॥ दकोदरे तु पूर्वमुदकदोषहरणार्थं रूक्षतीक्ष्णौषधान्समूत्रान्निर्यूहचूर्णक्षारान्कफघ्नानि दीपनीयानि चान्नपानानि योजयेत् ॥ एवमसिद्धौ बद्धछिद्रदकोदरेष्वश्मर्यामिव सुहृदां प्रकाश्य शस्त्रमवचारयेत् ॥ तत्र बद्धछिद्रोदरयोः स्निग्धस्विन्नस्याधोनाभेश्चतुरंगुलाद्वाममतोऽपहायोदरं पाटयित्वा चतुरंगुलप्रमाणमंत्राणि निष्कास्य निरीक्ष्य बद्धगुदस्यांत्रप्रतिरोधकरं वालं मलोपलेपमश्मानं चापहरेत्॥ परिस्राविणि शल्यमुद्धृत्यांत्रपरिस्रावं विशोध्य छिद्रं मर्कोटकैर्दंशयेत् ॥ लग्नेषु च शिरःसु कायमपनयेत् ॥ ततो मधुघृताभ्यामभ्यज्यांत्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा बाह्यं व्रणमुदरस्य सीव्येत्॥ यष्टीमधुकमिश्रया च कृष्णमृदा व्रणमभिलिप्य बध्नीयात् ॥ अथवा निवातमागारं प्रवेश्य क्षीरवृत्तिं स्नेहद्रोण्यां वासयेत् ॥ दकोदरेषु सर्वेषु च जातोदकेषु जठरेषु वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णोदकस्विन्नस्याप्तैः सुपरिगृहीतस्य कक्ष्यांतपटवेष्टितोदरस्यानाभेर्वामतश्चतुरंगुलमपहाय व्रीहिमुखेनांगुष्ठोदरमात्रमवगाढं विध्वा नाडीं निधाय दोषोदकमर्द्धमात्रमासिंचेत् ततो नाडीमपोद्धृत्य तैललवणेनाभ्यज्य व्रणविधिनोपचरेत् ॥ सहसा हि सर्वस्मिन् निःस्राविते तृष्णा ज्वरोऽगमर्दोऽतीसारः श्वासः कासः पाददाहो वा जायते पूर्यते च सुतरां ॥ अतस्तृतीयचतुर्थपंचमषष्ठाष्टमद्वादशषोडशवासराणामन्यतममंतरं कृत्वा दोषोदकमल्पशो विस्रावयेत्॥ निस्रुते निस्रुते च दोषोदके विमृद्योदरमाविककौशेयचर्मणामन्यतमेन गाढतरं वेष्टयेत् ॥ तथा नाध्मापयति वायुः ॥ लंघयित्वा च यवागूं सस्नेहलवणां मात्रया पाययेत्॥ततः परं षण्मासा-

न्क्षीरवृत्तिर्भवेत्॥ततो मासत्रयं क्षीरपेयां पिबेत्॥अन्यच्च॥मासत्रयम लवणमल्पक्षीरं श्यामाकं कोरदूषं वा भुंजीतेति॥भवति चात्र॥प्रयतो वत्सरेणैवं विजयेत जलोदरं ॥ वर्ज्येषु[1] यंत्रितो दिष्टे नात्यदिष्टे यतेंद्रियः॥सर्वमेवोदरं ॥ प्रायो दोषसंघातजं यतः ॥ अतो वातादिशमनी क्रिया सर्वा प्रशस्यते॥वन्हिर्मंदत्वमायाति दोषैः कुक्षौ प्रपूरिते॥तस्माद्भोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥सपंचमूलान्यल्पाम्लपटुस्नेहकटूनि च ॥ भावितानां गवां मूत्रे षष्टिकानां च तंदुलैः ॥ यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरं ॥ पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां निवृत्तये ॥स्वं स्वं स्थानं व्रजंत्येषां वातपित्तकफास्तथा ॥ अत्यर्थोष्णाम्ललवणं रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु ॥ गुडतैलकृतं शाकं वारि पानावगाहयोः॥आयासादिदिवास्वमयानपानानि च त्यजेत् ॥नात्यच्छसांद्रमधुरं पाने तक्रं प्रशस्यते ॥ सकणालवणं वाते पित्ते सोषणशर्करं ॥ यवानीसैंधवाजाजीमधुव्योषैः कफोदरे ॥ त्र्यूषणक्षारलवणैः संयुतं निचयोदरे ॥ मधुतैलवचाशुंठीशताव्हाकुष्टसैंधवैः ॥ प्लीह्नि बद्धे तु हपुषायवानीपटुजाजिभिः ॥ सकृष्णामाक्षिकं छिद्रे व्योषवत्सलिलोदरे ॥ गौरवारोचकानाहमंदवन्ह्यतिसारिणां ॥ तक्रं वातकफार्तानाममृतत्वाय कल्पते ॥ प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ॥ स्थैर्यकृत्सर्वधातूनां बल्यं दोषानुबंधहृत् ॥ भेषजापचितांगानां क्षीरमेवामृतायते॥ इत्युदरचिकित्सितं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथातः पांडुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ पांड्वामयिनमादौ-कल्याणपंचगव्यतिक्तकानामन्यतमं सर्पिः पाययेत् ॥ दाडिमसारकु-

१ वर्ज्येष्वाहारविहारादिष्वम्ललवणादिषु यंत्रितः स्यात् ॥ दिष्टे कथितेऽन्नपानादौ वा ऽतियंत्रितः स्यात् ॥ अदिष्टेऽकथिते पुनरन्नपानादौ जितेंद्रियः स्यात ॥ अलोलुपेन तत्रभवितव्यमित्यर्थः २ आदावित्यनेनैतद्गमयति अस्मिन्व्याधौ प्राधान्येन पित्तचिकित्सा कार्या तदनुवातकफयोः ॥ तथाच पित्तस्यैवैतद्याधिकर्तृत्वे प्राधान्यं ॥ अतएव निदानेऽभ्यगीष्ट पित्तप्रधानाइत्यादि ॥ ३ उन्मादप्रतिषेधोक्तं ४ पचगव्यं घृतमपस्मारोक्तं ॥ ५ तिक्तकघृतं कुष्ठचिकित्सोक्तं

डवं धान्यकार्द्धकुडवं पिप्पल्यष्टमिकाशुंठीचित्रकयोश्च पलं पलमेकतः कल्कीकृत्य तोयाढके विंशतिपलं घृतस्य सिद्धं हृत्पांडुरोगगुल्मप्लीहार्शःश्वासकासमूढवातवातकफार्तिहरमग्निदीपनं वंध्यानां संमतं दुःखप्रसविनीनां च ॥ दुरालभाचंदनपटोलत्रायमाणाकिराततिक्तरोहिणीघननिशाद्वयेंद्रयवदेवदारुपर्पटकाजमोदैः कार्षिकैः क्षीराढके घृतप्रस्थं साधयेत् ॥ पांडुरोगकामलारक्तपित्तज्वरदाहासृग्दरविस्फोटश्वयथुभगंदरार्शोघ्नं ॥ स्निग्धं चैनं तीक्ष्णैर्वामयेत् ॥ पुनश्च स्निग्धं मूत्रयुक्तं गव्यं माहिषं वाऽर्द्धमासं पयः पाययेत् ॥ मागधिकाशृतं वा ॥ मूत्रसिद्धां वा त्रिफलां ॥ सप्ताहं मूत्रेण वा हरीतकीः कल्किताः स्वर्णक्षीरीभद्रदारुनागरश्यामात्रिवृन्मूलानि तेनैव वा क्वथितानि ॥ तैर्वा शृतं पयः ॥ वत्सकबीजविशालाकुष्ठकटुकादारुमुस्तानां समा भागा मूर्वाभागद्वयमतिविषाभागार्द्धं च चूर्णितं सुखांबुना पीत्वाऽनु क्षौद्रमवलिह्यात् ॥ तथा पांडुकामलाज्वरारुचिगुल्मानाहामवातरक्तपित्तकासश्वासानपोहति ॥ त्रिकटुककालतिललोहैर्वा माक्षिकधातुतुल्यैर्माक्षिकेन वटकान्कृत्वा तक्रानुपानान् पांडुरोगी भक्षयेत् ॥ त्रिफलाव्योषघनाग्निविडंगभागा नव नव चायसचूर्णभागा मधुघृताभ्यां तक्रेणोष्णोदकेन वोपयुक्ता हृत्पांडुरोगकामलाकुष्ठशोफप्रमेहहराः ॥माक्षिकधातुचविकादारुदार्वीषड्ग्रंथिकांस्त्रिफलादीनि च नव विचूर्ण्य चूर्णाद्द्विगुणं सुश्लक्ष्णं पृथङ्मंडूरं ततो गोमूत्रं सर्वतोऽष्टगुणं पक्त्वा तस्मिन्प्रक्षिप्य पचेत् ॥ अनंतरं च वटकान्कुर्यात् ॥ ते तक्रानुपानमभ्यस्ताः परमौषधं पांड्वामयिनां शोफार्शःकुष्ठकामलामेहप्लीहाढ्यवातकफार्तानां च ॥ शिलाजतुताप्यरूप्यायोमलाः पृथक् पंचपलिकास्त्रिफलादयश्च विगतघनाः पलांशाः श्लक्ष्णरजसः सितोपलायाः पलाष्टकयुक्ताः क्षौद्रद्रुता योगराजः ॥ कुलत्थादिधान्यानशितो यथाग्न्यभ्यवहृतः समानः पूर्वेण॥यक्ष्मविषमज्वराजरककासश्वासापस्मारहर-

श्च ॥ त्रिफलाकुटजफलघनपटोलपिचुमंदमहौषधकषायैर्मासमर्द्धमासं वा भावितान्यष्टौ शिलाह्वयपलानि सितायाश्च तावत्पुंपकुल्यातवक्षीरीधात्रीफलकर्कटशृंग्यः पृथक् पलांशा निदिग्धिकाफलमूलयोः पलं त्रिजातत्रिकर्षं च क्षौद्रत्रिपलयुक्तं वटकान् वर्त्तयेत् ॥तेदाडिमांबुक्षीररससलिलसुरासवान्यतमानुपाना वज्राभिधाना वज्रमिवानंतरोक्तान् रोगान् दारयंति ॥ हृद्रोगगलरोगगरोदरासृग्दरभंगदरगुल्मवर्ष्मशुक्रमूत्रदोषांश्च ॥ द्राक्षापिप्पलीप्रस्थद्वयं शर्कराद्धंतुलां तवक्षीरीनागरमधुकानि च द्विपलिकानि चूर्णयित्वाऽऽमलकरसद्रोणे प्रक्षिप्य मृद्वग्निना पचेत् ॥ लेहीभूते च शीते च तस्मिन्मधुप्रस्थमावपेत् त्रिसुगंधिकस्य कर्षत्रयं च चूर्णीकृत्य दर्व्या परिघट्य जातिपुष्पादिवासिते मृद्भांडे निदध्यात्॥ अयं द्राक्षालेह उपयुज्यमानः पांडुामयहृद्रोगकामलाहलीमकज्वरगुल्मोदरशोफोदावर्तादीनपरानपि विरेकसाध्यान् व्याधीन्प्रसह्य वायुरिवाभ्राण्यपहरति ॥ भोजनं तु सात्म्यतः शालियवगोधूममुद्गजांगलमांसानि पयो घृतं वृषपटोलवेत्रपर्पटकशाकं द्राक्षादाडिमखर्जूरामलकानि पानमनु पंचमूलसिद्धं वारि वाताधिके॥ घनह्रीबेरशुंठीसाधितं पित्तोत्तरे ॥ श्लेष्मण्यरिष्टसीधुमार्द्वीकासवाः ॥ सर्वत्र वा तक्रं ॥ बीजकसारप्रस्थं वरायाः पलानि पंचविंशतिः पंच द्राक्षाया लाक्षायाः सप्त जलद्रोणे पक्त्वा पादशेषं तेभ्यो रसमादाय पूतशीतेऽस्मिंश्छर्करातुलां मधुप्रस्थं कर्षांशानि च चूर्णितानि व्योषव्याघ्रनखोशीरक्रमुकैलवालुकुष्टमधुकानि निक्षिप्य घृतभाजने सर्वेमेकध्यं यवपल्ले ग्रीष्मे दशरात्रं विंशतिरात्रं शीते स्थापयेत् ॥ अयं बीजकसारारिष्टः पांडुकामलामेहहृद्रोगवातशोणितविषमज्वरारोचककासश्वासार्शांसि हरति ॥ गंभीरतरोः समूलपुष्पशाखस्य तुलामाहरेत् ॥ अर्द्धतुलां दशमूलस्य त्रिफलायाः पृथगर्द्धप्रस्थं कटजत्वचश्चकुडवां-

१ उपकुल्यापिप्पली ॥ २ निदिग्धिका कंटकारी

शान् मुस्तारुष्करकृमिघ्नेंद्रयवान् पालिकान् पाठादंतीमधुरसाराम्नाश-ठीचित्रकान् मृद्वीकाप्रस्थं च षोडशगुणपादशेषमंभसि विपाच्य रस-माददीत ॥ तं पूतशीतं सितोपलातुलाद्वयेन चूर्णप्रस्थेन च युक्तं मागधिकार्द्धप्रस्थेन श्लक्ष्णपिष्टेन ग्रंथिकपलेनार्द्धपलिकैश्च मरिचवि-डंगैलवालुकैः प्रलिप्ते घृतकुंभे निधापयेत् ॥ मासमात्रं स्थितोऽयं-गंडीरारिष्टोऽधिकगुणः पूर्वस्मात् ॥ ग्रंथ्यर्बुदकृमिहरश्च ॥ अथवा च-व्यकुष्ठप्रलिप्ते भाजने मस्तुद्रोणं गुडतुलां पिप्पलीप्रस्थं त्रिफला-प्रस्थत्रयं विडंगप्रस्थत्रयं कुडवांशांश्च मरिचपरूषकद्राक्षाकाश्मर्य-फलेंद्रयवान् द्विपलिकानि च दंतीचित्रकभल्लातकानि चूर्णितानि प्र-क्षिपेत् ॥ ततो यवपल्लस्थं पक्षमुपेक्ष्य यथाबलं पिबेत्॥एष मस्त्वरिष्टः पांडुरोगमेहमेदोऽर्शोग्रहणीप्लीहशोफोदरभगंदरहरः परमं चाग्निदीपन-इति ॥ भवति चात्र ॥ पांडुरोगप्रशांत्यर्थं विहितं यच्चिकित्सितं ॥ विकल्पमेतद्विदुषा पृथग्दोषबलं प्रति ॥ स्नेहप्रायं पवनजे तीक्ष्णं शी-तं तु पैत्तिके ॥ श्लैष्मिके कटुरूक्षोष्णं विमिश्रं सान्निपातिके ॥ मृ-दं निर्घातयेत्कायात्तीक्ष्णैः संशोधनैः पुरः ॥बलाधानानि सर्पींषि शुद्ध-कोष्ठेऽनु योजयेत्॥व्योषबिल्वद्विरजनीत्रिफलाद्विपुनर्नवं ॥मुस्तान्य-योरजः पाठा विडंगं देवदारु च॥वृश्चिकाली च भार्ङ्गी च सक्षीरैस्तैः शृतं घृतं ॥ सर्वान्प्रशमयत्याशु विकारान्मृत्तिकाकृतान् ॥ तद्वत्केसरय-ष्ट्याह्वपिप्पलीक्षीरशाद्वलैः ॥ मृद्दूषणाय तल्लौल्ये वितरेद्भाविता मृदं ॥ विडंगेनातिविषया पाठया निंबपल्लवैः ॥ वार्ताकैः कटुरोहिण्या कौ-टजैर्मूर्वयाऽथवा ॥ मृद्भेदभिन्नदोषानुगमाद्योज्यं च भेषजं ॥ काम-लायां तु पित्तघ्नं पांडुरोगाविरोधि यत् ॥ पथ्याशतरसे पथ्यावृंतार्द्ध-शतकल्कितः ॥ प्रस्थः सिद्धो घृताद्गुल्मकामलापांडुरोगनुत् ॥ दंती-चतुष्पलरसे पिष्टैर्दंतीशलाटुभिः ॥ घृतप्रस्थः शृतस्तद्वत्प्लीहश्वयथु-जिच्च सः ॥ पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राक्षाऽर्द्धप्रस्थसाधितः ॥ कामला-

गुल्मपाण्ड्वार्तिज्वरमेहोदरापहः ॥ हरिद्रात्रिफलानिंबबलामधुकसाधितं॥ सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमं ॥ गोमूत्रद्विगुणे दार्वीकल्कार्द्ध-पलसाधितः ॥ दार्वीपंचपलक्काथे कल्कः कालीयकेपरः ॥ माहिषात्स-र्पिषः प्रस्थः पूर्वः पूर्वे परः परे* ॥ सिद्धं कालीयकक्काथे सनिशं वोदरे-स्थितं ॥ आरग्वधं रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्य वा ॥ सत्र्यूषणं बि-ल्वमात्रं पाययेत्कामलापहं ॥ पिबेन्निकुंभकल्कं वा द्विगुणं शीतवारि-णा ॥ कुंभस्य चूर्णं सक्षौद्रं त्रैफलेन रसेन वा ॥ सशर्करां त्रिभंडीं वा गवाक्षीं वा प्रयोजयेत् ॥ त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निंबस्य वा र-सं ॥ प्रातः प्रातर्मधुयुतं कामलार्ताय योजयेत् ॥ तिलपिष्टनिभं य-स्तु कामलावान्सृजेन्मलं ॥ कफरुद्धपथं तस्य पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥ रूक्षशीतगुरुस्वादुव्यायामबलनिग्रहैः ॥ कफसंमूर्च्छितो वायुर्यदा-पित्तं बहिः क्षिपेत् ॥ हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक् श्वेतवर्चास्तदा नरः ॥ भवे-त्साटोपविष्टंभो गुरुणा हृदयेन च ॥ दौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्तिहिध्मा-श्वासारुचिज्वरैः ॥ क्रमेणाल्पेऽनुषज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥ रसै-स्तं रूक्षकट्वम्लैः शिखितित्तिरिदक्षजैः ॥ शुष्कमूलकजैर्यूषैः कुल-त्थोत्थश्च भोजयेत् ॥ भृशाम्लतीक्ष्णकटुकलवणोष्णं च शस्यते ॥ सबीजपूरकरसं लिह्याद्व्योषं तथाऽऽशयं ॥ स्वं पित्तमेति तेनास्य श-कृदप्यनुरज्यते ॥ वायुश्च याति प्रशमं सहाटोपाद्युपद्रवैः ॥ निवृत्तो-पद्रवस्यास्य कार्यः कामलिको विधिः ॥ गोमूत्रेण पिबेत्कुंभकाम-लावांश्छिलाजतु ॥ मासं माक्षिकधातुं वा किट्टं वाऽथ हिरण्यजं॥ गु-डूचीस्वरसक्षीरसाधितेन हलीकमी ॥ महिषीहविषा स्निग्धा पिबेद्धा-त्रीरसेन तु ॥ त्रिवृतां तद्विरिक्तोऽद्यात्स्वादुपित्तानिलापहं ॥ द्राक्षा-लेहं च पूर्वोक्तं सर्पींषि मधुराणि च ॥ यापनान्क्षीरबस्तींश्च शील-येत्सानुवासनान् ॥ मार्द्वीकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्त्याऽग्निवृद्धये ॥

कौसिकंवाऽभयालेहं पिप्पलीं मधुकं बलां॥ पयसा च प्रयुंजीत यथा-दोषं यथाबलं ॥ पांडुरोगेषु कुशलः शोफोक्तं च क्रियाक्रममिति ॥ इति पांडुरोगचिकित्सितं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ श्वयथुषु दोषजेषु सर्वेषु सर्वसरेष्वामानुबद्धेषु लंघनपाचनशोधनान्यादौ योजयेत् ॥ स्नेहजेषु विरूक्षणान्यौषधानि ॥ विरूक्षणोत्थेषु स्नेहनानि ॥ तत्रामजेषु लंघितवतो लघ्वन्नमशितस्य भद्रदारुनागरमरिचप्रतिविषाविडंगेंद्रयवानुष्णांबुना ॥ नागरदेवदारुपथ्यावर्षाभ्वो वा ॥ पंचकोलकाजाजीनिदिग्धिकामुस्तपाठारजनीर्वा ॥ मूत्रवर्त्तिर्वा नवायसं वा ॥ गुरुभिन्नपुरीषस्तु तक्रं सव्योषसौवर्चलक्षौद्रं ॥ गुडहरीतकीं वा शीलयेत् ॥ इतरस्त्रिवृत्त्र्यूषणकटुरोहिण्ययश्चूर्णानि त्रिफलाक्काथेन ॥ व्योषयवक्षारायोरजांसि वा ॥ बिभीतककल्कं वा तंदुलांबुना ॥ गुग्गुलुं वा गोमूत्रेण॥हरीतकीं वा तुल्यगुडां वा शुंठीपुनर्नवकषायानुपानां ॥ आर्द्रकं वा तुल्यगुडमर्द्धपलाभिवृद्धं पंचपलप्रकर्षं प्रयुंजीत ॥ मासमयं प्रयोगः शोफशोषार्शःश्वासकासप्रसेकपीनसालसकाग्निसादगुल्मोदरप्रमेहपांडुकामलामनोविकारानपहरति ॥ आर्द्रकरसं वा शालिक्षीराहारः पिबेत् ॥ निवृत्तामदोषः शृतानि पयांसि सर्पींषि च ॥ त्रिकटुकैरंडश्यामामूलैः सिद्धं क्षीरं॥महौषधमुरंगीभ्यां वा ॥ वर्षाभूमयूरकपंचकोलैर्वा ॥ कुंभनिकुंभव्योषाग्निकैर्वा ॥ करभीक्षीरवृत्तिर्वा स्यात् ॥ गोमूत्रं महिषीमूत्रं वा सक्षीरं क्षीराशनः पिबेत् ॥ दाडिमयवानीयवानकधनिकापाठाऽम्लवेतसमरिचपंचकोल बिल्वफलयावशूकानक्षमात्रान्सलिलाढके विपाच्य तत्कषायेण घृतप्रस्थं साधयेच्छोफार्शोगुल्ममेहाग्निसादहरं॥अर्शोविहितविधिना चित्रकदध्नो नवनीतमाददीत ॥ चित्रकमूलगर्भं सचित्रककल्कतक्रसिद्धं समानं पूर्वेण ॥ यथादोषोच्छ्रा-

१ कासचिकित्सितोक्तं प्रस्थोन्मिते यवक्काथे विंशतिर्विजयाइत्यादिशीलयेत् ॥

र्य च धान्वंतरं कल्याणकं पंचगव्यं तिक्तं महातिक्तमुदरोक्तानि वा तिल्वकचतुर्थानि घृतानि पाययेत् ॥ दशमूलक्काथकंसं पथ्याशतं गुडतुलोन्मिश्रमधिश्रयेत् ॥ लेहीभूते तत्र त्रिकटुकत्रिजातकयवक्षारचूर्णं प्रक्षिपेत्क्षौद्रार्द्धप्रस्थं च ॥ एता दशमूलहरीतक्योऽतिप्रवृद्धमपि श्वयथुमुदरज्वरारोचकाविपाकपांडुरोगगुल्मभेहश्वासकासकार्श्यामवाताम्लपित्तान् समूत्रशुक्रदोषांश्च निघ्नंति ॥ शठीपुष्करमूलकारवीचित्रकाजाजीजीवंतीबिल्वमध्यक्षारवृक्षाम्लैर्दशमूलेन च परिगृहीतानि घृततैलभृष्टानि पेयादीन्यन्नान्यल्पस्नेहलवणान्युपकल्पयेत् ॥ स्पर्शसुखांश्चाभ्यंगप्रदेहसेकान् ॥ शैलेयस्थौणेयकश्रीवेष्टकागुरुदेवदारुह्रेणुकाकुष्ठध्यामकपद्मकमांसीमागधिकावन्यधान्यतालीसपत्रकचतुर्जातकपलाशांबुदांबुप्रियंगुस्पृक्कानखैः श्लक्ष्णपिष्टैस्तैलमभ्यंगं पचेत् ॥ तैश्च प्रदेहं कुर्यात् ॥ सर्षपसौवर्चलसैंधवशार्ङ्गेष्टाभिश्च ॥ केवलैर्वाऽक्षमज्जाभिः ॥ विशेषतश्चैकांगजेषु पुनर्नवाहिंस्राकोशातकीकरवीरकिंशुकातिविषर्द्धिवृद्धिमूषिककर्णीहस्तिकर्णनलिकानाकुलीमूलकाकादनीशालत्रिफलादेवदारुरोध्रतालपर्णीदशपत्रिकाजयंतीभिः प्रलेपः ॥ मूलकतोयेन कवोष्णेन वृक्षकार्कनक्तमालनिंबवर्षाभूक्काथेन वा स्नानं ॥ अथानिलजे श्वयथौ त्रिवृतमेरंडतैलं चार्द्धमासं पिबेत् ॥ एरंडतैलमेव च विड्वातसंगे प्राग्भक्तं पयसा रसैर्वा ॥ वातहराभ्यंगस्वेदोपनाहांश्च कुर्यात् ॥ विशेषेण चैकांगगे मातुलुंगाग्निमंथशुंठीदेवदार्वहिंस्राप्रलेपः ॥ पित्तजे न्यग्रोधादिसिद्धं सर्पिः पिबेत्तिक्तं वा ॥ मूर्च्छाऽरतितृड्दाहेषु क्षीरं तदेव तु स्रंसनार्थी मूत्रयुग्मं[1] ॥ अभयाऽमरदारुमधुककटुकादंतीचंदनवेतसपटोलमूर्वादार्वीत्रायमाणोपकुल्याविशालाक्काथः ससर्पिरुपयुक्तः श्वयथुविषमज्वरदाहपिपासार्तिसंतापसन्निपातानुपशमयति ॥ घृतक्षीरक्षीरिवृक्षवेतसमंजिष्ठाम्र

१ मूत्रयुक्तामातपाठोभाति

णालचंदनादिभिः शीतवीर्यैः कल्पयेदभ्यंगादीन् ॥ कफोत्थे त्वारग्वधादिसाधितं तैलं पिबेत् ॥ क्षारमूत्रतक्रासवारिष्टांश्च ॥ भल्लातकचित्रकविडंगबृहतीफलानि पृथांग्द्विप्रस्थशान्यच्छधान्याम्लद्रोणे गोमयाग्निना त्रिभागशेषमवतारयेत् ॥ तत्पूतशीतं मस्तुकलशेन सितोपलातुलया च युक्तमग्निकमागधिकाकल्कलिप्ते दृढे भांडे समावाप्य वैहायसे सुगुप्तं स्थापयेत् ॥ ततो दशाहस्थितोऽयमुपयुक्तो भल्लातकारिष्टः शोफोदरार्शोभगंदरग्रहणीकृमिकुष्ठमेहकार्श्यकिक्कसान् सत्वरमपनयति ॥ त्रिफलामरिचद्राक्षापिप्पलीकाश्मर्यफलानां प्रत्येकं शतं गुडतुलामुदकद्रोणं मधूपलिप्तभाजनस्थं सप्ताहमुष्णे काले द्विसप्ताहं शीते धारयेत् ॥ अयमष्टशतारिष्टः समानः पूर्वेण ॥ पुराणपिण्याककृष्णाशिग्रुत्वगतसीसिकतामूत्रपिष्टाः सुखोष्णाः प्रलेपे दद्यात् ॥ एकांगगे तु कालासरलाजशृंग्यजगंधाऽश्वगंधैकेषीकाशुंठीकुलत्थतर्कारीकुष्ठार्जकचित्रकजलमूत्राणि स्नाने ॥ चंडागुरुणी विलेपने ॥ संसर्गसन्निपातयोर्यथादोषोदयमिदमेव साधनं ॥ एकदेशाश्रये च श्वयथौ यथासन्नं वमनादीनि रक्तावसेचनं च कुर्वीतेति ॥ भवति चात्र ॥ प्रायोऽभिघातादनिलः सरक्तः शोफं सरागं प्रकरोति तत्र ॥ विसर्पनुन्मारुतरक्तनुच्च कार्यं विषघ्नं विषजे च कर्म ॥ ग्राम्याब्जानूपं पिशितमबलं शुष्कशाकं तिलान्नं गौडं पिष्टान्नं दधि सलवणं निर्जलं मद्यमम्लं ॥ धानावल्लूरं समशनमथो गुर्वसात्म्यंविदाहि स्वप्नं रात्रौ श्वयथुगदवान्वर्जयेन्मैथुनं च ॥ इति श्वयथुचिकित्सितं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथातो विसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ पूर्वरूपेष्वेव सर्वविसर्पाणां लंघनं रूक्षणं सिरामोक्षमुल्लेखनं च कुर्यात् ॥ न तु क्वचिदपि स्नेहनं ॥ निरामेषु क्षीणकफेषु च शीतवीर्याणि सर्पींषि तिक्तक-

१ विज्जलपितिपाठः

त्रायमाणाऽमृतादीनि पाने दद्यात् ॥ तत्र मदनेंद्रयवपटोलपिचुमंद-
मधुकेक्षुरसान्वमनेऽवचारयेत् ॥ द्राक्षात्रिवृत्त्रिफलात्रायमाणाविरेचने
॥ मुस्तदेवदारुकुष्ठशताह्वावाराहीधान्यकृष्णगंधाऽश्वगंधावंशार्तगलान्
लेपसेकेषु ॥ अनिले ह्रस्वपत्रवल्लीकंटकपंचमूलानि च ॥ पित्ते तु-
कमलोत्पलशैवलकंकदूर्वामृणालकशृंगाटकसेरुकशर्कराह्रीबेरचंदनमु-
क्तामगिगैरिकपयस्याप्रपौंडरीकमधुकपद्मकघृतक्षीराणि न्यग्रोधादि
च ॥ श्लेष्मण्यजगंधाऽश्वगंधाकालैकैषिकागुडूचीचरास्नावचाशीतशिवे
द्रपर्णीगोमूत्राणि वरणादि च ॥ संसर्गे यथादोषबलं विकल्पयेत् ॥
तत्र कफस्थानाश्रिते सामे पित्तस्थानगते च रूक्षा विशीताः प्रले-
पपरिषेकाः ॥ पित्ते नवाः सुशीताः सघृता वस्त्रांतरिताः क्षणे क्षणे
चापनीयान्ये प्रयोज्याः ॥ द्वंद्वजेषु यथायथं दोषान् चिकित्सेत्॥विशे-
षेणाग्निविसर्पे महातिक्तकं पिबेत् ॥ ग्रंथिविसर्पे रक्तपित्तसंसर्गमवे-
त्य प्राग्लंघनादीनि विरेचनांतानि शमनांतानि च शमनानि योजये
त् ॥ ततो वातश्लेष्महरं कर्म ॥ शूले च तदा स्निग्धाम्लोष्णाभिरु-
त्कारिकाभिर्ग्रंथीनामुपनाहं ॥ वातकफविसर्पोक्तैश्च समस्तैश्च वा-
सिद्धेन तैलेन तोयेन वा परिषेकः ॥ लिंपेद्वा शुष्कमूलकस्य कल्केन
नक्तमालत्वचा वा ॥ बिभीतकेन वा विजयाऽक्षनागबलाऽग्निमंथभू-
र्जग्रंथिवंशपत्राणां वा ॥ दंतीचित्रकमूलत्वक्कासीसार्कस्नुहीक्षीरभल्ला
तकास्थिभिरुष्णैर्लेपः शिलामपि भिनत्ति ॥ दीर्घकालप्रसक्ते तु ग्रंथौ
त्रिफलां प्रयुंजीत ॥ मधुपिप्पलीर्वा ॥ मुस्तासक्तुभल्लातकानि वा ॥
सीधुमधुशार्करान्वा ॥ मातुलुंगरसानुविद्धां मदिरां वा ॥ गिरिजजतु-
वा गुल्मभेदनं वा ताम्रलोहोपलादिपीडनं ॥ जत्रूर्ध्वगते तीक्ष्णधूमवम
नानि च ॥ तथाप्यभेदे क्षारेणाग्निना वा दहेत् ॥ पाटयित्वा वा शस्त्रे-
ण परिशोधयेत् ॥ विदग्धं वा रक्तमपनीयापनीय पुनः पुनः स्वेदयेत्॥
एवं पर्यायेण रक्तपित्ते वातश्लेष्मणि चोत्तिष्ठेत ॥ सर्वस्मिन् विसर्पे-

पर्यागते विदारिते च व्रणवत्तैलं च ॥ दार्वीविडंगकंपिल्लकैर्यं थिव्रणं साधयेत् ॥ कर्दमके शीघ्रतरं सुतरां च वमनादीनि कृत्वा पुनर्जलौको भिरसृगवसेचयेत् ॥ असृक्प्रक्लेदाद्धि त्वङ्मांससिरास्रावसंक्लेदो भवति ॥ पिबेच्च कषायं घनपटोलपिचुमंदानां मुस्तोशीरामलकसारिवाणां चंदनोत्पलयोः पटोलादिवर्गस्य वा घृतमिश्रं वा दार्वीत्वकूतिक्तापटोलयष्ट्याह्वारिष्टमसूरत्रिफलात्रायमाणानां॥ विरेचनार्थं च त्रिवृच्चूर्णं सर्पिषा पयसा द्राक्षारसेन घर्माम्भसा वा पाययेत् ॥ त्रायमाणाशृतं वा पित्तोद्रिक्ते क्षीरमिति ॥ भवति चात्र श्रेष्ठाऽस्रस्रुतिरेवात्र विसर्पो ह्यसृगाश्रयः ॥ यत्र नासाव्रसंसृष्टो रक्तपित्तेन जायते ॥ न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरेचयेत्॥ तेन दोषो ह्युपस्तब्धस्त्वग्रक्तपिशितं पचेत् ॥ ॥ इति विसर्पचिकित्सितं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ पूर्वरूपेष्वेव कुष्ठिनं स्नेहपानेनोपक्रमेत ॥ तत्र वातोत्तरे मेषशृंगीशार्ङ्गेष्टैरंडगुडूचीद्विपंचमूलसिद्धं तैलं घृतं वा पानाभ्यंगयोर्विदध्यात् ॥ पित्तोत्तरे वाऽश्वकर्णककुभपलाशपिचुमंदमधुकरोध्रसमंगासिद्धं सर्पिः ॥ अथवा पटोलपिचुमंददार्वीदुरालभातिक्तरोहिणीपाठापर्पटकत्रायमाणानां पालिकान् भागान् जलाढकद्वयेऽष्टभागशेषं क्वाथयेत् ॥ तेन कार्षिकैश्चंदनोपकुल्यामुस्तत्रायंतींद्रयवभूनिंबैः कल्कितैः सर्पिषो द्वादशपलं साधयेत् ॥ एतत्तिक्तकं सर्पिः कुष्ठविसर्पविस्फोटगंडगंडमालाश्वयथुपिडकारक्तपित्तदुर्नामवातशोणितकामलापांड्वामयोन्माददाहतृड्भ्रमकंडूदुष्टनाडीगुल्ममदतिमिरव्यंगश्वित्रापस्मारभगंदरोदरप्रदरज्वरगरविद्रधिग्रहणीहृद्रोगानपहरति ॥ सप्तच्छदकटुकाऽतिविषाशम्याकपाठाभूनिंबमुस्तत्रिफलोशीरपटोलपर्पटकपिप्पलीद्वयद्विरजनीद्विसारिवाचंदनदुरालभाग्निकवचाशतावरीविशालाकुटजबीजवृषमूर्वागुडूचीभूनिंबनिंबत्रायमाणाकटुकगर्भं द्विगुणामलकरसमष्टगुणांबु सर्पिर्विपक्वं म-

ह्वातिक्तकाख्यं घृतमधिकगुणं पूर्वस्मात् ॥ गुग्गुलुं पंचतिक्तं वा पिबेत् ॥ कफोत्तरे शालिपियालशम्याकारिष्टसप्तपर्णचित्रकमरिचवचाकुष्टैः साधितं ॥ अथवा बृहतीद्वयकाकमाचीशुकनासाक्वाथे मरिचविडंगशिग्रुजातिदेवदारुस्नवकहरिद्राऽभयाकल्केन वाजिमूत्रेण च सिद्धं सर्पिः ॥ सर्वेषु च भल्लातकतुवरकसिद्धार्थकान्यतमतैलं ॥ भल्लातकपथ्याक्रमिघ्नसिद्धं वा हविः ॥ ततः स्निग्धस्य यथादोषं यथासत्त्वं च संशोधनादि प्रयुंजीत ॥ सिरां च बलापेक्षी विध्येदेकां द्वे तिस्रः चतस्रः पंच वा ॥ अंतरांऽतरा च पुनः पुनः स्नेहं पिबेत् ॥ दुर्बलं च शून्यकोष्ठं कुष्ठिनं वायुरभिभवति ॥ वमने त्वस्य मधुककुटजबीजनिंबपटोलपल्लवानि विदध्यात् ॥ कुंभनिकुंभत्रिफला विरेचने माणिभद्रवटकांश्च ॥ पटोलविशालयोर्मूलं त्रिफला च पृथक्त्रिभागोनत्रिशाणाः कटुकात्रायमाणे शाणांशे शुंठ्यास्त्रिभागोनः शाणः तदेतत्पलमैकध्यं सलिले विपाच्य पाययेत् ॥ ऊर्ध्वाधो विरिक्तश्च जीर्णे जांगलरसेनाश्नीयात् ॥ एवमेतत्षड्रात्रप्रयोगात्परं पित्तकफशोफकुष्ठदुष्टनाडीव्रणार्शोभगंदरग्रहणीपांडुहलीमककामलाविषमज्वरहृद्रोगस्तिवेदनाप्रमुभयानुलोमनं वा ॥ ब्राह्मीरससाधितं सर्पिः पिबेत् ॥ आवर्तकीतुलां सलिलार्मणेऽष्टांशशिष्टां विपाच्य तेन निर्यूहेण तन्मूलैश्च घृतप्रस्थं साधयेत् ॥ ततो मात्रामेकाहांतरं पिबेत् ॥ ऊर्ध्वाधोविरिच्यमानस्तृषितः शीतलवणमारनालं जीर्णस्नेहश्च तेनैव कोद्रवौदनमश्नीयात् ॥ अनेन कुष्ठश्वित्रापचीभगंदरनाडीव्रणाखुविषाणि सिध्यंति ॥ मेध्यं चैतत्पुंसवनं च ॥ दार्वीपटोलबृहतीसेव्यमदननिंबकलमालबनेंद्रयवैः सस्नेहैरास्थापनं ॥ एभिरेवच विपक्वः स्नेहोऽनुवासनार्हस्यानुवासनं ॥ दंतीमरीचफणिज्झकार्द्रककरंजबीजपिप्पलीविडंग-

१ पृथक्प्रत्येकं त्रिभागेन ऊनस्तृतीयः शाणो येषां ते पटोलादयः पंच पृथक्त्रिभागापचितत्रिशाणा इत्यर्थः ॥ षट्धानकाः शाणः ॥

सैंधवैरूर्ध्वंजत्रुगते कुष्ठे कृमिषु च ॥ शिरोविरेकः सूत्रस्थानोक्तैः वैरेचनिकधूमश्च ॥ ततः सर्वतो विशुद्धस्यांतर्बहिः शमनानि प्रयुंजीत ॥ खदिरकदरतिनिशासनशिरीषशिंशपाशाकसर्जार्जुनजंबूकरवीरधवामलकीमुष्कककक्षवकबदरीबब्बूलनिंबकरंजकदंबमधूकसारान् साद्रान् कृतमालनिचुलपटोलांकोल्लबल्लाबिल्वकुटजकटभीपारिभद्रकसह्चरगृध्रनखीवरुणवर्धमानार्कशोभांजनकाटरूषकशतावरीश्वदंष्ट्रारिमेदाश्वकर्णश्रीपर्णीस्वयंगुप्ताऽग्निमंथेंद्रवारुणीकाकोदुंबरिकामेषशृंगीदुंदुकगुडूचीवर्षाभूश्रेयसीबृहतीद्वयरोहिणीमूर्वाशार्ङ्गेष्टामूलानि च शकलयित्वा पृथक् त्रिंशत्पलिकानि च संक्षुद्य महति कटाहेऽष्टगुणेनांभसा क्राथयेत् ॥ अष्टभागशेषं निर्यूहमवतार्य परिस्राव्य च तस्मिन् सर्पिषः पलशतत्रयं विपचेत् ॥ ईषदवशेषकषाये च द्विदलीकृतारुष्करसहस्रत्रायमाणमावाप्य पुनः पाचयेत् ॥ विगतस्वरसाण्यरुष्कराण्यपास्य तस्मिन्स्नेहे चूर्णितानि प्रक्षिपेद्धाधिघातकव्योषनाकुलीमार्कवार्ककाकादनीतगरकटुकाकुंभबिल्वहिंगुविडंगचित्रकातिविषामुस्तेंद्रयवेंद्रवारुणीरूप्यमलल्लोहकांतरसांजनाभ्रकशुकनासादेवदालीत्रिफलालांगुलकीविशालाकुंभनिकुंभवचावाराहीवनमालामहाद्रुमकर्कोटकीभपुन्नाटसोमपर्णीनाकुलिकाद्वयपटोलीजातीपल्लवताप्यकारवेल्लीकाकोलीकंदकसप्तच्छदशार्ङ्गेष्टोत्पलसारिवागुग्गुलुशिलाजतुमूर्वाकुस्तुंबरीजीरकद्वयपाठेंदुरखावत्रकंदहरिद्राद्वयलवणपंचकानि प्रत्येकं त्रिपलिकानि शृंगीविषपलं चैकं ॥ ततो दर्व्या समंतादाघट्य गुप्तं भूमौ धान्ये वा मासं निखनेत् ॥ अथ कृतसंशुद्धिस्वस्त्ययनः कुष्ठी प्रातस्ततो मात्रामुपयुंजीत॥ जीर्णे च यथेष्टमाहारं॥ तेनास्य पूर्वमंगानि तुद्यंते भिद्यंते शूयंते स्फुरंति स्फुटंति च ततः सप्तरात्रात्पुनः स्वस्थी भवंति ॥ अपिच ॥ योगराजमवलिह्य समस्तं संज्ञयैव कथितोत्तम-

१ गृध्रनखी बदरीविशेषः २ वर्धमान एरंडः

शक्तिं ॥ हंति कुष्ठमतिपातितगात्रं स्नायुजालपरिशेषमशेषं ॥ श्वासाग्निसादारुचिकासयक्ष्मगुल्माढ्यवातग्रहणीप्रमेहान् ॥ शोफं कृमीन् पांडुगदं जरां च निवर्त्तयत्येष रसायनाख्यः ॥ त्रिफलादशमूलमूर्वामुस्तसप्तच्छददारुनिंबत्वग्गवाक्षीचित्रकमंजिष्ठाव्योषचूर्णं नवगुणैः सक्तुभिर्युक्तं सक्षौद्रं शीलयेत् ॥ अथवा क्षुण्णान्यवान्निस्तुषान् रात्रौ गोमूत्रपर्युषितानहनि किलिंजे शोषयेदेवं सप्ताहं भावयेच्छोषयेच्च ॥ ततस्तान्सक्तून्कृत्वा भल्लातकप्रपुन्नाटावल्गुजचित्रकविडंगमुस्तचूर्णं चतुर्भागयुक्तानसनादिकषायेण पाययेत् ॥ एवमसनादिक्काथपीतानामारग्वधादिकषायपीतानां वा गोजीर्णकानां वा यवानां सक्तूनरुष्कराग्निमंथचूर्णमिश्रान्खदिरासनसाररोहितकगुडूचीनामन्यतमस्य कषायेण दाडिमाम्लवेतसाम्लेन सैंधवलवणेन सितामधुमधुरेणालोड्य पाययेत् ॥ एष सक्तुमंथकल्पः ॥ यावकांश्च भक्ष्यानपूपपूर्णकोशशाष्कुलीप्रभृतीन् कुर्यात् ॥ यववच्च गोधूमैश्च सुरां कल्पयेत् ॥ पलाशक्षारभावितशालितंदुलपिष्टेन क्षारोदकेनैव स्वेदितेन प्रियंगुगजपिप्पलीचित्रककंकेबुकैलवालुकपरिपेलवरोध्रमरीचविडंगचूर्णमिश्रेण नवे चैनं भाजने जतुशृते क्षौद्रपिप्पलीलिप्ते स्थापयेत् ॥ ततो गंधरसोपपन्नां कुष्ठिने पातुं दद्यात् ॥ खदिरशिंशपासारमुत्तमवारुणीं ब्राह्मीं कोशवतीं च स्वकषायकल्केन विपचेत् ॥ तेन क्काथेन तंदुलान्भावयेत् ॥ पिष्टं च स्वेदयेत् ॥ अभिषुणुयाच्च पूर्ववत् ॥ त्रिवृच्छ्यामाऽग्निमंथसप्तच्छदकोलाकेंबुकशंखिनीतिल्वकत्रिफलापलाशशिंशपानां रसमादाय पलाशद्रोण्यामभ्यासिच्य खदिरांगारतप्तमयःपिंडमेकविंशतिवारान्निर्वाप्य ततस्तं रसमासिच्य स्थाल्यां गोमयाग्निना साधयेत् सिध्यति चावपेत्पिप्पलीचूर्णस्य भागं द्वे मधुनस्तावद्घृतस्य ॥ ततश्चतुर्भागावशिष्टेऽवतीर्णे भूयोऽग्नितप्तमयःपिंडं तस्मिन्प्रक्षिपेत् ॥ प-

शांतं च लोहपात्रे खनुगुप्तं दद्यात् ॥ इयमयस्कृतिर्दुःसाधनमपि कुष्ठं मेहं वा साधयति स्थूलं कर्शयति पांडुशोफमपहंति सप्तममिमुद्धरति ॥ विशेषेण राजयक्ष्मिणामुपदिश्यते वर्षशतायुश्चैनामुपयुज्य पुरुषो भवति ॥ असनादिक्काथमासिच्य पलाशद्रोण्यामयोघनैस्तप्तैः संयोज्य निर्वाप्य च कृतसंस्कारे कलशे प्रक्षिप्य वत्सकादिं प्रतिवाप्य क्षौद्रं च सुगुप्तं मासं निधायोपयुंजीत ॥ एवं न्यग्रोधादिष्वारग्वधादिषु चायस्कृतीर्विदध्यात् ॥ खदिरसुरदारुसारक्काथप्रस्थं क्षौद्रप्रस्थं मत्स्यंडिकाप्रस्थं लोहचूर्णार्द्धप्रस्थं त्रिफलाचतुर्जातकमरिचानि च कार्षिकाणि प्रक्षिप्यायसे भांडे मासस्थितं तदुपयोजयेत् ॥ रसायनप्रयोगेण च लोहतुलां तुवरकास्थीनि भल्लातकान्यलंबुषामवल्गुजं गुग्गुलुमर्शोविहितविधानेन वा चित्रकमिति ॥ भवति चात्र ॥ किलासकुष्ठग्रहणीप्रमेहस्थूलत्वदुर्नामभगंदरेषु ॥ पांडुत्वशूनत्वकफामयेषु मंथादियोगान्विदधीत सामे ॥ शाल्यो यवगोधूमाः कोरदूषाः प्रियंगवः ॥ मुद्गा मसूरास्तुवरी तिक्तशाकानि जांगलं ॥ त्रिफलारुष्करारिष्टक्षौद्र योजितभावितं ॥ धात्रीखदिरनिंबांबु रसं मुद्गपटोलजं ॥ मद्यान्यौषधगर्भाणि मथितं चेंदुराजिमत् ॥ अन्नपानं हितं कुष्ठे नत्वम्लवणौषधं ॥ दधिदुग्धगुडानूपतिलमाज्यं त्यजेत्तरां॥ तुलार्द्धनिंबपंचांग्यास्तथा खदिरसारतः ॥ हरीतकीदलतुला भल्लातकतुला दश ॥ कृष्णाविडंगकुडवं चैकध्यं विपचेज्जले॥ कषायं तं परिस्राव्य निदध्यात्ताम्रभाजने ॥ षण्मासांतरितं कुष्ठैः क्रिमिमेहैर्विमुच्यते ॥ निंबारिष्ट इति ख्यातो वरुणेनैष निर्मितः ॥कटुकापटोलमूलोत्तमावचानिंबरात्रिमंजिष्ठानां ॥ संशीलितः कषायस्तथाऽऽमयान् श्लेष्मपित्तबहुलान्हंति॥ वातोत्तरांस्तु सर्पिर्विपाचितं कथितकल्कितैश्च कटुकाद्यैः ॥ खदिरारिष्टगुडूचीसुरतरुदार्वीश्च कल्पयेत्पृथगेवं ॥ शीतः कषायः खदिरस्य पीतः सक्षौद्रताक्ष्यौं हरति प्रसह्य ॥ त्वक्कंठरोगापचिकुष्ठमेहान्वलाहका-

न्वायुरिव प्रचंडः ॥ सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलारसेन विडंगकल्केन च संप्रयुक्तः ॥ कुष्ठं कषायः खदिरस्य हंति तिष्ठन् कषायं मनसीव धर्मः॥खदिरस्य लूनाशिरसो मूले खातस्य मध्यमं मूलं ॥ छित्वाऽधोऽयःकुंभं रससंग्रहणाय निदधीत ॥ लिप्तान्कृष्णमृदेंधनैश्च निचितादादीपिताद्वह्निना तस्माद्यश्च्यवते रसः स सहितः क्षौद्राज्यधात्रीरसैः ॥ पीतः कुष्ठभगंदरोदरगतीर्मेहास्रपांडून् जयेत्प्रस्थस्तस्य जरां च भोज्यमिह तु त्याज्यं च भल्लातवत् ॥ योज्यं खदिरवन्निंबशिंशपारग्वधासनं ॥रोहितकं सुराह्वं च खदिरोदकपायिनः ॥ दार्वीरसांजनं वा गोमूत्रेण प्रबाधते कुष्ठं ॥ अभया प्रयोजिता वा मासं सव्योषगुडतैला ॥ दार्वीकलिंगकटुकाऽतिविषाऽग्निपाठा मूत्रेण सूक्ष्मरजसोधरणप्रमाणाः ॥पीता जयंति गुदजोदरगुल्मकुष्ठकोष्ठानिलाढ्यपवनग्रहणीप्रमेहान् ॥लाक्षादंतीमधुरसवराद्वीपिपाठाविडंगप्रत्यक्पुष्पीत्रिकटुरजनीसप्तपर्णाटरूषं ॥ रक्ता निंबः सुरतरुकृतं पंचमूल्योश्च चूर्णं पीत्वा मासं जयति हितभुग्गव्यमूत्रेण कुष्ठं॥ दशपलमरिष्टपल्लवकुसुमजटात्वक्पलं यथाकालं॥ प्रत्याहरेत्समस्तं कृतमालतरोश्च तत्तद्वत्॥संचूर्ण्य वस्त्रपूतं रसे प्लुतं खादिरेऽनले शुष्कं ॥चित्रकघनभल्लातकगोक्षुरकमहौषधत्रिफलाः ॥लोहविडंगावल्गुजसितोपलाः पलसमा रजीकृत्य ॥ सप्ताहमेकतस्तद्रसेन भृंग्यास्ततो भाव्यं॥ अथ पीतमक्षमात्रं घृतेन दुग्धेन कोष्णसलिलैर्वा ॥ अचिरात्करोति वह्निं मतिं स्मृतिं पाटवं मेधां ॥ कृमिकुष्ठगंडपांडुप्रमेहवक्त्रामयारुचिच्छर्दीः ॥ अपचीभगंदरस्थौल्यदुष्टनाडीव्रणव्यंगं॥कफपित्तजान्विकारान्विशेषतः सुविषमान्निवर्त्तयति॥वर्षाद्विषगरकृत्या नित्याभ्यासेन खलतिपलितानि॥त्रिकटूत्तमातिलारुष्करराज्यमाक्षिकसितोपलाविहिता॥गुलिका रसायनं स्यात् कुष्ठजिच्च वृष्या च सप्तसमा॥चंद्रशकलाग्निरजनीविडंगतुवराख्यारुष्करत्रिफलाभिः॥वटका गुडांशकॢप्ताः समस्तकुष्ठं विनाशयंत्यभ्यस्ताः ॥ विडंगभल्लातकवा-

कुचीनां सद्वीपिवाराहिहरीतकीनां ॥ सलांगलीकृष्णतिलोपकुल्या गुडेन पिंडी विनिहंति कुष्ठं ॥ पथ्याकलिंगकपलाशफलेंदुराजीभल्लातकास्थिचतुरंगुलचित्रकाख्यैः ॥ सावर्तकीकृमिहरैः क्रमवर्द्धितांशैर्मूत्रेण तुल्यतुवरैर्वटका गदघ्नाः ॥ शशांकलेखा सविडंगसारा सपिप्पली वा सहुताशमूला ॥ सायोमला सामलका सतैला कुष्ठानि कृच्छ्राणि निहंति लीढा॥भूर्निबत्रिफलापद्मपद्मकातिविषाकणाः ॥मूर्वापटोलीद्विनिशापाठातिक्तेंद्रवारुणीः ॥ सकलिंगवचास्तुल्या द्विगुणाश्च यथोत्तरं ॥ लिह्याद्दंतीत्रिवृद्धात्रीचूर्णिता मधुसर्पिषा ॥ कुष्ठमेहप्रसुप्तीनां परमं स्यात्तदौषधं ॥ वराकणाविडंगान्वा लिह्यात्तैलाज्यमाक्षिकैः ॥ खदिरशाकलचूर्णं क्षौद्रसर्पिर्विमिश्रं सगिरिजतुविडंगं मात्रया सेवमानः ॥ लघुमितहितभोजी ब्रह्मचारी जितात्मा श्वयथुकिटिभकोठश्वित्रकुष्ठानि हन्यात् ॥ खदिरासनसारस्य तुलां द्रोणेऽम्भसः क्षिपेत् ॥ अष्टमेऽहनि तत्तोयं पचेदादर्विलेपनात् ॥ त्रिफलार्द्धतुलाचूर्णं तत्पादेन तु बाकुची ॥ तदर्द्धं द्वीपिनो मूलं तद्वत् ब्राह्मीं समार्कवां ॥ लोहकृमिघ्नद्विप्रस्थं क्षिप्त्वा तद्वटकीकृतं ॥ कुष्ठमेहग्रहण्यर्शोभगंदरिषु पूजितं ॥ लांगलीत्रिफलालोहचूर्णं दशपलं पृथक् ॥ गुटिकात्रिशतं कुर्याद्भृंगराजरसाप्लुतं॥छायाशुष्कां च तत्राद्धगुटिकां भक्षयेत्पुरः॥जीर्णेरसेन रूक्षेण पेयां पूर्वं च भोजयेत्॥यंत्रितो ब्रह्मचर्याद्यैः क्रमेण गुलिकामपि ॥ खादेत्परस्तान्मासस्य भवेत्कामचरः क्रमात् ॥ एवं सर्वाणि कुष्ठानि जयत्यतिबलान्यपि ॥ धीमेधास्मृतियुक्तश्च नीरुक् जीवेत्समाःशतं ॥ वासाऽमृतानिंबवरापटोलव्याघ्रीकरंजोदककल्कपक्वं ॥ सर्पिर्विसर्पज्वरकामलास्रकुष्ठापहं वज्रकमामनंति ॥ त्रिफलात्रिकटुत्रिकंटकारीकटुकाकुंभनिकुंभराजवृक्षैः ॥ सवचाऽतिविषाऽग्निकैः सपाठैः पिचुभागैर्नववज्रदुग्धमुष्ट्या ॥ पिष्टैः सिद्धं सर्पिषः प्रस्थमे-

१ द्राक्षेतिपाठः

भिः क्रूरे कोष्ठे स्नेहनं रेचनं च ॥ कुष्ठश्विन्त्रप्लीहवर्ध्माश्मगुल्मान् ह-न्यात्कृच्छ्रांस्तन्महावज्रकाख्यं ॥ पतेल्लैलीतकवसा क्षौद्रजातीरसा-न्विता ॥ कुष्ठघ्नी समसर्पिर्वा सगायत्र्यसनोदका ॥ मूत्रैर्विनीता त्रि-फलारसे वा सिद्धा घृते वांऽभसि केवले वा ॥ रसायनं पथ्यभुजो-हरिद्रा निहंति पांड्वामयकुष्ठमेहान् ॥ पिबेदमृतवल्ल्या वा स्वरसं यं-त्रपीडितं ॥ मेध्यं तत्कुष्ठमेहार्शश्छर्दिवातास्रनाशनं ॥ स्थिरकठि-नमंडलानां कुष्ठानां पोटलैर्हितः स्वेदः ॥ स्विन्नोत्सन्नं विलिखेत्कुष्ठं तीक्ष्णेन शस्त्रेण ॥ रुधिरागमार्थमथवा शृंगालाबूभिरपहरेद्रक्तं ॥ प्र-च्छेदल्पं कुष्ठं विरेचयेद्वा जलौकोभिः ॥ ये लेपाः कुष्ठानां युज्यंते नि-र्हृतास्रदोषाणां ॥ संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषां ॥ येषु न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेंद्रियनाशनेषु कुष्ठेषु ॥ तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दो-षं च विस्राव्य ॥ लेपोऽतिकठिनपरुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ॥ पी-तागदस्य कार्यो विषैः समंत्रागदैश्चानु ॥ स्तब्धानि सुप्तसुप्तान्यस्वेदन-कंडुलानि कुष्ठानि ॥ कूर्चैर्दंतीत्रिवृताकरवीरकरंजकुटजानां ॥ जात्य-र्कनिंबजैर्वा पत्रैः शस्त्रैः समुद्रफेनेन ॥ घृष्टानि गोमयैर्वा ततः प्रदेहैः प्रदिह्यानि ॥ आरग्वधः सैडगजः करंजो वासा गुडूची मदनं हरिद्रे ॥ श्याह्वः सुराह्वः खदिरो धवश्च निंबो विडंगं करवीरकश्च ॥ ग्रंथिश्च भू-र्जो लशुनः शिरीषः सलोमशो गुग्गुलुकृष्णगंधे ॥ फणिज्जको वत्सक-सप्तपर्णपीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥ वचा हरेणुस्त्रिवृता निकुंभो भ-ल्लातकं गैरिकमंजनं च ॥ मनःशिलाले गृहधूमएला कासीसरोध्रार्जु-नमुस्तसर्जाः॥ इत्यर्द्धरूपैर्विहिताः षडेते गोपित्तपीताः पुनरेव पिष्टाः॥ सिद्धाः परं सर्षपतैलयुक्ताश्चूर्णाःप्रदेहा बहुशः प्रयुक्ताः ॥ कुष्ठानि कृ-च्छ्राणि नवं किलासं सुरेंद्रलुप्तं किटिभं सदद्रुं ॥ भगंदरार्शांस्यपचीं सपामां हन्युः प्रयुक्ता न चिरान्नराणां ॥ निंबं हरिद्रे सुरसं पटोलं कु-ष्ठाश्वगंधे सुरदारु शिग्रुः ॥ ससर्षपं तुंबरुधान्यवन्यं चंडा च चूर्णानि

समानि कुर्यात् ॥ तैस्तक्रयुक्तैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्वर्त्तयितुं यतेत ॥ तथाऽस्यकंडूपिडकाः सकोठाः कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजंति ॥ मुस्तामृतासंगकटंकटेरीकासीसकंपिल्लककुष्ठरोध्राः॥गंधोपलः सर्जरसं विडंगं मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥ तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णान्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थं ॥ दद्रुः सकंडूः किटिभानि पामा विचर्चिका चेति तथा न संति ॥ गंडे महावृक्षभवे निलीनः स्विन्नः कुकूले पुटपाकयुक्त्या ॥ विचर्चिकां सर्षपपिंडकल्को निहंति लज्जामिव रागवेगः ॥ मनःशिलाले मरिचानि तैलमार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ॥ तथाकरंजप्रपुनाटबीजं कुष्ठान्वितं गोसलिलेन पिष्टं ॥ गुग्गुलुमरिचविडंगैः सर्षपकासीसमुस्तसर्जरसैः ॥ श्रीवेष्टकालगंधैर्मनःशिलाकुष्टकंपिल्लैः ॥ उभयहरिद्रासहितैश्चार्किकतैलेन मिश्रितैरेभिः ॥ दिनकरकरातितप्तैः कुष्ठं घृष्टं च नष्टं च ॥ मरिचं तमालपत्रं कुष्ठं समनःशिलं सकासीसं ॥ तैलेन युक्तमुषितं सप्ताहं भाजने ताम्रे ॥ तेनालिप्तं सिध्मं सप्ताहाद्घर्मसेविनोऽपैति ॥ मासान्नवं किलासं स्नानेन विना विशुद्धस्य ॥ मयूरकं मंजरितं समूलं दग्ध्वा परिस्राव्य च सप्तकृत्वः ॥ तेनांभसा कंगुलिनोत्थतैलं सिद्धं परं सिध्मनिबर्हणाय ॥ वायसजंघामूलं वमनीपत्राणि मूलकाद्बीजं ॥ तक्रेण भौमवारे लेपः सिध्मापहः सिद्धः॥जीवंती मंजिष्ठा दार्वी कंपिल्लकःपयस्तुत्थं ॥ एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥ देयः समधूच्छिष्टो विपादिका तेन शाम्यतेऽभ्यक्ता ॥ चर्मैककुष्ठकिटिभं कुष्ठं शाम्यत्यलसकं च ॥ सप्तपर्णकरंजार्कमालतीकरवीरजं ॥ मूलं स्नुहीशिरीषाभ्यां चित्रकास्फोतयोरपि ॥ करंजबीजद्विनिशाल्योषैडगजसर्षपाः॥वरा बेलं च तैस्तैलं सगोमूत्रैर्विपाचितं ॥ कुष्ठदुष्टव्रणग्रंथिगंडमालाभगंदरान् ॥ विशेषाद्वातकफजान् हंत्यभ्यंगेन वज्रकं ॥ एरंडतार्क्ष्यंयवनीपकदंबशार्ङ्गीकंपिल्लवेल्लफलिनीसुरवारुणीभिः ॥ निर्गुंड्यरुष्करसुराह्वसुवर्णदु-

ग्धाश्रीवेष्टगुग्गुलुशिलाहरितालबिल्वैः ॥ तुल्यं सुगकंदुग्धं सिद्धं तैलं स्मृतं महावज्रं ॥ अतिशयितवज्रकगुणं श्वित्रार्शोग्रंथिमालाघ्नं ॥ कनकक्षीरीशैलाभार्ङ्गीदंत्याः फलानि मूलं च ॥ जातिप्रवालसर्षपलशुनविडंगं करंजत्वक् ॥ सप्तच्छदार्कपल्लवमूलत्वक्निंबचित्रकास्फोताः ॥ गुंजैरंडकबृहतीमूलकसुरसार्जकफलानि ॥ कुष्ठं पाठा मुस्तं षड्ग्रंथा तुंबरुर्वचा मूर्वा ॥ एडगजकुटजशिग्रुत्र्यूषणभल्लातकक्षवकाः ॥ हरितालमवाक्पुष्पी तुत्थं कंपिल्लकोऽमृतासंगः ॥ सौराष्ट्रीकासीसं दार्वीत्वक्स्वर्जिकालवणं ॥ एतैस्तैलं तैलं कटुतैलं वा चतुर्गुणे मूत्रे ॥ करवीरमूलपल्लवतोयेन विपाचीतं जयति ॥ कटुकालाबुन्यस्तं नित्याभ्यंगेन वातकफकुष्ठं ॥ दद्रूमंडलकोठक्रिमिपामविचर्चिकाः सुतरां ॥ सिक्थकतुत्थकगुग्गुलुसिंदुररसांजनैः कटुकतैलं ॥ पामाकिटिभविचर्चिषु साधितमभ्यंजने श्रेष्ठं ॥ शैलेयकंपिल्लकपर्दिकारव्यसुराष्ट्रजासर्जरसोपलानि ॥ शिला च चूर्णो नवनीतयुक्तः कुष्ठे स्रवत्यभ्यधिकं प्रशस्तः ॥ एडगजकुष्ठसैंधवसिद्धार्थविडंगकांजिकैर्लिप्तं ॥ क्रिमिपामसिध्मदद्रूमंडलकुष्ठं शमं याति ॥ लाक्षाव्योषं प्रापुनाटं च बीजं सश्रीवेष्टाः कुष्ठसिद्धार्थकाश्च ॥ तक्रोन्मिश्रः स्याद्धरिद्रा च लेपो दद्रूघ्नो मूलकोत्थं च बीजं ॥ दूर्वाऽभयासैंधवचक्रमर्दकुठेरकाः कांजिकतक्रपिष्टाः ॥ त्रिभिः प्रलेपैरपि बद्धमूलां दद्रूं च कंडूं च विनाशयंति ॥ मनःशिलात्वक्कुटजं सकुष्ठं सलोमशः सैडगजः करंजः ॥ ग्रंथिश्च भौर्जः करवीरमूलं चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥ पलाशनिर्दाहरसेन वाऽपि कर्षोन्मितान्याढकसंमितेन ॥ दर्वीप्रलेपं प्रवदंति लेपमेतत्परं कुष्ठनिषूदनाय ॥ एलाचित्रकनिंबं वृषकं कुरुविंदनागरार्कं च ॥ चूर्णीकृतमष्टाहं भावयितव्यं पलाशस्य ॥ क्षारेण गवां मूत्रशृतेन तेनास्य मंडलान्याशु ॥ भिद्यंते विलं यंति च लिप्तान्यर्कोभितप्तानि ॥ मांसी मरिचं लवणं रजनी तगरं सुधा गृहाधूमः ॥ मूत्रं पित्तं क्षारः सपलाशः

कुष्ठनुल्लेपः ॥ मुस्तं त्रिफला मदनं करंज आरग्वधः कलिंगयवाः ॥ दार्वी सप्तसपर्णी स्नानं सिद्धार्थकं नाम ॥ एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकस्तथोद्धर्षः ॥ त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रबाधनः पांडुरोगघ्नः ॥ करवीरनिंबकुटजाच्छम्पाकाश्चित्रकाश्च मूलानां ॥ मूत्रे दार्वीलेपः क्वाथो लेपेन कुष्ठघ्नः ॥ श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरंजात्फलं त्वचो दार्व्यः ॥ सुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ शैरीषी त्वक्पुष्पं कार्पास्या राजवृक्षपत्राणि ॥ पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठहा लेपः ॥ दार्वी रसांजनस्य च निंबपटोलस्य खदिरसारस्य ॥ आरग्वधवृक्षकयोस्त्रिफलायाः सप्तपर्णस्य ॥ इति षट् कषाययोगाः कुष्ठघ्नाः सप्तमश्च तिनिशस्य ॥ स्नाने पाने च हितास्तथाऽष्टमश्चाश्वमारस्य ॥ आलेपनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेत एव च कषायाः ॥ तैलघृतपाकयोगैश्चेष्यंते कुष्ठशांत्यर्थं ॥ सर्षपकरंजकोशातकानि तैलान्यथेंगुदीनां च ॥ कुष्ठेषु हितान्याहुस्तैलं श्रेष्ठं च खदिरसारस्य ॥ शीताः प्रदेहसेकास्तिक्तं सर्पिः सिराविरेकश्च ॥ विशरणदाहक्लेदे विस्फोटे चर्मदलने च ॥ शीर्णनखरोममांसः कृमिमानन्त्रांभसी त्यजेत्कुष्ठी ॥ सद्योदुग्धं दुग्धं षण्मासात्कारभं जयेत्समधु ॥ एडगजः सविडंगो मूलान्यारग्वधस्य कुष्ठानां॥ उद्दालनश्च दंता गोश्च वराहोष्ट्रदंताश्च ॥ रजनीद्वयं कृमिघ्नं प्रपुनाटं राजवृक्षमूलं च ॥ कुष्ठोत्सादनमग्र्यं सपिप्पलीपाकलं योज्यं ॥ श्वित्राणां सविशेषं योक्तव्यं सर्वतो विशुद्धानां॥ उत्सन्नेषु च लेपाः सवर्णकरणास्तथाऽभ्यंगाः ॥ पक्षात्पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयान्मासान्मासाच्छोधनान्यप्यधस्तात् ॥ शुद्धिर्मूर्ध्नि स्यात्त्रिरात्रात्त्रिरात्रात्षष्ठे षष्ठे मास्यसृङ्मोक्षणं च ॥ यो दुर्वांतो दुर्विरिक्तोऽथवा स्यात्कुष्ठी दोषैरुद्धतैर्बाध्यतेऽसौ ॥ निःसंदेहं यात्यसाध्यत्वमेवं तस्मात्कृच्छ्राण्निर्हरेदस्य दोषान् ॥ व्रतदमशमसेवात्यागशीलाभियोगो द्विजगुरुसुरपूजा सर्वसत्त्वेषु मैत्री ॥ जिनैर्जिनसुतताराभास्कराराधनानि प्रकटितमलपापं कु-

१ शिवशिवसुत इतिपाठो ऽष्टांगहृदये

क्षमुन्मूलयंति ॥ ॥ इति कुष्ठचिकित्सितं नामैकविंशोऽध्यायः ॥२१॥

अथातः श्वित्रकृमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ कुष्ठादपि बीभत्सं यच्छीघ्रतरं च यात्यसाध्यत्वं ॥ श्वित्रमतस्तच्छांत्यै यतेत दीप्ते यथा भवने ॥ मदयंत्या सवायस्या सुरभ्या प्रग्रहस्य च ॥ शतं पलानां प्रत्येकं वरायास्त्वाढकत्रयं ॥ व्याघ्रीवह्निकमाचीवत्सकखदिरार्कमूलदंतींद्रयवाः ॥ सनिशाद्वया दशपलाः क्वाथेऽमीषां क्षिपेत्पिष्टा ॥ बीजं करंजे गुदिशिग्रुनिंबान्नीलीसनीलोत्पलचंद्ररेखाः ॥ श्यामाकिरातं कटुकत्रयं च पंचाढकं तत्र च पंचगव्यात् ॥ शमयत्यचिरेण घृतं मृदुहुतवहसाधितं महानीलं ॥ न किलासमेव केवलमपि च व्रणगुह्यरोगवल्मीकान् ॥उन्मादापस्मारावर्शोविद्रधिशिरोरोगान् ॥ गलगंडगुल्मगंडानर्बुदशोफप्रमेहगलरोगान् ॥ सविसर्पशोषपवनव्याधीन्विषमज्वरान् हन्यात् ॥ संशोधनं विशेषात्पीतस्नेहस्य योजयेदनु च ॥ श्वित्रे स्रंसनमग्र्यं मलयूरस इष्यते सगुडः ॥ तं पीत्वाऽभ्यक्ततनुर्यथाबलं सूर्यपादसंतापं॥सेवेद्विरिक्तश्च त्र्यहं त्र्यहं पिपासुः पिबेत्पेयां ॥श्वित्रेंऽगे ये स्फोटा जायंते कंटकेन तान् भिंद्यात्॥स्फोटेषु विस्रुतेषु प्रातःप्रातः पिबेत्पक्वं॥ मलयूमसनप्रियंगुं शतपुष्पां चांभसा समुत्क्वाथ्य॥पालाशं वा क्षारं यथाबलं फाणितोपेतं ॥ विनुपावल्गुजबीजाच्चूर्णं गोवारिभाविताद्द्रुशः ॥ मूलक्काथेन पिबेत्कलितरुक्तमालमदनफल्गूनां ॥ पीते किलासी तिलतैलदिग्धो दिने दिने स्याद्रविपादसेवी ॥ जीर्णे च तक्रानुकोद्रवाशी स्फोटोद्भवायैष विधिस्त्रिरात्रं ॥ विध्वाऽन्येद्युः स्फोटकान्कंटकैस्तान्बस्तीसोभिर्घृष्टयाशुकवस्त्र्या॥लिंपेत्कामं लेपनाद्वेदनायां लेपे योज्यः शंखनाभिर्जलेन॥व्योषसर्षपनिशागृहधूमैर्यावशूकपटुचित्रककुष्ठैः ॥ कोलतुल्यगुलिकार्द्धविषांशाः श्वित्रकुष्ठशमनो वर-

१ मलयमितिपाठः

लेपः ॥ गव्यं मूत्रं चित्रकव्योषयुक्तं सर्पिः कुंभे संस्थितं क्षौद्रमिश्रं ॥ पक्षादूर्ध्वं श्वित्रिणा पेयमेतत्कार्यं चास्मै कुष्ठदृष्टं विधानं ॥ मार्कवमथवा खादेद्भृष्टं तैलेन लोहपात्रस्थं ॥ बीजकशृतं च दुग्धं तदनु पिबेच्छ्वित्रनाशाय ॥ पूतीकार्कस्नुङ्नरेन्द्रद्रुमाणां मूत्रैः पिष्टाः पल्लवा जातिजाश्च ॥ घ्नंत्यालेपाच्छ्वित्रदुर्नामदद्रूपामाकोठान्दुष्टनाडीव्रणांश्च ॥ द्वैपं दग्धं चर्म मातंगजं च श्वित्रे लेपस्तैलयुक्तो वरिष्ठः ॥ पूतिः[1] कीटो राजवृक्षोद्भवेन क्षारेणाक्तः श्वित्रमेकोऽपहंति ॥ अक्षतैलद्रुता लेपः कृष्णसर्पोद्भवा मषी ॥ शिखिपित्तं तथा दग्धं ह्रीबेरं वा तदाप्लुतं ॥ उपोषितायान्नकालांस्त्रीन्श्वेतरूक्षवाकवे ॥ यष्ट्याह्वकुष्ठैडगजबीजचूर्णं घृतान्वितं ॥ दद्यात्तस्यपुरीषेण श्वित्रमुद्धाल्यलेपयेत् ॥ मासं हंत्याशु तच्छ्वित्रं विशेषाद्धस्त्यसंश्रितं॥ लेपः पटुवल्लशिखाकासीसं रोचनाकनकपुष्पी ॥ गोपित्तयुक्तमथवा चपलांजनयुग्मलोहरजः ॥काकोदुंबरिकावासावल्गुजचित्रकाः सगोमूत्राः॥कदलीक्षारयुतं वा खरास्थिदग्धं सगोरुधिरं ॥ नीलोत्पलं सकुष्ठं ससैंधवं हस्तिमूत्रपिष्टं वा ॥ हस्तिमदाध्युषितो वा मालत्याः कोरकक्षारः॥ सिद्धार्थकाबृहत्यौ करंजकोशातकीफलं गुंजा ॥ शुकनासा सगवाक्षी स्वर्णक्षीरी निकुंभश्च॥ लांगलिकाहयमारस्तिल्वकभल्लातकाश्च मूत्रं च॥ मुस्तास्नुही सहिंस्रासुवर्णशकलाफलोपेता ॥ मूलकबीजं व्योषं पीलु विडंगाग्निकर्णिकारश्च ॥पिचुमंदजातिकिसलयवाकुचिकातुत्थकुष्ठानि॥ कटुरोहिणी मनोह्वा त्रिफला च सुकल्किता गवां मूत्रे ॥ गजहयखरमूत्राणां पात्रत्रितयं स्नुगर्कदुग्धाभ्यां ॥ द्वौ कुडवाविह दद्यात्सर्षपतैलाच्चतुर्थी च॥ दर्वीलेपं सिद्धा रसक्रिया मूत्रिका नाम ॥ श्वित्रं घृष्टं लिप्तं त्रीनालेपांस्तथा न लंघयति ॥ मषतिलकचर्मकीलग्रंथ्यर्बुदसर्वकुष्ठघ्नी ॥ कुडवोऽवल्गुजबीजाद्धरितालचतुर्थभागसंमिश्रः ॥मूत्रेण गवां पिष्टः सव-

१ पूतिःकीटो वर्षाकालोद्भवः पिदिदिकेतिलोकप्रसिद्धः ॥

र्णकरणं परं श्वित्रे ॥ क्षारे सुदग्धे गजलिंडजे च गजस्य मूत्रेण परिस्रुतेन ॥ द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं दत्वा पचेद्बीजमवल्गुजानां ॥ श्वित्रं जयेच्चिक्कणतां गतेन तेन प्रलिप्तं बहुशः प्रघृष्टं ॥ कुष्ठं किलासं तिलकालकं वा यद्वा व्रणे स्यादधिमांसभूतं ॥ भल्लातकद्वीपिसुधार्कमूलगुंजाफलत्र्यूषणशंखचूर्णं ॥ कुष्ठं सतुत्थं लवणानि पंच क्षारद्वयं लांगलिकां च पिष्ट्वा ॥ स्नुगर्कदुग्धैर्घनमायसस्थं शलाकया तद्विदधीत लेपं ॥ कुष्ठे किलासे तिलकालकेषु मषेषु दुर्नामसु चर्मकीले ॥ शुल्ध्या शोणितमोक्षैर्विरूक्षणैर्भक्षणैश्च सक्तूनां ॥ श्वित्रं कस्य चिदेव हि प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥ स्निग्धे स्विन्ने गुडक्षीरमध्वाज्यैः कृमिणोदरे ॥ उत्क्लेशितकृमिकफे शर्वरीं तां सुखोषिते ॥ सुरसादिगणं मूत्रे क्वाथयित्वाऽर्द्धवारिणि ॥ तं कषायं कणागालकृमिजित्कल्कयोजितं ॥ सतैलस्वर्जिकाक्षारं युंज्याद्बस्तिं ततोऽहनि ॥ तस्मिन्नेव निरूढं तं पाययेत विरेचनं ॥ त्रिवृत्कल्कं फलकणाकषायलुडितं ततः ॥ ऊर्ध्वाधः शोधिते कुर्यात्पंचकोलयुतं क्रमं ॥ कटुतिक्तकषायाणां कषायैः परिषेचितं ॥ काले विडंगतैलेन ततस्तमनुवासयेत् ॥ शिरोरोगनिषेधोक्तमाचरेन्मूर्धगेषु तु ॥ उद्रिक्ततिक्तकटुकमल्पस्नेहं च भोजनं ॥ विडंगकृष्णामरिचपिप्पलीमूलशिग्रुभिः ॥ पिबेत्सस्वर्जिकाक्षारैर्यवागूं तक्रसाधितां ॥ रसं शिरीषकिणिहीपारिभद्रककेबुकात् ॥ पलाशबीजपत्तूरपूतिकाद्वा पृथक् पिबेत् ॥ सक्षौद्रं सुरसादीन्वा लिह्यात्क्षौद्रयुतान्पृथक् ॥ बेहुकत्वोऽश्वविट्चूर्णं विडंगक्वाथभावितं ॥ कृमिमान्मधुना लिह्याद्भावितं वा वरारसैः ॥ शिरोगतेषु कृमिषु चूर्णं प्रधमनं च तत् ॥ आखुपार्णीकिसलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ॥ पक्त्वा पूपलिकां खादेद्धान्याम्लं च पिबेदनु ॥ पंचकोलं सलवणमसांद्रं तक्रमेव वा ॥ नीपमार्कवनिर्गुंडीपल्लवेष्वप्ययं विधिः ॥

१ शतकत्वइतिपाठः

विडंगचूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्भक्ष्यान्प्रकल्पयेत् ॥ विडंगतंदुलैर्युक्तमर्द्धांशे-
रातपे स्थितं ॥ दिनमारुष्करं तैलं पाने बस्तौ च योजयेत् ॥ सुराह्व-
सरलस्नेहं पृथगेवं च कल्पयेत् ॥ तिल्वकोद्दालकपले त्रिवृच्छ्यामे
तदर्द्धतः ॥ दंतीद्रवंत्यावर्द्धेन तदर्द्धे चव्यचित्रकौ ॥ पिष्ट्वा विडंगयूषेण-
तेन भावितपीडितात् ॥ तैलं प्रस्थं तिलात्साध्यं क्रमिघ्नाद्विगुणे रसे ॥
तच्छोधनं पिबेत्काले विदध्याच्चानुवासनं ॥ कोशातकी करंजो वा स
र्षपस्नेहकल्पनं ॥ कृत्वा तेनैव विधिना पाययेदुदरक्रमि ॥ पुरीषजेषु
सुतरां दद्याद्बस्तिविरेचने ॥ शिरोविरेकं वमनं शमनं कफजन्मसु ॥
रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात्कुष्ठचिकित्सितात् ॥ इंद्रलुप्तविधिश्चात्र वि-
धेयो रोमभाजिषु ॥ क्षीराणि मांसानि घृतं गुडं च दधीनि शाकानि
च पर्णवंति ॥ समासतोऽम्लान्मधुरान् रसांश्च क्रमीन् जिघांसुः परिव-
र्जयेत ॥ ॥ इति श्वित्रक्रमिचिकित्सितं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वेषु केवला-
निलविकारेष्वंतर्बहिः स्नेहस्वेदौ सलवणोपनाहो निवातं स्थानं प्राव-
रणानि दशमूलक्राथसिद्धा महास्नेहप्रगाढाः स्निग्धदध्यम्ला नागरपि-
प्पलीतीक्ष्णग्राम्यानूपौदकशिरःपिशितरसाः पयांसि यूषाः प्रीणनानि
चान्नानि ॥ तैरेव च मांसैर्महास्नेहसंसृष्टैस्तदक्तानामभीक्ष्णं पिंडादि-
स्वेदाः ॥ अपि च ॥ कोलकुलत्थामरतरुयवसंमाषातसीवचाकुष्ठं ॥ रा
स्नातिलफलानि च वातजिदुत्कारिका कोष्णा ॥ विडालनकुलोष्ट्रशृ-
गालादिचर्मभिर्बंधः ॥ स्निग्धा बस्तयो नावनानि च प्रयोज्यानि ॥ दो
षोपक्रमणीयं चेक्षेत ॥ स्निग्धस्विन्नस्य हि तोदभेदनायामशूलादयो
वातविकाराः शीघ्रमुपशाम्यंति॥स्नेहश्च धातून् पुष्णाति बलं च देहे ज-
नयति॥तस्मात्पुनः पुनः स्नेहस्वेदौ शीलयेत् ॥ तन्मृदूकृते च कोष्ठे नाव
तिष्ठंत्यनिलामयाः॥यदि तु सदोषत्वान्न निवर्त्तेते॥ ततः सर्वशरीरगते-
ऽपि वायौ विशेषतः पक्वाशयाश्रिते मृदु स्नेहविरेचनं तिल्वकसर्पिः सा

तत्लाघृतमैरंडतैलं वा क्षीरेण दद्यात् ॥ एवं हि विशुद्धस्रोतसोऽनावृतः पवनो विचरन्नाशु शांतिमेति ॥अपिच॥स्निग्धाम्ललवणोष्णाद्यैराहारैर्हि मलाश्रिताः ॥ स्रोतोबंधाचलं रुंध्युस्तस्मात्तमनुलोमयेत् ॥ अथ दुर्बले विरेच्ये निरुहं पाचनीयदीपनीयद्रव्ययुक्तमेवं विधं च भोज्यं॥ भोज्ययुक्तं वा स्रंसनमवचारयेत् ॥ विशुद्धस्य च समिद्धेऽग्नावसकृत्स्नेहस्वेदौ स्वाद्वम्ललवणं चान्नपानं ॥ एवमप्यनिवृत्तावपीडकस्नेहान् बस्तिकर्म च प्रयोजयेत्॥आमाशये तु कृतवमनस्य षड्धरणंचूर्णं-॥परमतस्तु यथार्हं स्नेहादीन् ॥ नाभिदेशमाश्रिते बिल्वशलाटुभिः सिद्धान् मत्स्यान्॥ अशेषकोष्ठाश्रिते पुनरर्शोग्रहणीविहितमाममलपाचनं क्षारप्रयोगानंतरगुल्मोपक्रमं च युंजीत ॥हृदयस्थे अंशुमत्या शृतं पयः ॥ श्रोत्रादिगते शिरोगते च विशेषेण स्नैहिकं नस्यधूमं शिरोबस्तिमर्दनालेपान्यथास्वं च स्रोतसां प्रीणनं ॥ त्वचि स्थितेऽभ्यंगस्वेदनिर्वातानि ॥ रक्ते शीतप्रदेहविरेकरक्तमोक्षाः ॥ मांसमेदसोर्विरेकास्थापनशमनानि ॥ अस्थिमज्ञोरंतर्बहिः स्नेहाः ॥ शुक्रप्राप्ते हर्षः शुक्लं चान्नपानं ॥ विबद्धे तु शुक्रे विरेचनं ॥ ततो निर्बंधेऽनंतरोक्तां च क्रियां कुर्यात्पुत्रकामीयं चेक्षेत ॥ शुष्यति गर्भे बालेषु च यष्टिमधुककाश्मर्यफलसारिवाशर्कराघृतं पयो दद्यात् ॥ मांसादस्यमांसरसांश्च बृंहणीयस्नेहयुक्तान् ॥ सिरास्नावसंधिप्राप्तेऽभ्यंगमर्दनस्वेदोपनाहबंधाग्निकर्माणि ॥ संकोचे माषसैंधवसाधितं तैलमभ्यंगः ॥ स्वापे बहुशो रक्तावसेचनं न त्वंगम्लानौ शोषभयात् ॥ सुतरक्तस्य तैललवणागारधूमैः प्रदेहाः ॥ अथापतानकिनमस्रस्ताक्षमस्तब्धलांगूलमस्वेदनमवेदनमप्रलापिनमखट्वाघातिनमबहिरायामिनं चोपक्र-

१पूर्वोक्तं तच्च यथा॥दार्वीकलिंगकटुकाऽतिविषाऽग्निपाठामूत्रणे सुक्ष्मरजसो धरणमग्मा ॥ पीता जयंतिगदजोदरकुष्ठमेहकोष्ठानिलाढ्यपवनग्रहणीप्रदोषानिति ॥ धरणं पलस्यदशमो भागः ॥ मांससैंधवसाधितमितिपाठः

येत ॥ तत्र प्रागेव स्निग्धस्विन्नांगे व्योषविडंगश्वेतमरिचैरन्यैश्च ती-क्ष्णैः शिरोविरेचनैः स्रोतोविशुद्धये कृतनस्यमनंतरं चैनं विदार्यादिका-थमांसरसक्षीरदधिविपक्कं सर्पिरच्छं पाययेत् ॥ तथा नातिमात्रमनिलः प्रसरति ॥ ततो भद्रदार्वादिवर्गं वातघ्नमाहृत्य सयवकोलकुलत्थं सा-नूपमांसं च निःक्वाथ्य तत्कषायेणाम्लक्षीरवचामधुरवर्गप्रतीवापं महा-स्नेहं विपचेत् ॥ तमपतानकिनमभ्यंगपरिषेकावगाहनपानभोजनानु-वासननावनेषु विदध्यात् ॥ बलीयसि च वाते सुखोष्णकरीषपूर्णे कू-पे निषण्णमामुखं ॥ तप्तायां वा रथकारमुख्यां चुल्यां शिलायां वा सुरापरिषिक्तायां शाययेत्पलाशावच्छन्नं स्वेदयेद्वा पिंडेन ॥ मूलको-रुबूकस्फूर्जार्जकार्कसप्तलाशंखिनीस्वरससिद्धं वा तैलमभ्यंगादिषू प-योज्यं ॥ अभुक्तवता पीतमम्लं दधि मरिचवचायुक्तमाक्षेपकमपहं-ति ॥ तिलपीडनोपकरणद्रव्याण्यनल्पं कालं तैलपरिपीतान्यवक्षुद्य महति कटाहे पानीयेनाप्लाव्य क्वाथयेदास्नेहापगमात् ॥ ततस्तं स्नेह-मंभसउपरिष्टात्पाणिशरावयोरन्यतरेणादाय वातघ्नौषधदत्तप्रतीवापं स्ने-हपाककल्केन पचेत् ॥ एतदणुतैलं सर्ववातविकारहरं ॥ अणुतैलद्र-व्येभ्यो निष्पद्यत इत्यणुतैलं ॥ वेगांतरेषु च तीक्ष्णानवपीडान्प्रधम-नानि चासकृद्दद्यात् ॥ तथाऽनल्पश्लेष्मापगमेन श्वसनविमोक्षात्संज्ञापु-नःपुनर्नोपरुध्यते ॥ कुक्कुटकुलीरशिशुमारवराहवसाः पाययेत्॥यवको-लकुलत्थमूलकदधिघृततैलसिद्धां च यवागूं॥ सर्वाकारं च गतवेगः स्नेह विरेचनास्थापनानुवासनानि सेवेत॥ त्रिवृद्दंतीसुवर्णक्षीरीशंखिनीविडंग त्रिफलानामक्षसमाः कल्का बिल्वमात्रस्तिल्वकमूलानां त्रिफलारसद-धिपात्रे द्वे घृतप्रस्थमेकं सर्वमैकध्यं प्रतिसंसृज्य विपचेत्॥एतत्तिल्वक-सर्पिः स्नेहविरेचनमनिलरोगेषु॥तिल्वकस्नेहविधिरेववाऽशोकरम्यकयो-

---

१ रथकारमुख्यांचुल्यामित्यत्रांगारचुल्यामितिपाठः ॥ २ प्राणानाड्यो हृदाश्रिताः श्वसना इत्युच्यंते ॥

द्रेष्टव्यः॥शुद्धवातापतानकविधानमेतत् ॥संसृष्टे यथासंसर्गः॥सकफे तु वाते तुंबुरुफलाभयाहिंगुपुष्करमूललवणत्रयचूर्णं यवक्राथेन हृत्पार्श्वार्तिहरं पिबेत् ॥ हिंगुनागरदाडिमाम्लवेतससौवर्चलचूर्णं वा ॥ मुस्तपिप्पलीनागरातिविषाबिभीतकभार्ङ्गीचूर्णं वा मद्येनोष्णांबुना वाऽपतंत्रकश्वासहृद्रोगहरं ॥ सौवर्चलाभयाभ्योपसिद्धं च सर्पिः ॥ रास्नाऽम्लवेतससैंधववचाहरीतकीकल्कश्च घृतभृष्टो भक्षितः ॥ शुंठीचित्रकभार्ङ्गीशुकनासानिचुलमहावल्लीबृहतीद्वयकाकमाचीपुनर्नवैरक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं साधयेत् ॥ तत्पीतं परमपतंत्रकश्वासहिध्माहृद्रोगघ्नं ॥ पथ्याशतार्द्धकल्केन वा सौवर्चलपलद्वययुक्तं चतुर्गुणक्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ पीतमपतंत्रकघ्नं ॥ नचास्य शोधनार्थं बस्तयस्तीक्ष्णाः प्रयोज्याः ॥ हृद्रोगचिकित्सितं चेक्षेत ॥ अंतर्बहिरायामावेक.यामवत्साधयेत् ॥ तैलद्रोण्यां चात्र शयनं ॥ अंतरायामश्चैतयोर्घोरतरः ॥ अपिच ॥ विवर्णदंतवदनः स्रस्तांगो नष्टचेतनः ॥ प्रस्विद्यंश्च धनुःकंपी दशरात्रं न जीवति ॥ वेगेष्वतोन्यथा जीवेन्मंदेषु विनतो जडः ॥ खंजः कुणिः पक्षहतः पंगुलो विकलोऽथवा ॥ हनुस्रंसमप्यर्दितवच्चिकित्सेत् ॥ स्वेदयित्वा च हनू स्तब्धौ स्रस्तौ च स्वस्थानमानीय पाणिभ्यां पीडयेत् ॥ विवृतास्ये चिबुकं चोन्नामयेत् ॥ संवृतास्ये च नामयेत् ॥ जिह्वास्तंभे सामान्योक्तो विधिरेकायामे च ॥ तथा महातृणपंचमूले विदार्यादिजीवनीयानि मेद्यमांसान्यौदककंदांश्च द्विगुणोदके क्षीरद्रोणे क्षीरशेषं निःक्वाथ्य परिस्राव्य तैलप्रस्थेनोन्मिश्र्य पुनरधिश्रयेत् ॥ क्षीरानुगमे चावतार्य शीतं मंथयेत् ॥ ततः स्नेहमादाय पूर्ववद्विपचेत् ॥ एतत्क्षीरतैलं पानाभ्यंगादिषु विधेयं ॥ तैलं हितमिदमेवक्षीरघृतमक्षितर्पणं ॥ बिल्वकफलसिद्धक्षीरदध्ना च सह मांसरसान्कल्पयेत् ॥ यथोक्ताश्च यवागूः स्निग्धाश्च नस्यधूमकवलग्रहाः प्रयोज्याः ॥ कृष्णभूमिकेदारं रोहिणीकाष्ठैर्नातिशुष्कैर्दाहयेत् ॥ उपलिप्य

च गोमयेन पुनः खदिरकाष्ठैर्दग्ध्वा तद्भस्मापनीय तत्र शीतीभूते तैलं निषेचयेत् ॥ उषितं निशां खानयेत् ॥ तामनुगततैलां मृत्तिकामादाय पंचमूलेन सह क्वाथयेत् तमपि क्वाथपरिस्रुतमष्टगुणेन पयसा तैलावशेषं पाचयेत् ॥ एतदष्टगुणतैलं नावनात्सर्ववातव्याधिहरं ॥ तद्वच्च पंचमूलकाष्ठैर्दग्ध्वा भस्मापनीय विदार्यादिसिद्धेन तैलेन शतशो निषिच्य पूर्ववन्मृदमादायोष्णोदकवति कटाहेऽभ्यासिच्य तैलं पाणिना पिचुना वा गृहीत्वा व्याधिहरौषधक्वाथमांसरसक्षीराम्लभागसहस्रेण सहस्रपाकं साधयेद्यावत्कालेन शक्नुयात्पक्तुं ॥ प्रतिवापश्चात्र हैमवत दक्षिणापथकाश्वगंधावातघ्नानि च द्रव्याणि॥सिध्यति चास्मिञ्छंखानाध्मापयेत्॥दुंदुभीन्वादयेत् ॥ब्राह्मणानध्यापयेद्भोजयेच्च ॥ततःसिद्धं नस्यपानाभ्यंगबस्तिषु प्रयुंजीत॥एतत्सहस्रपाकमनिवार्यवीर्यं तैलं ॥एवं भागशतपकं शतपाकम्भीक्ष्णंच स्वेदयेत्॥ततः स्निग्धस्विन्ने श्लक्ष्णस्य मृदुनश्चर्मणो वाससो वा चतुरंगुलविस्तृताभिः पट्टिकाभिर्वक्रीभूतान्प्रदेशान्सगृह्णन्सर्वतो वेष्टयेद्बध्नीयात्॥निशिबद्धान्दिवा मुंचेद्दिवा वा निशि॥मोक्षांते चोत्कारिकाभिः सुस्निग्धाभिर्वातघ्नप्रकृताभिः स्वेदयेत् ॥ शोभांजनकतर्कारीद्वयसरलार्जुनकरंजाढकीगोक्षुरकैर्लेपोन्मर्दनसकान् कुर्यात् ॥ व्यायामैश्च विविधैर्मेदः क्षपयेत् ॥ स्थलान्युल्लंघयेत् प्रतिस्रोतः सरितमव्यालां तरेत् ॥ एवमूरुग्रहो शुष्के श्लेष्मणि प्रशाम्यतीति ॥ भवति चात्र ॥ सहचरं सुरदारुसनागरं क्वथितमंभसि तैलविमिश्रितं ॥ पवनपीडितदेहगतिः पिबन् द्रुतविलंबितगो भवतीच्छया ॥ रास्नामहौषधद्वीपिपिप्पलीशठिपौष्करं ॥ पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पिर्वातरोगहरं परं ॥ निंबामृतावृषपटोलनिदिग्धिकानां भागान्पृथक् दशपलानि पचेद्घटेऽपां ॥ अष्टांशशेषितरसेन पुनश्च तेन प्रस्थं घृतस्य विपचेत्पिचुभागकल्कैः ॥पाठाविडंगसुरदारुगजोपकुल्याद्विक्षारनागरनिशामिशिचव्यकुष्ठैः॥तेजोवतीमरिचवत्सकदीप्यकाग्निरोहिण्यरुष्क

रवचाकणमूलशुक्तैः ॥ मंजिष्ठयाऽतिविषया विषया यवान्या संशुद्ध-
गुग्गुलुपलैरपि पंचसंख्यैः ॥तत्सेवितं विधमति प्रबलं समीरं संध्यस्थि-
मज्जगतमप्यथ कुष्ठमीदृक् ॥ नाडीव्रणार्बुदभगंदरगंडमालाजत्रूर्ध्वस-
र्वगदगुल्मगुदोत्थमेहान् ॥ यक्ष्मारुचिश्वसनपीनसकासशोफहृत्पांडुरो-
गमदविद्रधिवातरक्तं ॥ द्रोणेऽम्भसः पचेद्भागान्दशमूलाच्चतुःपलान् ॥
यवकोलकुलत्थानां भागैः प्रस्थोन्मितैः सह ॥पादशेषे रसे पिष्टैर्जीव-
नीयैः सशर्करैः ॥ तद्वत्खर्जूरकाश्मर्यद्राक्षाबदरफल्गुभिः॥सक्षीरैः सर्पि-
षः प्रस्थः सिद्धः केवलवातनुत् ॥ योज्यो निरत्ययः पाननस्याभ्यंज-
नबस्तिषु ॥ बलाबिल्वशृते क्षीरे घृतमंडं विपाचयेत् ॥ तस्य शुक्तिः
प्रकुंचो वा नस्यं वाते शिरोगते ॥ तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूर्मचु-
लूकजा॥ प्रयोज्या[1] विधिनाऽनेन नस्ये पाने च शस्यते॥जीर्णं पिण्या-
कं पंचमूलं पृथक् च क्वाथ्यं क्वाथाभ्यामेकतस्तैलमाभ्यां॥क्षीराद्दष्टांशं
पाचयेत्तेन पानाद्वाता नश्येयुः श्लेष्मयुक्ता विशेषात् ॥ समूलशाख-
स्य सहाचरस्य तुलां समेतां दशमूलतश्च ॥ अभीरुमूलाच्च तुलार्द्धमे-
तदष्टावशेषं विपचेद्वहेऽपां ॥तत्र सेव्यनखकुष्ठहिमैलास्पृक्प्रियंगुनलि
कांबुशिलाजैः ॥ लोहितानलदलोहसुराह्वैः कोपनामिशितुरुष्कनतैश्च
॥ तुल्यं क्षीरं पालिकैस्तैलपात्रं सिद्धं कृच्छ्राच्छीलितं हंति वातान्॥
कंपाक्षेपस्तंभशोषार्तियुक्तान् गुल्मोन्मादौ पीनसं योनिरोगान् ॥ केत-
किमूलबलाऽतिबलानां यद्वहलेन रसेन विपक्वं ॥ तैलमनल्पसुखोदक-
मिश्रं मारुतमस्थिगतं तदपोहेत् ॥तुलां लशुनकंदेभ्यस्तुलार्द्धं जांग-
लात्पलात् ॥ दशमूलाच्च विपचेद्भागान्पंचपलान्पृथक् ॥ तोयार्मणेन
पादस्थे समं तैलं पयो दधि ॥ तत्र दद्यात्पलांशांश्च रास्नामधुकजी-
वकान् ॥ मिशिस्थिरामहामेदाचपलातिबलाबलाः ॥ काकोली पौष्क-

१ अष्टांगहृदये तु ॥ विशेषेण प्रयोक्तव्या केवले मातरिश्वनीति पाठः ॥

रं मूलमश्वगंधा च साधितं ॥ तत्परं वातरोगघ्नं गुल्माटोपार्तिशूलजित् ॥ भग्नजर्जरितांगानां पथ्यमग्नेश्च दीपनं ॥ समूलजालं विपचेत्प्रसारण्यां तुलोन्मितां पादघृते घटेंऽभसः ॥ पृथक् सतैलं दधि तत्समं क्षिपेत्समं च ताभ्यां विजयां ततः पचेत् ॥ प्रसारणीजीवकसिंधुजन्मयष्ट्याह्वरास्नाऽग्निकयावशूकैः ॥ सग्रंथिकाख्यैर्द्विपलैः सुपिष्टैर्भल्लातकानां दशकैस्त्रिभिश्च ॥ शुंठीपलत्रययुतैर्विनिहंति पाननस्यादिभिस्तदखिलान्मरुतो विकारान् ॥ कुष्ठप्रमेहहतनाममनोविकारश्वासास्थिभंगजठरक्रिमिबीजदोषान् ॥ पचेत्सहाचरतुलां जलद्रोणचतुष्टये ॥ द्रोणशेषे समक्षीरे तत्र तैलाढकं पचेत् ॥ सहाचरस्य मूलानां कल्कितैर्दशभिः पलैः ॥ अथवा नतपर्ण्याऽस्थिराकुष्ठसुराह्वयात् ॥ सैलानलदशैलेयशताह्वारक्तचंदनात् ॥ सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णाद्दद्याद्दशपलं क्षिपेत् ॥ भेडस्य संमतं तैलं तत्कृच्छ्रानानिलामयान् ॥ वातकुंडलिकोन्मादभूतापस्मारवर्ध्म च ॥ गुल्महृद्रोगदुर्नामयोनिरोगांश्च नाशयेत् ॥ श्वदंष्ट्राऽश्वाकषायस्य प्रस्थौ द्वौ पयसा समौ ॥ षट्पलं शृंगबेरस्य गुडस्य च पलाष्टकं ॥ तैलप्रस्थं विपक्वं तद्दद्यात्सर्वानिलार्तिषु ॥ बलाशतं छिन्नरुहापादं रास्नाऽष्टभागिकं ॥ जलाढकशते पक्त्वा शतभागस्थिते रसे ॥दधिमस्त्विक्षुनिर्यासशुक्तैस्तैलाढकं समैः ॥ पचेत्साजपयोऽर्द्धांशं कल्कैरेभिः पलोन्मितैः॥ शठीसरलदार्वेलामंजिष्ठाऽगुरुचंदनैः ॥ पद्मकातिबलामुस्ताशूर्पपर्णीहरेणुभिः ॥ यष्ट्याह्वसुरसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ॥ पलाशरसकस्तूरीनलिकाजातिकोशकैः ॥ स्पृक्काकुंकुमशैलेयजातीकाकटुफलांबुभिः ॥ त्वक्कुंदुरुककर्पूरतुरुष्कश्रीनिवासकैः ॥ लवंगनखकंकोलकुष्ठमांसीप्रियंगुभिः ॥ स्थौणेयतगरध्यामवचामदनकप्लवैः ॥ सनागकेसरैः सिद्धे दद्याच्चात्रावतारिते ॥ पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत्प्रयोजितं ॥ श्वासं कासं ज्वरं

---

१ जोंगकेरितिपाठः

मूर्च्छां छर्दिं तृष्णां क्षतं क्षयं ॥ प्लीहशोषावपस्मारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ॥ बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनं ॥ अमृतायास्तुलाः पंच पचेत्तोयवहद्वये ॥पादशेषे समक्षीरं तैलस्य ह्याढकं पचेत्॥एलामांसीनतोशीरसारिवाकुष्टचंदनैः ॥ शतपुष्पाबलामेदामहामेदर्द्धिजीवकैः ॥ काकोलीक्षीरकाकोलीश्रावण्यतिबलानखैः ॥ महाश्रावणिजीवंतीविदारीकपिकच्छुभिः ॥ शतावरीतामलकीकर्कटाह्वाहरेणुभिः ॥ वचागोक्षुरकैरंडरास्नाकालासहाचरैः ॥ वीरासहैलर्षभकत्रिदशाह्वैश्च कार्षिकैः ॥ मंजिष्ठायास्त्रिकर्षेण मधुकाष्टपलेन च ॥ कल्कैस्तत्क्षीणवीर्याग्निबलसंमूढचेतसः ॥ उन्मादार्त्तपस्मारैरार्त्तांश्च प्रकृतिं नयेत् ॥ रास्नासहस्रनिर्यूहे तैलद्रोणं विपाचयेत् ॥गंधैर्हैमवतः पिष्टैरेलाद्यैश्चानिलार्तिनुत् ॥ एष कल्पोऽश्वगंधाया बलाऽतिबलयोरपि ॥क्राथकल्कयोर्भिर्वा बलादीनां पचेत्पृथक् ॥ यवकोलकुलत्थानां मत्स्यानां शिग्रुबिल्वयोः ॥ रसेन मूलकानां च तैलं दधिपयोन्वितं ॥ साधयेत्तत्परं सर्वस्वनव्याधिभेषजं ॥ यच्च शीतज्वरे तैलमगुर्वाद्यमुदाहृतं ॥ सहस्रशतशस्तच्च सिद्धं वातामयापहं ॥ फलत्रिकस्य प्रस्थं स्यात्कुलत्थकुडवद्वयं ॥ कृष्णगंधत्वगाढक्योः पृथक् पंच पलानि तु ॥ रास्नाचित्रकयोर्द्वे द्वे दशमूलात्पलं पलं ॥ जलद्रोणे पचेत्पादशेषे प्रस्थोन्मितं पृथक् ॥ सुराऽऽरनालदध्यम्लसौवीरकतुषोदकं॥कोलदाडिमवृक्षाम्लरसं क्षीरं वसां नवां॥मज्जानं तैलमाज्यं च जीवनीयपलानि षट्॥कल्कमेकत्र तत्सिद्धं सिद्धं शुद्धानिलामये॥आनूपजांगलोत्थानामस्थीनि विपचेज्जले ॥तत्स्नेहं दशमूलस्य कषायेण पुनः पचेत्॥जीवकर्षभकास्फोतविदारीकपिकच्छुभिः॥वातघ्नैर्दीपनीयैश्च कल्कैर्द्विसारभागिकैः ॥ सिरापर्वास्थिकोष्ठस्थं पानाद्यैर्हंति तच्चलं ॥क्षीणौजोमज्जशुक्राणामेतत्स्यादमृतोपमं ॥ पाने नस्येऽन्वासनेऽभ्यंजने च स्नेहाः काले सम्यगेते प्र

१ मंजिष्ठातृणिजीवंतीतिपाठः २ कृष्णगंधः शिग्रुः

युक्ताः ॥ दुष्टान्वातानाशु शांतिं नयेयुर्वंध्या नारीः पुत्रभाजश्च कुर्युः ॥ स्नेहैः स्वेदैर्द्रुतः श्लेष्मा यदा पक्वाशये स्थितः ॥ पित्तं वा दर्शयेद्रूपं बस्तिभिस्तं विनिर्जयेदिति ॥ ॥ इति वातव्याधिचिकित्सितं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ वातशोणितिनः स्निग्धस्य दाहरागरुक्तोदेषु जलौकोभिः कंडूपतापस्वापचिमिचिमायनेषु शृंगतुंबैर्देशाद्देशं संसरच्छिरया प्रच्छानेन वा दुष्टमसृगसकृदल्पमल्पमवसेचयेत् ॥ असृक्क्षये हि गंभीरशोफस्तंभकंपग्लानिसंकोचादयः स्युः ॥ सिराव्यधोक्ताश्च मूर्च्छादयः ॥ नैव त्र स्रावयेदंगग्लानौ रूक्षं वातोत्तरं च रक्तं ॥ ततश्च पुनः स्नेहयित्वा मृदूनि स्नेहयुक्तानि रूक्षाणि वा विरेचनानि बस्तिकर्म चासकृत्प्रयोजयेत् ॥ अथ वातप्रबलेषु पुराणघृतं पिबेच्छतावरीघृतं वा ॥ दशमूलपुनर्नवद्वयैरंडमुद्गपर्णीमाषपर्णीमहामेदाशतावरीरास्नाऽवाक्पुष्पीशंखपुष्पीबलाऽतिबलाद्विपलांशाः पृथक् जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ पादशेषे च तत्तुल्यानि पृथक् छागमांसामलकेक्षुरसघृतक्षीराणि संयोज्य कल्कं च पिप्पलीकाश्मर्यफलोत्पलद्विमेदाद्विश्रावणीवीरापुनर्नवानागरसमंगातवक्षीरीक्षीरकाकोलीद्राक्षाऽक्षोडपद्मबीजशृंगाटकनिकोचकभव्योरुमाणखर्जूरवातामर्मुजाताभिषुकाणां पुनः पचेत् ॥ एतज्जीवनीयाख्यं सर्पिः सर्ववातपित्तविकारान् विशेषतश्च पांडुरोगज्वरापस्मारभगंदरश्वासकासहिध्मास्वरभेदपार्श्वशूलयक्ष्मप्लीहमूत्रसंगाश्मरीवातशोणितसर्वैकांगरोगानपहरति ॥ बल्यं वर्ण्यं वृष्यं चक्षुष्यं पुत्रप्रदं च ॥ तैलसात्म्यो वा क्षीरसिताोपेतं तैलं पिबेत् ॥ अथवा शतावरीमयूरकक्षीरविदारीबलाद्वयतृणपंचमूलक्वाथे पद्मकादिगर्भं साधितं ॥ बलातैलं वा शतपाकं ॥ वातहरसिद्धेन च पयसाऽम्लैर्वा स्पर्शसुखं परिषेकं कुर्वीत ॥ प्रत्येकशो यवगोधूमतिलमुद्गमाषेषु काकोलीक्षीरका-

काकोलीजीवकर्षभबलाऽतिबलाशृगालविन्नामेषशृंगीपियालसितोपला सुरभिवचाकसेरुकल्कमिश्रेषूपनाहार्थं सर्पिस्तैलवसामज्जदुग्धसिद्धान् पंचपायसानुपकल्पयेत् ॥ औद्भिकफलमज्जोत्कारिका वा ॥ बिल्वपेशिकातगरदेवदारुसरलरास्नाहरेणुकुष्ठशतपुष्पाभिर्वा दधिमस्तुयुक्ताभिरुपनाहः ॥ यवमधुकैरंडबीजपुनर्नवैर्धान्याम्लपिष्टैः प्रलेपः ॥ मातुलुंगाम्लसैंधवघृतमिश्रं वा शिग्रुमूलं सहचरजीवंतीमूलं वा ॥ रास्नामधुकगुडूचीबलाद्वयजीवकर्षभकल्कक्षीरसिद्धं ससिक्थकं सर्पिरभ्यंगः ॥ पित्तप्रबले द्राक्षारेवतफलपयस्यामधुकचंदनकाश्मर्यकषायं शर्करामधुमधुरं पाययेत् ॥ शतावरीपटोलत्रिफलागुडूचीकटुककषायं वा ॥ स्वादुतिक्तवर्गसिद्धं च सर्पिः क्षीरं च रास्नाऽभीरुदशमूलबलासिद्धं धारोष्णं वा ॥ विरेकार्थे त्रिवृच्चूर्णयुक्तं वा ॥ क्षीराहारो वा क्षीरेणैरंडतैलं बहुशः पिबेत् ॥ अमृतारग्वधाटरूषककषायेण वा ॥ क्षीरबस्तीन्वा सघृतान्दद्यात् ॥ शीतैश्चंदनपद्मकबिसमृणालादिभिः शृतेन क्षीरेण परिषेकः॥क्षीरेक्षुरसमधुशर्करातंदुलोदकेन वा ॥ द्राक्षामधुककाश्मर्ययुतेन वा ॥ धान्याम्लेन वा जीवनीयसिद्धेन वा सर्पिषा शतधौतेन वा॥मुस्तोशीरप्रपुंडरीकदार्वीमधुकमंजिष्ठाचंदनोत्पलपद्मकैर्वा सक्तुभिः सघृतशर्करैः प्रदेहो दाहरागरुग्विसर्पशोफहरः ॥ गोधूमचूर्णो वा छागक्षीरयुक्तो लेपः ॥ तिलाश्च पयसा पिष्टा भृष्टा कपाले पुनः पयसि प्रक्षिप्य निर्वापिताः ॥ रक्तप्रबलेऽप्येवं बहुशश्च शोणितमवसेचयेत् ॥ श्लेष्मप्रबले धात्रीफलविश्वामुस्ताकषायं मधुमधुरं पिबेत् ॥ त्रिफलाकषायं वा ॥ मधुकशृंगबेराभयाकटुरोहिणीनिर्यूहं वा ॥ यथार्हस्नेहपीतं च मृदु वामयेद्विरूक्षयेच्च ॥ नचातिसेकलेपान्दद्यात् ॥ निंबसर्षपाश्वगंधाक्षारतैलैः कोष्णैर्लेपः ॥ वचाऽगारधूमद्विनिशाकुष्ठशतपुष्पाभिर्वा॥ पुनर्नवेन वा सघृतेन ॥ तिलसर्षपातसीयवचूर्णो वा ॥ श्लेष्मातककत्थिमपथ्याशिग्रुमिश्रः क्षारमू-

थपिष्टः ॥ कंबुकरंधसिद्धैः क्षारोदकतैलमूत्रैः सेकः ॥ संसर्गे मिश्रं यथोद्रेकं वा प्रतिकुर्यात् ॥ सर्वेषु च यथायथं गुडूचीं गुडहरीतकीं पिप्पलीवर्द्धमानं वा शीलयेद्बस्तिकर्म चाभीक्ष्णमिति ॥ भवंति चात्र ॥ बाह्यमालेपनाभ्यंगपरिषेकावगाहनैः ॥ विरेकास्थापनस्नेहपानैरातुरमाचरेत् ॥ सर्पिस्तैलवसामज्जपानाभ्यंजनबस्तिभिः ॥ लेपोपनाहसेकैश्च कोष्णैर्वातोत्तरं जयेत् ॥ विरेचनैर्घृतक्षीरपानसेचनबस्तिभिः ॥ पित्तरक्तोत्तरं वातरक्तं लेपैश्च शीतलैः ॥ वमनं मृदुनाऽत्यर्थं स्नेहसेकावलंघनं ॥ कोष्णा लेपाश्च शस्यंते वातरक्ते कफोत्तरे ॥ वातश्लेष्मोत्तरे शीतैः प्रलिप्ते वातशोणिते ॥ विदाहशोफरुक्कंडूविवृद्धिः स्तंभनाद्भवेत् ॥ पित्तरक्तोत्तरे वातरक्ते लेपादयो हिमाः ॥ उष्णैः प्लोषोषरुग्रागस्वेदावदरणोद्भवः ॥ मधुयष्ट्याः पलशतं कषाये पादशेषिते ॥ तैलाढकं समक्षीरं पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ॥ शतपुष्पावरीमूर्वापयस्याऽगुरुचंदनैः ॥ स्थिराहंसपदीमांसीद्विमेदामधुपर्णिभिः ॥ काकोलीक्षीरकाकोलीतामलक्यृद्धिपद्मकैः ॥ जीवंतीजीवकर्षभत्वक्पत्रनखवालकैः ॥ प्रपौंडरीकमंजिष्ठासारिवैंद्रीवितुन्नकैः ॥ चतुःप्रयोगं वातासृक्पित्तदाहज्वरार्तिनुत् ॥ मधुयष्ट्याः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं चतुर्गुणे ॥ क्षीरे पचेच्छतंवारांस्तदेवं मधुकाच्छते ॥ सिद्धं योज्यं तृडुन्मादश्वासकासविसर्पिषु ॥ हृत्पांडुरोगवातासृक्पित्तादिषु च पूर्ववत् ॥ कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ॥ अतिवृद्ध्याऽनिले शस्तं नादौ स्नेहनबृंहणं ॥ कृत्वा तत्राढ्यवातोक्तं वाशोणितिकं ततः ॥ भेषजं स्नेहनं कुर्याद्यच्च रक्तप्रसादनं ॥ गंभीररक्तमाक्रांतं स्याच्च सदा विवर्जयेत् ॥ रक्तपित्तातिवृद्ध्या तु पाकमाशु निगच्छति ॥ भिन्नं स्रवति यद्रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ॥ ततश्चिकित्सां व्रणवद्भेदशोधनरोपणैः ॥ कुर्यादुपद्रवाणां च तस्मात्तस्माच्चिकित्सितात् ॥ प्राणादिकोपे युगपद्यथोद्दिष्टं यथायथं ॥ यथासन्नं च भैषज्यं विकल्प्यं स्या-

यथाबलं ॥ नीते निरामतां सामे स्वेदलंघनपाचनैः ॥ रूक्षैश्चालेपसेकाद्यैः कुर्यात्केवलवातनुत् ॥ वायौ पित्तावृते शीतामुष्णां च बहुशः क्रियां ॥ व्यत्यासाद्योजयेत्सर्पिर्जीवनीयं च पाययेत् ॥ धन्वमांसं यवः शालिर्विरेकः क्षीरवान्मृदुः ॥ सक्षीरा बस्तयः क्षीरं पंचमूलबलाशृतं ॥ कालेऽनुवासनं तैलैर्मधुरौषधसाधितैः ॥ यष्टीमधुबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनं ॥ पंचमूलकषायेण वारिणा शीतलेन वा ॥ कफावृते यवान्नानि जांगला मृगपक्षिणः ॥ स्वेदास्तीक्ष्णा निरूहाश्च वमनं सविरेचनं ॥ पुराणसर्पिस्तैलं च तिलसर्षपसंहितं ॥ संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ कारयेद्रक्तसंसृष्टे वातशोणितिकीं क्रियां ॥ स्वेदाभ्यंगरसाः क्षीरं स्नेहो मांसावृते हितं ॥ प्रमेहमेदोवातघ्नमाढ्यवाते[1] भिषग्जितं॥ महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे[2] पूर्वोक्तं रेतसाऽऽवृते[3] ॥ अन्नावृते पाचनीयं वमनं दीपनं लघु ॥ मूत्रावृते मूत्रलानि[4] स्वेदाः सोत्तरबस्तयः ॥एरंडतैलं वर्चस्थे बस्तिस्नेहाश्च भेदिनः ॥ कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनं ॥ सर्वस्थानावृतेऽप्याशु तत्कार्यं मातरिश्वनि ॥ अनभिष्यंदि च स्निग्धं स्रोतसां शुद्धिकारणं ॥ यापना बस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ॥ प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदु कार्यं विरेचनं ॥ रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ॥ शिलाह्वस्य विशेषेण पयसा शुद्धगुग्गुलुः ॥ लेहो वा भार्गवस्तद्वदेकादशसिताशितः ॥ अपाने त्वावृते सर्वं दीपनं ग्राहि पाचनं॥ वातानुलोमनं कार्यं मूत्राशयविशोधनं ॥ इति संक्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितं ॥ प्राणाद्यानां भिषक् कुर्याद्वितर्क्यं स्वयमेव तत् ॥ उदानं योजयेदूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ॥ समानं शमयेद्विद्वांस्त्रिधा व्यानं च योजये-

1 अथ वाते मेदसाऽऽवृते प्रमेहघ्नं मेदोघ्नं वातघ्नं च भिषग्जितमौषधं हितं ॥ 2 महास्नेहो घृतमज्जवसातैलैः सिद्धो यद्वा नारायणादिर्हितः ॥ 3 रेतसाऽऽवृते वाते पूर्वोक्तं च वातव्याधौ शुक्रस्थवातोक्तं हितं ॥ 4 मूत्रलानि त्रपुसादीनि ॥

त् ॥ प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि तत्स्थितौ देहसंस्थितिः ॥ स्वं स्वं स्थानं नयेदेवं वृतान्वातान्विमार्गगान् ॥ सर्वं चावरणं पित्तरक्तसंसर्गवर्जितं ॥ रसायनविधानेन लशुनो हंति शीलितः ॥ पित्तावृते पित्तहरं मरुतश्चानुलोमनं ॥ रक्तावृतेऽपि तद्वच्च खुडोक्तं यच्च भेषजं ॥ पित्तरक्तानिलहितं विविधं च रसायनं ॥ यथानिदानं निर्दिष्टमिति सम्यक् चिकित्सितं ॥ आयुर्वेदफलं स्थानमेतत्सद्योऽर्तिनाशनात् ॥ चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषग्जितं ॥ भेषजं शमनं शस्तं पर्यायैः स्मृतमौषधं ॥ इति वातशोणितचिकित्सितं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे चतुर्थं चिकित्सितस्थानं समाप्तं ॥ ४ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

कल्पस्थानम् ५

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथातो वमनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ वमनद्रव्याणां मदनजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकोशातकीकुटजफलानि च श्रेष्ठानि ॥ तेष्वपि मदनफलं ॥ दोषदूष्यादिवशाच्चैषामेतत्कल्पनानां प्राधान्यं ॥ दोषादीनामेव चातिबह्ववस्थाभेदाद्वमनादिषु कल्पानां व्यापदां साधनानां च यदसंख्येयत्वं ॥ अतो बुद्धिमतां विकल्पमार्गदर्शनार्थमुदाहरणमात्रं कल्पसिद्धिस्थानमुपदेक्ष्यते ॥ अथ वसंतग्रीष्मयोरंतरे प्रशस्तेऽहनि मुहूर्ते च नातिहरितपांडूनि मदनफलान्याददीत ॥ तानि प्रमृज्य कुशमूडके बध्वा गोमयेनालिप्य यवबुसमाषशालिव्रीहिकुलत्थमुद्गान्यतमराशावष्टरात्रमुषितान्युद्धृत्यातपे शोषयेत् ॥ सुशुष्काणां पिप्पलीरुद्धृत्य दधिघृतमधुपललविमृदिताः पुनः शोषयित्वा नवं कलशमरजस्कमाकंठं पूरयित्वा सुगुप्तं निधापयेत् ॥ ततः प्रयोगकाले तासां फलपिप्पलीनामंतर्मुखमुष्टिं यावद्वा साधु मन्येत जर्जरीकृत्य यष्टीमधुककोविदारकर्बुदारनीपविदुलबिंबीशणपुष्पीसदापुष्पीप्रत्यक्पुष्प्यन्यतमकषाये वा रात्रिमुषितं विमृदितं पूतं सूत्रोक्तविधिना पाययेत् ॥ श्लेष्मज्वरगुल्मप्रतिश्यायांतर्विद्रधिषु विशेषेण पुनरापित्तगमनात् ॥ तेन साधु वमति ॥ फलपिप्पलीचूर्णं वा स्वकाथभावितं त्रिभागत्रिफलाचूर्णं कोविदारादिनिर्यूहेण बलवत्कफप्रसेकापच्यर्बुदग्रंथिज्वरोदरारोचकेषु पि-

वेत् ॥ मदनफलमज्जाचूर्णं वा जीमूतकादिनिर्यूहेण पित्ते कफस्थानगते ॥ मदनफलमज्जसिद्धं वा पयस्तस्मिन्वा यवागूमधोभागे रक्तपित्ते हृद्दाहे च ॥ तस्य वा पयसः शीतस्य संतानिकांऽजलिं पित्ते प्रकुपिते उरःकंठहृदये च तनुकफोपदिग्धे ॥ तज्जं वा दधि दध्युत्तरं वा कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु ॥ तस्माद्वा पयसो नवनीतमुत्पन्नं फलादिपट्ककाथेन फलपट्कचूर्णान्मिश्रेण सिद्धं कफाभिभूतेऽग्नौ शुष्यच्छरीरे च ॥ फलमज्जाचूर्णमिश्रेण वाऽऽरग्वधादिद्रव्याणां घोंटाभूनिंबबाणवर्ज्यानां ससोमवल्कपंचकोलकानामन्यतमस्य निर्यूहेण साधितं लेहमुपयुंजीत ॥ फलमज्जचूर्णमिश्रेण वा रेणुकैलाशताव्हाकुस्तुंबरुतगरकुष्टत्वक्चोरकमरुबकागुरुगुग्गुलुवालकश्रीवेष्टकपरिपेलवमांसीशैलेयकस्थौणेयकसुरसापालेवतपूत्यशोकरोहिणीनां द्वाविंशतेरन्यतरस्य कषायेण साधितामुत्कारिकां मोदकं वा भक्षयेत् ॥ फलपिप्पलीस्वरसकषायपरिपीतैर्वा तिलशालितंदुलपिष्टैस्तत्कषायोपसृष्टैः सुरसादिद्रव्यान्यतमनिर्यूहोपसृष्टैर्वा शष्कुलीरपूपानन्यं वा भक्ष्यं साधयित्वा भक्षयेत् ॥ फलपिप्पलीनां वा भल्लातकविधिशृतं स्वरसमादर्वीप्रलेपात्पक्त्वा लेहयेत् ॥ अन्नपानेषु वा तं लेहमवचारयेत् ॥ तत्कषायैरेव चान्नपानानि कल्पयेत् ॥ फलमज्जकाथं वा वत्सकादिप्रतिवापं निंबाद्यन्यतरकषायोपसर्जनं संतर्पणोत्थसर्वश्लेष्मव्याधिहरं ॥ फलपिप्पलीनां वा फलादिनिर्यूहेणैकविंशतिकृत्वः सुभावितानां कुसुमरजःसदृशेन चूर्णेनावचूर्णयेत् सरसि सरोरुहं बृहत्सायान्हे तद्रात्रिमुषितं प्रभाते पुनरुपचूर्णितमुद्धृत्य हरिद्राकृसराक्षीरयवागूनामन्यतमं सैंधवगुडफाणितोपेतमाकंठं पीतवानुपजिघ्रन् सुकुमारः समुचितगंधसंपदुत्क्लिष्टकफपित्तो भेषजद्वेषी च तथा सुखेन च्छर्दयति ॥

१ जीमूतादयःश्रेष्ठुक्ताः ॥

एतेन सर्वमाल्यगंधप्रावरणपटा व्याख्याताः ॥ एवमेव च फलाभावे मदनपुष्पाणि शलाटूनि च कल्पयेत् ॥ इति फलविधानमुक्तं ॥ एवंच जीमूतकादीनपि कल्पयेत् ॥ विशेषतस्तु ज्वरश्वासहिक्मादिषु जीमूतं ॥ तत्र पुष्पेषु क्षीरं फलेषु पेयां लोमालोमवत्सु फलेषु शेषेषु संतानिकां निर्लोमसु दधि दध्युत्तरकं वा ॥ हरितपांडुषु क्षीरं दध्यम्लं वा ॥ तत्कषायसंसृष्टां वा सुरां कफारोचककासपांडुरोगयक्ष्मसु प्रयुंजीत ॥ पर्यागतानां वा जीर्णानां जीमूतकफलानां शुष्काणां वा चूर्णं वातपित्ते ॥ द्वित्राणि वा संपोथ्यारग्वधादीनां नवानामन्यतमस्य पटोल्या वा निर्यूहेणासुतानि मथित्वा पित्तश्लेष्मजे ज्वरे ॥ जीमूतकचूर्णं कल्कं वा शीतेनांबुना पित्तजे ॥ तदेवोष्णेन वातकफजे कफजे वा ॥ जीवकर्षभेक्षुशतावरीणामन्यतमस्य स्वरसेन वा पित्तजे ॥ अथवा पूर्ववद्धृतं वा सिद्धं ॥ इक्ष्वाकुस्तु विशेषेण कासश्वासज्वरच्छर्दिविषश्लेष्मरोगेषु योज्यः ॥ तस्यापुष्पफलस्य प्रवालैः शृतं क्षीरमुद्रिक्तपित्ते पित्तकफज्वरे पुष्पादिषु तु शतजीमूतवत्प्रयोगाः ॥ इक्ष्वाकुफलस्वरसं वा त्रिगुणक्षीरसाधितमातुरः पित्ते कफपीनसे स्वरसादे वमनार्थी पिबेत् ॥ जीर्णे वा समुद्धृतबीजे फले क्षीरं प्रक्षिपेत् ॥ तत्र जातं दधि श्लेष्मकासश्वासच्छर्दिषु ॥ इक्ष्वाकुबीजानि वा छागीक्षीरभावितानि विषगुल्मोदरगलगंडग्रंथ्यर्बुदश्लीपदेषु ॥ इक्ष्वाकुफलमध्यं वा कुष्ठविषगुल्मोदरगरगंडग्रंथ्यर्बुदश्लीपदेषु ॥ इक्ष्वाकुफलं मस्तुना कुष्ठविषपांड्वामयेषु ॥ तद्विपक्कं वा तक्रं समधुसैंधवं ॥ तदेव वा मध्यं सगुडपलं भक्षयेत् ॥ इक्ष्वाकुफलतैलं वा पिबेत् ॥ तत्फलस्वरसभावि-

१ जीमूतफलस्य लोमशालोमशतया द्वैविध्यं २ संतानिकामयुंजीतेतियोज्यं ॥ ३ दधिसरं ॥ ४ अम्लं दधि दध्यम्लं ॥ ५ अरग्वधेद्रयवपाटलीत्यादिनवसंख्याकादन्यतमस्य ॥ ६ संधानितानि ॥ ७ इक्ष्वाकुः कटुतुंबी ॥ ८ पुष्पादिषु तु सुरांता जीमूतवत्प्रयोगाइति पाठः

नैर्वा सक्तुभिर्मंथं श्लेष्मज्वरकासकंठरोगारोचकेषु ॥ इक्ष्वाकुकल्कं मांसरसेन वातकफगुल्मप्रसक्तज्वरेषु ॥ बिल्वमूलप्रस्थक्वाथेन वा तुंबीबीजानि क्वाथयेत् ॥ ततस्तस्मिंस्त्रिभागघृते घृतसमानि पिष्ट्वा तुंबीबीजानि तदर्द्धांशिकानि च प्रत्येकं जीमूतमहाजालिनिवत्सककृतवेधनानि क्वाथतुल्यमेव च त्रिकटुकमावपेत् ॥ ततः पुनरपि भूत्वा लेहं साधयेत् ॥ तमवलिह्य प्रमथ्यामनुपिबेत्तद्दयमेव च कल्पः काश्मर्यादिषु चतुर्षु महापंचमूलांगेषु पृथक्पृथगुक्तो वेदितव्यः ॥ धामार्गवो विशेषेण गरगुल्मोदरकासकफसंचयोत्थरोगेषु स्थिरेषु गुरुषु च श्लेष्माशयस्थेषु वातश्लेष्मणि च कंठाश्रये ॥ प्रकल्प्य जीवनीयान्यतमचूर्णसंयुक्तान्समधुशर्करांस्तत्कषायैर्लेहान् पित्तोपसर्जने श्लेष्मणि विदध्यात् ॥ धामार्गवकल्कं तुंबरुधान्ययूषेण विषेषु ॥ सुमनःसौमनस्यायवानीहरिद्राचोरकहैमवतीमहासहाक्षुद्रसहान्नश्रीवार्बिबीपुनर्नवकासमर्दान्यतमकषायेण वा धामार्गवमेकं द्वे वा मनोविकारेषु ॥ धामार्गवमूलसिद्धक्षीरसंभवं सर्पिः फलादिषट्कसिद्धं वा मनोविकारेषु ॥ कृतवेधनमत्यर्थकटुतीक्ष्णोष्णं सुतरां गरोदरगुल्मप्लीहपांडुरोगश्वयथुषु कल्पयेत् ॥ कुटजफलं पुनः सुकुमारेषूल्वणास्रपित्तकफेषु वातशोणितविसर्पज्वरकुष्ठादिषु च प्रयोजयेत् ॥ कुटजफलचूर्णान्यर्कक्षीरेण सप्ताहं भावयित्वा मदनफलजीमूतकेक्ष्वाकुजीवंतीजीवकमूलान्यतमकषायेण वा सर्षपमधूकलवणाम्यतमांभसा वा कुटजफलचूर्णं कृशरया वा वमनाय कल्पयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ वमनानां दिगित्येषा सुतरामुपयोगिनां ॥ बीजेनानेन मतिमानन्यानपि विकल्पयेदिति ॥ ॥ इति वमनकल्पो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

१ राजकोशातकी २ महत्सु ३ कटुकोशातकी

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ विरेचनद्रव्याणां मूलेषु त्रिवृत्त्वक्षु तिल्वकः क्षीरेषु स्नुही फलेषु हरीतकी प्रधानानि ॥ त्रिवृतायाः खलु द्विविधं मूलमरुणं श्यामं च ॥ तत्रारुणं कषायमधुरं विपाके कटुकं रूक्षं श्लेष्मपित्तहरं कल्पनाविशेषात्पुनः सर्वव्याधिशमनं सुखविरेचनत्वाच्छिशुस्थविरसुकुमारमृदुकोष्ठेषु प्रशस्तं त्रिवृच्छब्दवाच्यं च ॥ इतरदपि तस्माद्गुणैः किंचिदूनं तीक्ष्णं कंठहृदयकर्षणं मूर्च्छासंमोहकृदाशु दोषहरत्वाद्गुदोषक्लेशक्षमक्रूरकोष्ठेषु प्रशस्तं श्यामाशब्दवाच्यं च ॥ अथ तयोर्मूलमतिर्यग्विसृतं गंभीरानुगतं श्लक्ष्णमाहरेत् ॥ ततस्त्वचं शोषयित्वा सम्यक् स्थापयेत् ॥ तच्चूर्णं शुंठीसैंधवयुक्तमम्लैर्मांसरसेनापि पिबेद्वातामयेषु ॥ क्षीरक्षौद्रद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वरससर्पिः स्वादुक्वाथैः सशर्करं पित्तोत्थेषु ॥ मूत्रक्षौद्रक्षारारिष्टपीलुरसत्रिफलापंचकोलकक्वाथैर्व्योषचूर्णानुविद्धं कफजेषु ॥ एभिरेव च द्रव्यैर्यथास्वं घृतशर्कराक्षोडतवक्षीरीमधुराणि मातुलुंगदाडिमामलककोलकरमर्दककपित्थरसतक्राम्लानि सैंधवलवणानि व्योषतीक्ष्णानि विविधवेसवारपूरितानि सहकाररसत्रिजातकनागकेसरकर्पूरसुरभीणि लेहगुटिकामोदकभक्ष्यभोज्यान्युपकल्पयेदिति ॥ भवति चात्र ॥ त्रिवृत्कल्ककषायेण साधितः ससितो हिमः ॥ मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो हृद्यं विरेचनं ॥ अजगंधातवक्षीरीविदारीशर्करात्रिवृत् ॥ चूर्णितं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते ॥ सन्निपातज्वरस्तंभपिपासादाहपीडितः ॥ लिंपेदंतस्त्रिवृतया द्विधाकृत्वेक्षुगंडिकं ॥ एकीकृत्य च तत्स्विन्नं पुटपाकेन भक्षयेत् ॥ भृंगैलाभ्यां समा नीली नैत्रिवृत्तैश्च शर्करा ॥ चूर्णं फलरसक्षौद्रसक्तुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ॥ नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनं ॥ विडंग-

१ सन्निपातज्वरादिपीडितः २ कालांजनी ॥

तैदुलवरायावशूककणास्त्रिवृत् ॥ सर्वतोऽर्द्धेन तल्लीढं मध्वाज्येन गुडेन वा ॥ गुल्मं प्लीहोदरं कासं हलीमकमरोचकं ॥ कफवातकृतांश्चान्यान् परिमार्ष्टि गदान् बहून् ॥ विडंगपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकान् ॥ मरिचेंद्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ दीप्यकं पंचलवणं चूर्णितं कार्षिकं पृथक् ॥ तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन् गुडार्द्धतुलान्वितान् ॥ पक्त्वा-मृद्वग्निना खादेत्ततो मात्रामयंत्रणः ॥ मंदाग्नित्वं ज्वरं मूर्च्छां मूत्रकृच्छ्रमरोचकं ॥ कुष्ठार्शःकामलामेहगुल्मोदरभगंदरं ॥ ग्रहणीपांडुरोगांश्च हंति पुंसवनश्च सः ॥ गुडः कल्याणको नाम सर्वेष्वृतुषु यौगिकः ॥ व्योषत्रिजातकांभोदकृमिघ्नामलकैस्त्रिवृत् ॥ सर्वैः समा समसिता क्षौद्रेण गुलिकाः कृताः ॥ मूत्रकृच्छ्रज्वरच्छर्दिकासे शोषे भ्रमे क्षये ॥ तापे पांड्वामये ऽल्पाग्नौ शस्ताः सर्वविषेषु च ॥ त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजं ॥ क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षाकाले विरेचनं ॥ त्रिवृद्दुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचंदनं ॥ द्राक्षांबुना सयष्ट्याह्वशीतलं जलदात्यये ॥ त्रिवृता चित्रकं पाठामजाजीं सरलं वचां ॥ स्वर्णक्षीरीं च हेमंते चूर्णमुष्णांबुना पिबेत् ॥ त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनं ॥ त्रिवृत्त्रायंतिहपुषासातलाकटुरोहिणीः ॥ स्वर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत्त्र्यहं ॥ एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ॥ श्यामात्रिवृद्दुरालभाहस्तिपिप्पलिवत्सकं ॥ नीलिनीकटुकामुस्तश्रेष्ठायुक्तं सुचूर्णितं ॥ रसाज्योष्णांबुभिः शस्तं रूक्षाणामपि सर्वदा ॥ त्र्यूषणं त्रिफला हिंगु कार्षिकं त्रिवृता पलं ॥ सौवर्चलार्द्धकर्षश्च पलार्द्धं चाम्लवेतसात् ॥ तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मंडेनाम्लेन वा पिबेत् ॥ गुल्मपार्श्वार्तिनुत्सिद्धं जीर्णे चास्मिन् रसौदनं ॥ त्रिवृतात्रिफलादंतीसातलाव्योषसैंधवैः ॥ प्रकल्प्य चूर्णं सप्ताहं भाव्यमामलकाद्रसे ॥ तद्योज्यं

तर्पणे यूषे पिशिते रागयुक्तिषु ॥ तुल्याम्लं त्रिवृताकल्कसिद्धं गुल्महरं घृतं ॥ श्यामात्रिवृत्कषायेण सिद्धं सर्पिः पयोऽपि वा ॥ त्रिवृन्मुष्टीस्तु सनखानष्टौ द्रोणेंऽभसः पचेत् ॥ पादशेषं कषायं तं पूतं गुडतुलायुतं ॥ स्निग्धे स्थाप्यं घटे क्षौद्रपिप्पलीफलचित्रकैः ॥ लिप्ते मासे गते पीतं पांडुश्वयथुगुल्मजित् ॥ सुरा वा त्रिवृतापादकिण्वा तत्काथसंयुता ॥ यवैः श्यामात्रिवृत्काथस्विन्नैः कुल्माषमंभासा ॥ आसुतं षडहं पल्ले जातं सौवीरकं पिबेत् ॥ भृष्टान्वा सतुषांश्छुष्कान्यवांस्तच्चूर्णसंयुतं ॥ आसुतानंभसा तद्वत्पिबेज्जातं तुषोदकं ॥ ज्वरहृद्रोगवातासृगुदावर्त्तादिरोगिषु ॥ राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ॥ योज्यो मृद्वनपायित्वाद्विशेषाच्चतुरंगुलः ॥ फलकाले परिणतं फलं तस्य समाहरेत् ॥ तेषां गुणवतां भारं सिकतासु विनिक्षिपेत् ॥ सप्तरात्रात्समुद्धृत्य शोषयेदातपे ततः ॥ ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ पात्रे निधापयेत्॥ द्राक्षारसेन तं दद्याद्दाहोदावर्त्तपीडिते ॥ चतुर्वर्षे सुखं बाले यावद्द्वादशवार्षिके ॥ चतुरंगुलमज्जो वा कषायं पाययेद्धिमं ॥ दधिमंडसुरामंडधात्रीफलरसैः पृथक् ॥ सौवीरकेण वा युक्तं कल्केन त्रैवृतेन वा ॥ चतुरंगुलसिद्धाद्वा क्षीराद्यदुदियाद्घृतं ॥ मज्जकल्केन धात्रीणां रसे तत्साधितं पिबेत् ॥ तदेव दशमूलस्य कुलत्थानां यवस्य च ॥ कषाये साधितं सर्पिः कल्कैः श्यामादिभिः पिबेत् ॥ दंतीकषाये तन्मज्जां गुडं जीर्णं च निक्षिपेत् ॥ तमरिष्टं स्थितं मासं पाययेत्पक्षमेव वा ॥ त्वचं तिल्वकमूलस्य त्यक्त्वाऽभ्यंतरवल्कलं ॥ विशोष्य चूर्णयित्वा च द्वौ भागौ गालयेत्ततः ॥ रोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ कषाये दशमूलस्य तं भागं भावितं पुनः ॥ शुष्कचूर्णं ततः कृत्वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ मस्तुमूत्रसुरामंडको-

त्वात्रीफलांबुभिः ॥ मेषशृंग्यभयाकृष्णाचित्रकैः कथिते जले ॥ मरुजान् सुतुषात्तच्च जातं सौवीरकं यदा ॥ भवेदंजलिना तस्य रोध्रकल्कं पिबेत्तदा ॥ सुरां रोध्रकषायेण जातां पक्षस्थितां पिबेत् ॥ तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ॥ सघृतः साधितो लेहः स च श्रेष्ठं विरेचनं ॥ सुधा भिनत्ति दोषाणां महांतमपि संचयं ॥ आश्वेव कष्टविभ्रंशान्नैव तां कल्पयेत्ततः ॥ मृदौ कोष्ठे ऽबले बाले स्थविरे दीर्घरोगिणि ॥ कल्प्या गुल्मोदरगरत्वग्रोगमधुमेहिषु ॥ पांडौ दूषीविषे शोफे दोषविभ्रांतचेतसि ॥ सा श्रेष्ठा कंटकैस्तीक्ष्णैर्बहुभिश्च समाचिता ॥ द्विवर्षा वा त्रिवर्षा वा शिशिरांते विशेषतः ॥ तां पाटयित्वा शस्त्रेण क्षीरमुद्धारयेत्ततः ॥ बिल्वादीनां बृहत्योर्वा क्काथेन सममेकशः ॥ मिश्रयित्वा सुधाक्षीरं ततोऽगारेषु शोषयेत् ॥ पिबेत्कृत्वा च गुलिकां मस्तुमूत्रसुरादिभिः ॥ त्रिवृतादीन्नव वरां स्वर्णक्षीरीं ससातलां ॥ सप्ताहं स्नुकपयःपीतान् रसेनाज्येन वा पिबेत् ॥ तद्वद्घोषोत्तमाकुंभनिकुंभादीन् गुडांबुना ॥ अद्याच्छामात्रिवृत्क्काथस्नुक्क्षीरघृतफाणितैः ॥ कासारिरसयूषाद्यैर्युक्तं वा स्नुक्पयः पिबेत् ॥ निकुंभकुंभश्यामार्कशंखिनीसप्तलारजः ॥ रात्रौ मूत्रे दिवा घर्मे सप्ताहं स्थापयेदिति ॥ स्नुक्क्षीरेऽपि ततस्तेन माल्यं वासो ऽवचूर्णितं ॥ आजिघ्रेत्प्रावृणानश्च मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥ नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शंखिन्या निस्तुषीकृतं ॥ सप्तलायास्तथा मूलं ते तु तीक्ष्णविकाषिणी ॥ श्लेष्मामयोदरगरश्वयथ्वादिषु कल्पयेत् ॥ अक्षमात्रं तयोः पिंडं मदिरालवणान्वितं ॥ हृद्रोगे वातकफजे तद्वद्गुल्मेऽपि योजयेत् ॥ शंखिनीचूर्णभागौ द्वौ तिलकल्कस्य चापरः ॥हरीतकीकषायेण तत्तैलं पीडितं पिबेत् ॥ अतसीसर्षपैरंडकरंजेष्वप्ययं विधिः ॥ दंतिदंतस्थिरस्थूलं

१ मरुजान् यवान्. २ श्यामाक इति पाठ.

मूलं दंतीद्रवंतिजं॥आताम्रश्यावं तीक्ष्णोष्णमाशुकारि विकाषि च॥गुरु
प्रकोपि वातस्य पित्तश्लेष्मविलायनं ॥ तत्क्षौद्रपिप्पलीलिप्तं स्वेदये-
न्मृत्कुशांतरे ॥ शोषयेच्चातपे ऽग्न्यर्कौ हतो ह्यस्य विकाषितां ॥ तत्पि-
बेन्मस्तुमदिरातक्रपीलुरसासवैः ॥ अभिष्यण्णतनुर्गुल्मी प्रमेही जठरी
गरी॥गोमृगाजरसैः पांडुकृमिकोष्ठी भगंदरी ॥सिद्धं तत्काथकल्काभ्यां
दशमूलरसेन च ॥ विसर्पविद्रध्यलजीकक्षादाहान् जयेद्घृतं॥तैलं तु गु-
ल्पमेहार्शोविबंधकफमारुतान् ॥ महास्नेहः शकृच्छुक्रवातसंगानिल-
व्यथाः ॥ दंत्या रसे वा शृंग्याश्च गुडक्षौद्रघृतान्वितः ॥ लेहः सिद्धो-
विरेकार्थे दाहसंतापमेहनुत् ॥ वाततर्षे ज्वरे पैत्ते स्यात्स एवाजगंध-
या ॥ दंतीद्रवंत्योर्मूलानि पचेद्धात्रीरसे ततः ॥ त्रीनंशान्फाणिताद्द्वौ
च भजेत्तैले घृते ऽथवा ॥ श्यामादिकल्कयुक्तोऽयं लेहः सिद्धं विरे-
चनं ॥ पथ्याक्षदशमूलानां तद्वल्लेहाः पृथग्रसैः ॥ तयोर्पिंडसमं चू-
र्णं तद्रसेनैव भावितं ॥ विबंधे विशि वातोत्थे गुल्मे चाम्लयुतं हितं ॥
मुद्गादिसिद्धैस्तन्मूलैर्यूषादींश्च प्रकल्पयेत् ॥ दंतीद्रवंतीमरिचस्वर्ण-
क्षीरीयवानकं ॥ सशुंठ्यग्निकपृथ्वीकं चूर्णितं सप्तवासरान् ॥ मूत्र-
भावितमाज्येन पिबेज्जीर्णे च तर्पणं ॥ सर्वदा सर्वरोगेषु बाले वृद्धे
च तद्धितं ॥ दुर्भुक्ताजीर्णपार्श्वार्तिगुल्मप्लीहोदरेषु च ॥ गंडमालासु
वाते च पांडुरोगे च शस्यते ॥ गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्यात्पलं-
पलं ॥ दंतीचित्रकयोः कर्षौ पिप्पलीत्रिवृतोर्दश ॥ प्रकल्प्य मोदका-
नेकं दशमे दशमे ऽहनि ॥ उष्णांभोऽनुपिबन् खादेत्तान्सर्वान्विधि-
ना ऽमुना ॥ एते निष्परिहाराः स्युः सर्वव्याधिनिबर्हणाः ॥ विशेषा-
द्ग्रहणीपांडूकंडुकोठार्शसां हिताः ॥ विरेचने मुख्यतमा नवैते त्रिवृता-
दयः ॥ हरीतकीमपि त्रिवृद्विधानेनोपकल्पयेत् ॥ विशेषाद्ग्रहणीपां-
डुशोषमोहोदरापहाम् ॥ पिबेत्पथ्यां ससिंधूत्थविडंगोत्पलनागरां ॥

मूत्रेण वत्सकादेर्वा निर्यूहेण हरीतकीं ॥ पथ्यानागरचूर्णं वा संयुक्तं नीलिनीफले ॥ गुडेन भक्षयेत्तोयं कवोष्णं च पिबेदनु ॥ पथ्यात्रिवृद्भ्यां गुलिकाः कार्याः क्षौद्ररसाप्लुताः ॥ माषप्रमाणास्ताः शुष्का यक्ष्मी लिह्यादृतद्रुताः ॥ पथ्यात्रिवृत्कदुष्णांबु सर्वत्रेष्टं विरेचनं ॥ स्नुक्क्षीरभाविते पथ्याचूर्णे कुर्वीत मोदकान् ॥ कोलास्थिमात्रान् शुष्कांश्च नवनीतेन लेहयेत् ॥ गुल्मोदरयकृत्प्लीहशूलानाहविबंधिनः ॥ लिह्यादेरंडतैलेन कुष्ठत्रिकटुकान्वितं ॥ सुखोदकं चानुपिबेत्सुखमेतद्विरेचनं ॥ अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मतां ॥ कुर्यात्संश्लेषविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ त्वक्केसराम्रातकदाडिमैलासितोपलामाक्षिकमातुलुंगैः ॥ मद्येन तैस्तैश्च मनोनुकूलैर्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥ ॥ इति विरेचनकल्पो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथातो वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ अतिक्षुधितेन मृदुकोष्ठेनाल्पश्लेष्मणा दुर्वमेन दुर्बलेन हीनमात्रमतितीक्ष्णमतिशीतमजीर्णे वा पीतं वमनमधो गच्छति ॥ तत्रेप्सितानवाप्तिर्मलोत्क्लेशश्च ॥ तं पुनराशु स्नेहयित्वा यौगिकैर्मात्राकालाद्यपेक्षं वामयेत् ॥ व्यापत्कारणानि च पूर्वमतिक्रमं स्मरन् परिहरेत् ॥ अजीर्णिनः श्लेष्मवतोऽत्युष्णतीक्ष्णलवणमात्रमहृद्यं वा विरेचनमन्यद्वा भेषजमूर्ध्वं प्रवर्तते ॥ तत्र पूर्वोक्ता व्यापत्साधनं च ॥ अतोऽप्यूर्ध्वमुत्तिष्ठति हृद्या बलेवमवटकवर्जमौषधं न तृतीयमवचारयेत्॥क्रूरकोष्ठस्यातितीक्ष्णाग्नेरल्पवीर्यं वा भेषजमूर्ध्वभागिकमधोभागिकं वा भक्तवदुपैति पाकं ॥ तत्र समुदीर्णा दोषा यथाकालमनिर्ह्रियमाणा विभ्रमं कुर्वंति ॥ तं सुस्निग्धकोष्ठमनल्पमनम्लं चौषधं पाययेत् ॥ कषायमल्पमत्ययं रूक्षं वा भेषजमस्निग्धस्विन्नेन वा पीतं शीतोपचारेण वा स्तब्धदोषं विभ्र-

---

१ लिह्याद्घृताप्लुता इति पाठः ॥ २ पथ्यात्रिवृद्भ्यामुष्णांबिविति पाठः ॥ पथ्यात्रिवृत्पटूष्णांबिति च पाठः

यितमयोगि भवति ॥ तत्र वमनेन भूयो वामयेद्विरेचनं स्निग्धस्वि-
न्नस्य पुनर्विरेचयेदुत्क्लिष्टभूरिदोषं वा तृतीयेऽहनि ॥ उभयोश्च सं-
शोधनयोर्लवणतैलाभ्यक्तं पिंडप्रस्तराभ्यां स्वेदयेत् ॥ स्निग्धस्विन्न-
स्य च वमनमकृत्वा विरेचनं पीतवतः सामस्य वा मृदु वा विरिक्त-
स्याधोभागेऽत्यर्थंगुरुस्तब्धोदरता शूलो वातपुरीषसंगश्च भवति ॥
तमप्ययोगिनं समूत्रैस्तीक्ष्णैरास्थाप्य जांगलरसैश्च भोजयित्वा फ-
लदारुपिप्पलीसिद्धेन तैलेनानुवास्य वातहरैश्च स्नेहैरुपस्नेह्य पुनस्ती-
क्ष्णैर्विरेचयेत् ॥ कफोल्बणस्यातिस्निग्धस्य गुरुकोष्ठस्य मंदाग्नेर्वा
मृदुप्रणीतमौषधं भृशमुत्क्लेश्य दोषान् जाड्यतंद्रादौर्बल्यांगसादान्
जनयति ॥ तच्छीघ्रमुल्लिखेत् ॥ लंघितं च संधुक्षिताग्निं पुनः स्निग्धं
तीक्ष्णोष्णैर्विशोधयेत् ॥ सशेषान्नाय च वातश्लेष्मवते रूक्षाय सो-
दावर्ताय मंदाग्नये वा शीतं रूक्षं वा दत्तमौषधं भृशमाध्मानं करो-
ति॥तत्र मलसंगात्समुन्नह्यत्युदरमंतःशूलं दृतिवत्पार्श्वयोरापूर्णता
शिरःपृष्ठरुजा श्वासः पायुबस्तिनिस्तोदश्च भवति ॥तमुदावर्तनाहहरा-
भ्यंगस्वेदवर्तिदीपनचूर्णबस्तिक्रियाभिरुपचरेत् ॥ क्षामेणाल्पबलेन
मृदुकोष्ठाग्निना रूक्षेण स्निग्धेन वा स्विन्नेन सामेन वा बलवदौषधमु
पयुक्तं सपित्तमनिलं परिदूष्य परिकर्तिकामापादयति ॥ तत्र नाभि-
बस्तिगुदमेढ्रे सदाहं परिकर्तनमनिलसंगो विष्टंभश्च ॥तं कृष्णतिलमधु-
कमधुयुक्तैः पिच्छाबस्तिभिरास्थापयेत् ॥ क्षीरिवृक्षशृतक्षीरैर्वा ॥
शीतांबुपरिषिक्तं चैनं पयसा भुक्तवंतं घृतमंडेन यष्टीमधुकतैलेनानु-
वासयेत् ॥ क्षामस्य मधुरो बृंहणश्च सर्वो विधिरिष्टः ॥ सामे लंघनो
दीपनश्च लघुरूक्षोष्णं चान्नपानं ॥ निरामीभूते (* भैषज्यबलोपघातश्च
वातातपाभ्यामिव पांशुभस्मावकिरणैरित्यादि) वातानुबंधे लघुक्षाराम्लं
वातेऽधिके दधि साम्लं दाडिमत्वचा युक्तं भोजने पाने च युंजीत ॥स-
दाडिमरसं च सर्पिः पिबेत् ॥ उष्णांबुना वा तिलदेवदारुकल्कं ॥ कुरको-

क्षस्य बहुदोषस्याल्पमात्रगुणं मृदु स्निग्धं वा शोधनमवचारितमुत्क्ले-श्य दोषान्न निर्हरत्यल्पाल्पं च पित्तकफसंसृष्टं परिस्रवति ॥ विष्ट-म्भगौरवशोफकोठकंडूपांडुतांगसादशूलानि चापादयति ॥ तं निनिशा-श्वाश्वकर्णपलाशबलानिर्यूहैर्मधुयुक्तैरास्थापयेत् ॥ उपशांतपरिस्रवं च पुनरुपस्निग्धं तीक्ष्णैः शोधयेत् ॥ शुद्धे च दीपनांश्चूर्णासवारिष्टा-दीन् योजयेत् ॥ पीतौषधो यदा वेगमुदीरयति निगृह्णाति वा ॥ तदा प्रवाहिकाऽस्य जायते ॥ तस्यां सदाहशूलं सपिच्छं श्वेतं कृ-ष्णं सरक्तं वा भृशं प्रवाहमानः कफमुपविशति ॥ तं परिस्रवविधि-नोपचरेत् ॥ पीतौषधस्य भेषजोद्गारच्छर्द्यादीनां निग्रहाद्वातादयः कु-पिता हृदयमुपश्रित्य हृद्ग्रहं घोरमावहंति ॥ ततः प्रधानमर्मोपता-पाद्वेदनाभिरत्यर्थमातुरः पीड्यते मोहहिध्माकासलालापार्श्वशू-लयुतो वेपथुमान्नष्टसंज्ञो दंतान्कटकटायत्युद्धृताक्षो जिव्हां खाद-यति ॥ तं हृदयापसरणमाहुस्तस्मै भिषक् शीघ्रमभुह्यन्नभ्यंगपूर्वं धा-न्यस्वेदेन परिस्वेद्य तीक्ष्णमवपीडं दद्यात् ॥ यष्टीमधुकमिश्रेण तं-दुलांबुना वमनं ॥ कटुभिर्वा कफोत्तराय ॥ ततो दोषशेषं पाचनी-यैः पाचयेत् यथादोषोच्छ्रयं च बस्तीन् वितरेत् ॥ अस्निग्धस्वि-न्नेनाब्रह्मचारिणा वेगविधारिणा मृदुकोष्ठेन सुकुमारेण वा रूक्षमौ-षधमतिमात्रं प्रयुक्तमतिविरेकाद्वायुं कोपयति ॥ तेन सर्वांगग्रहो विशेषात्पार्श्वपृष्ठश्रोणीमन्यामर्मसु शूलं मूर्च्छा भ्रमः कंपः स्तंभो नि-स्तोदो भेदउद्वेष्टनं संज्ञानाशश्च स्यात् ॥ तमभ्यज्य धान्यैः स्वेद-यित्वा यष्टीमधुविपक्वेन तैलेनानुवासयेत् ॥ वातहरं चान्नपानं ॥ स्निग्धस्विन्नस्यातिमृदुकोष्ठस्य क्षुधितस्य वा तीक्ष्णवेगमतिभूरि वा प्रयुक्तमौषधं सर्वं निर्हृत्य मलं धातूनपि द्रवीकृत्य स्रावयेदति-योगि भवति ॥ तं शतधौतघृतेनाभ्यज्य कषायस्वादुशीतैः प्र-देहपरिषेकावगाहान्नपानैः शर्करामधुमद्भिश्च लेहैः स्तंभयेत् ॥ चं-

दनांजनोशीरच्छागासृक्शीतोदकैर्लाजसक्तून् पाययेत् ॥ पिच्छाबस्तिं चास्मै दद्यात् ॥ मधुरवर्गसिद्धं च क्षीरसर्पिः सर्पिर्मण्डो वा ऽनुवासनं ॥ रक्तपित्तविधानं च कुर्यात् ॥ विशेषेण तु वमनातियोगे सघृतसिताक्षौद्रं फलरसैर्मंथं पिबेत् ॥ क्षीरिवृक्षशुंगसिद्धां वा समाक्षिकां पेयां क्षीरं वा संग्राहिद्रव्यसिद्धं च क्षीरं भोजने चावचारयेत् ॥ सोद्गारायां च छर्द्यां धनिकामधूकमधुरसमुस्तांजनानि मधुना लिह्यात् ॥ वाक्संगे हनुसंहनने ऽनिलार्त्तौ च घृतमांसरससिद्धामल्पतंदुलां पेयां पिबेत् स्नेहस्वेदौ चावचारयेत् ॥ जिव्हाप्रवेशे स्निग्धाम्ललवणान्कवलग्रहगंडूषान् हृद्यांश्चाजमांसरसान् ॥ पुरतश्चास्य फलान्यम्लानि खादयेत् ॥ निर्गतां जिव्हां तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां व्योषलवणचूर्णप्रघृष्टां वा प्रवेशयेत् ॥ अक्षिणी व्यावृत्ते घृताभ्यक्ते पीडयेत् ॥ विसंज्ञं सामवेणुगीतशब्दान् श्रावयेत् ॥ विरेचनातियोगे तंदुलांभसा मिश्रेण वमेत् ॥ प्रियंग्वादिं च तंदुलोदकेन पिबेद्रोध्ररसांजनदाडिमत्वचो वा कमलोत्पलसमंगापद्मकेसराणि वा ॥ क्षौद्रशर्करामधुकोदुंबरत्वचो वा ॥ रक्तातिसारक्रियां च कुर्वीत ॥ गुदं निःसृतमभ्यज्य स्वेदयित्वा कषायैश्च स्तंभयित्वा प्रवेशयेत् ॥ पूर्ववच्च वाक्संगादीन् साधयेत् ॥ उभयत्र च जीवरक्तपित्तयोर्ज्ञानार्थं रक्ते शुक्लं पिचु प्लोतं वा क्षिपेत् ॥ तस्मिन्नाताने[1] कोष्णांबुक्षालितशुद्धे रक्तं वैवर्ण्ये तु रक्तपित्तं विद्यात् ॥ अन्नं वा तद्विमिश्रं शुने काकाय वा दद्यात् ॥ तस्मिन् भुक्ते जीवमभुक्ते पित्तं ॥ आमरणाच्च तस्य तृण्मूर्च्छामदार्तस्य क्रियां पित्तघ्नीमतियोगोक्तं च कुर्यात् ॥ खड्गादिरुधिरं चातिस्रुतरक्तोक्तविधिना सक्षौद्रं शीघ्रमुपयुंजीत ॥ श्यामाकाश्मर्यदूर्वोशीरैर्वा शृतं पयो घृतमंडांजनयुक्तं शीतं बस्तौ निषेचयेत् ॥ शेषेष्वपि चासम्यक्प्रयुक्तवमनविरेचनोप-

---

१ आवाने ईषच्छुष्के

द्रवेषु यथामयं दोषानपेक्ष्य प्रतिकुर्याद्वस्तिव्यापत्सिद्धिं चेक्षेत ॥ एवमुभयतोभागेऽपि शोधने यथावस्थमुत्तिष्ठेत ॥ या तु विरेचने परिकर्तिका तद्वमने कंठक्षणनं यः परिस्रवः स कफप्रसेको यत्प्रवाहणं स शुष्कोद्गारइति ॥ भवन्ति चात्र ॥ अतिमात्रमकालेऽल्पं तुल्यवीर्यैरभावितं ॥ असम्यक्संस्कृतं जीर्णं व्यापद्येतौषधं ध्रुवं ॥ छर्दनं न तु दुश्छर्दं दुर्विरेचं न रेचनं ॥ पाययेदौषधं भूयस्तं निहंति तथा हिते ॥ यस्योर्ध्वं कफसंसृष्टं पीतं यात्यानुलोमिकं ॥ वमितं केवलैः शुद्धं लंघितं पाययेत्तु तं ॥ विबद्धेऽल्पे चिराद्दोषे स्रवत्युष्णं पिबेज्जलं ॥ तेनाध्मानं वमिस्तृष्णा विबंधश्चानुशाम्यति ॥ भेषजं दोषरुद्धं चेन्नोर्ध्वं नाधः प्रवर्त्तते ॥ सोद्गारं सांगशूलं वा स्वेदं तत्रावचारयेत् ॥ सम्यग्विरिक्तसोद्गारभेषजं क्षिप्रमुल्लिखेत् ॥ अजीर्णमप्रवृत्तौ तु सुशीतैः स्तंभयेद्भिषक् ॥ कदाचिच्छ्लेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्युरसि भेषजं ॥ क्षीणे श्लेष्मणि सायाह्ने रात्रौ वा तत्प्रवर्त्तते ॥ रूक्षान्नाहारयेज्जीर्णे तिष्ठत्यूर्ध्वगते ऽपि वा ॥ वायुना भेषजे त्वन्यत्सस्नेहलवणं पिबेत् ॥ तृण्मोहभ्रममूर्च्छाद्याः स्युर्जीर्यंति च भेषजे ॥ पित्तघ्नं स्वादुशीतं च भेषजं तत्र शस्यते ॥ लालाहृल्लासविष्टंभरोमहर्षान्कफात्तले ॥ भेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कट्वादि कफनुद्धितं ॥ प्रतिकूला गतिः पायोर्ग्रथितत्वं सगौरवं ॥ दोषोत्क्लेशो भृशाध्मानं परिकर्तः परिस्रवः ॥ प्रवाहिकाहृद्ग्रहणं सर्वगात्रपरिग्रहः ॥ सर्वथानुस्रवेणैता द्वादशोक्ताः ससाधनाः ॥ व्यापदो योगविभ्रंशाद्विविधेऽपि विरेचने ॥ उत्पद्यमानासु च तासु तासु व्यापत्सु संशोधनविभ्रमेण ॥ दिशा ऽनयैवाशु यतेत सिद्धौ ज्योतिर्हि शास्त्रं नयदुर्नयानां ॥ ॥ इति वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिर्नाम तृतीयोऽध्यायः॥ ३ ॥

अथातो बस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ बलां गुडूचीं त्रिफलां सरास्नां द्विपंचमूलं च पलोन्मितानि ॥ अष्टौ फलान्यर्द्धतुलां च

मांसाच्छागात्पचेदप्सु चतुर्थशेषं ॥ पूते यवानीफलबिल्वकुष्ठवचा-
शताह्वाघनपिप्पलीनां ॥ कल्कैर्गुडक्षौद्रघृतैः सतैलैर्युक्तः सुखोष्णो-
लवणान्वितश्च ॥ बस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी स्वस्थे हितो जीवनबृं-
हणश्च॥बस्तौ च यस्मिन् प्रणितो न कल्कः सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र॥
द्विपंचमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः सच्छागमांसस्य सपूर्वपेष्यः ॥ त्रिस्नेह-
युक्तः प्रवरो निरूहः सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥ बलापटोलीलघुपं-
चमूलत्रायंतिकैरंडयवात्सुसिद्धात् ॥ प्रस्थो रसाच्छागरसार्द्धयुक्तः
साध्यः पुनः प्रस्थसमः स यावत् ॥ प्रियंगुकृष्णाघनकल्कयुक्तः सतैल-
सर्पिर्मधुसैंधवश्च ॥ स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च चक्षुर्बलं चोपदधाति
सद्यः ॥ एरंडमूलात्त्रिपलं पलाशात्तथा पलांशं लघुपंचमूलं ॥ रास्ना-
बलाच्छिन्नरुहाश्वगंधापुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ फलानि चाष्टौ सलि-
लाढकाभ्यां विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ॥ वचाशताह्वाहपुषाप्रियं-
गुयष्टीकणावत्सकबीजमुस्तं ॥ दद्यात्सुपिष्टं सहतार्क्ष्यशैलमक्षप्रमाणं
लवणांशयुक्तं ॥ समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो बस्तिर्जयेल्लेखनदीपनो
ऽसौ ॥ जंघोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठहृद्गुह्यशूलं गुरुतां विबंधं ॥ गुल्माश्म-
बध्मग्रहणीगुदोत्थांस्तांस्तांश्च रोगान्कफवातजातान् ॥ चतुष्पले तैल
घृतस्य भृष्टश्छागाच्छताह्वादधिदाडिमाम्लः ॥ रसः सपेष्यो बलवर्ण
मांसरेतोग्निर्तैमिर्यशिरोरुजीष्टः ॥ यष्ट्याह्वयस्याष्टपलेन सिद्धं पयः श-
ताह्वाफलपिप्पलीभिः॥युक्तं ससर्पिर्मधु वातरक्तविसर्पवैस्वर्यहितो निरू
हः॥यष्ट्याह्वरोध्राभयचंदनैश्च शृतं पयोऽग्र्यं कमलोत्पलैश्च॥सशर्करा-
क्षौद्रघृतं सुशीतं पित्तामयान् हंति सजीवनीयं ॥ गोपांगनाचंदनशीत-
पाकीद्राक्षर्द्धिकाश्मर्यमधूकसेव्यैः ॥ पयः शृतं श्रावणिमुद्गपर्णीबलास्व
गुसामधुयष्टिकल्कैः ॥ गोधूमचूर्णैश्च पिचुप्रमाणैरिक्षोर्विदार्याश्च रसेन
युक्तं ॥ तैलेन यष्टीमधुसाधितेन सितोपलाक्षौद्रघृतैश्च शीतः ॥ बस्तिः

१ घृतैरितिपाठः २ पूर्वकल्कसहितः ॥

प्रशस्तः स समस्तदेहदाहे सशूले ऽवयवाश्रिते वा॥ गुल्मातिसारभ्रममूत्रकृच्छ्रक्षीणे क्षतौजोबलसंक्षये च ॥ कोशातकारग्वधदेवदारुमूर्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ॥ पक्त्वा कुलत्थान् बृहतीं च तोये रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ॥ तान्सर्षपैलामदनैः सकुष्ठैरक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ॥ क्षौद्रस्य तैलस्य फलाह्वयस्य क्षारस्य तैलस्य च सार्षपस्य ॥ दद्यान्निरूहं कफरोगिताय मंदाग्नये चाशनविद्विषे च ॥ पुनर्नवैरंडवृषाश्मभेदवृश्चीवभूतीकबलापलाशान्॥द्विपंचमूलं च पलांशकानि क्षुण्णानि धौतानि फलानि चाष्टौ॥बिल्वं यवांकोलकुलत्थधान्यं फलानि च स्युः प्रसृतोन्मितानि ॥ पयो जलद्व्याढकसाधितं तत्क्षीरावशिष्टं शुचिवस्त्रपूतं ॥ वचाशताह्वाऽमरदारुकुष्ठयष्ट्याह्वसिद्धार्थकपिप्पलीनां ॥ कल्कैर्यवान्या मदनैश्च युक्तं नात्युष्णशीतं गुडसैंधवाक्तं ॥ क्षौद्रस्य तैलस्य च सर्पिषश्च नवस्य युक्तं प्रसृतित्रयेण ॥ दद्यान्निरूहं विधिना विधिज्ञस्तं सर्वसंसर्गकृतामयघ्नं ॥ अर्द्धार्द्धविहितान् बस्तीनतश्चित्रान्प्रचक्षते ॥ कोशातकीद्वयेक्ष्वाकुफलजीमूतवत्सकाः॥श्यामात्रिवृतयोर्मूलं तथा दंतीद्रवंतिजं॥प्रकीर्या चोदकीर्या च क्षीरिणी नीलिनी फलं॥सप्तला शंखिनी रोध्रं फलं कंपिल्लकस्य च॥ सकल्कसैंधवयुताः पक्वाशयविशोधनाः॥ धातकीपुष्पतर्कारीजीवंतीमूलवत्सकाः॥प्रग्रहः खदिरी कुष्ठं शमीपिंडीतकायवाः॥प्रियंगुरक्तमूले च [1]तरणीजातियूथिकाः॥वटाद्याः किंशुकं रोध्रमिति संग्राहिका मताः ॥ ग्राहिप्रियंग्वंबष्ठादिक्वाथकल्कैः क्रमेण च ॥ ऊषकादिप्रतीवापो लेखनस्त्रिफलारसः ॥ मधुरक्वाथकल्केन सरसाज्येन बृंहणः ॥ बदर्यैरावणीशेलूशाल्मलीधन्वनांकुराः ॥ समाक्षिकाः क्षीरयुताः सासृजाः पिच्छिलाः स्मृताः ॥ कोलं कतककांडेक्षुदर्भपाठेक्षुवालुभिः ॥ दाहघ्नः सघृतक्षीरो द्वितीयश्चोत्पलादिभिः ॥ मुष्टिं शाल्मलिवृंतानां क्षी-

१ तरणीजातियूथिकाइति पाठः

रसिद्धो घृतान्वितः ॥ हितः प्रवाहणे तद्वद्वृंतैः शाल्मलकस्य च ॥ कर्बुदाराढकीनीपविदुलैः क्षीरसाधितैः ॥ परिकर्त्ते तथा वृंतैः श्रीपर्णीकोविदारजैः ॥ परिस्रवे पयः सिद्धं सवृश्चीवपुनर्नवं ॥ आखुकर्णिकया तद्वत्तंदुलीयकयुक्तया ॥ अश्वावरोहकः काकनासाराजकसेरुकाः ॥ सिद्धाः क्षीरेऽतियोगे स्युः क्षौद्रांजनघृतैर्युताः ॥ न्यग्रोधाद्यैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिनाऽपरः ॥ बृहतीक्षीरकाकोलीपृश्निपर्णीशतावरी ॥ काश्मर्यबदरीमूर्वास्तथोशीरप्रियंगवः ॥ जीवादाने शृते क्षीरे द्वौ घृतांजनसंयुतौ ॥ बस्ती प्रदेयौ भिषजा शीतौ समधुशर्करौ ॥ गोऽव्यजामहिषीक्षीरैर्जीवनीयघृतैरपि ॥ शशैणदक्षमार्जारमहिष्यव्यजशोणितैः ॥ सद्यस्कैर्मृदितैर्बस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते ॥ अथेमान् सुकुमाराणां निरूहान्स्नेहनान्मृदून् ॥ कर्मणा विप्लुतानां च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥ क्षीराद्वौ प्रसृतौ कार्यौ मधुतैलघृतात्त्रयः ॥ खजेन मथितो बस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषां ॥ बिल्वादिमूलक्वाथाद्वौ कौलत्थाद्वौ स वातजित् ॥ पटोलनिंबभूतिकरास्ना सप्तच्छदांभसः ॥ प्रसृतः पृथगाज्याच्च बस्तिः सर्षपकल्कवान् ॥ सपंचतिक्तो ऽभिष्यंदकृमिकुष्ठप्रमेहहा ॥ विडंगत्रिफलाशिग्रुफलमुस्ताखुकर्णिजाः ॥ कषायाः प्रसृताः पंच तैलादेको विमथ्य तान् ॥ निरूहः कृमिहा वेल्लपिप्पलीकल्कयोजितः ॥ पयस्येक्षुस्थिरारास्नाविदारीक्षौद्रसर्पिषः ॥ एकैकः प्रसृतो बस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत् ॥ चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमंडाम्लकांजिकात् ॥ बस्तिः कवोष्णः सानाहे मूत्रकृच्छ्रे परो मतः ॥ मृदुबस्तिजडीभूते तीक्ष्णो ऽन्यो बस्तिरिष्यते ॥ तीक्ष्णैर्विकर्षिते स्निग्धो मधुरः शिशिरो मृदुः ॥ तीक्ष्णत्वं मूत्रबिल्वाग्निलवणक्षारसर्षपैः ॥ प्राप्तकालं विधाल

न्यं क्षीराज्याद्यैस्तु मार्दवं ॥ बलकालदेशसात्म्यप्रकृतीः प्रविभज्य योजितो बस्तिः ॥ स्वैः स्वैरौषधवर्गैः स्वान्स्वान्रोगान्निवर्तयति ॥ उष्णार्त्तानां शीतांश्छीतार्त्तानां तथा सुखोष्णांश्च ॥ तद्योग्यौषधयुक्तान् बस्तीन्संतर्क्य युंजीत ॥ बस्तींश्च बृंहणीयान्दद्याद्व्याधिषु विशोधनीयेषु ॥ मेदस्विनो विशोध्या ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥ न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितकृशशुष्कशुद्धदेहानां ॥ दद्याद्विशोधनीयान्दोषनिबद्धायुषो ये च ॥ इति बस्तिकल्पो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातः सिद्धबस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ सिद्धबस्तीन्प्रयुंजीत सर्वदा सर्वदेहिनां ॥ निर्व्यापदो बहुफलान्बलपुष्टिकरान्सुखान् ॥ मधुतैले समे कर्षः सैंधवाद्द्विपिचुर्मिशिः ॥ एरंडमूलक्काथेन निरूहो माधुतैलिकः ॥ रसायनं प्रमेहार्शःकृमिगुल्मांत्रवृद्धिनुत् ॥ सयष्टीमधुकश्चैव चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ॥ यापनो घनकल्केन मधुतैलवसाज्यवान् ॥ पायुजानूरुवृषणबस्तिमेहनशूलजित् ॥ प्रसृतांशैर्घृतक्षौद्रवसातैलैः प्रकल्पयेत् ॥ यापनं सैंधवार्द्धाक्षहपुषार्द्धपलान्वितं ॥ एरंडमूलनिःक्काथो मधु तैलं ससैंधवं ॥ एष युक्तरथो बस्तिः सवचापिप्पलीफलः ॥ सक्काथो मधु षड्ग्रंथा शताह्वा हिंगु सैंधवं ॥ सुरदारु च रास्ना च बस्तिर्दोषहरः शिवः ॥ पंचमूलस्य निःक्काथस्तैलं मागधिका मधु ॥ ससैंधवः समधुकः सिद्धबस्तिरिति स्मृतः ॥ द्विपंचमूलत्रिफलाफलबिल्वानि पाचयेत् ॥ गोमूत्रे तेन पिष्टैश्च पाठावत्सकतोयदैः ॥ सफलैः क्षौद्रतैलाभ्यां क्षारेण लवणेन च ॥ युक्तो बस्तिः कफव्याधिपांडुरोगविसूचिषु ॥ शुक्रानिलविबंधेषु बस्त्याटोपेषु पूजितः ॥ मुस्तपाठामृतैरंडबलारास्नापुनर्नवं ॥ मंजिष्ठाऽरग्वधोशीरत्रायमाणाक्षरोहिणीः ॥ कनीयः पंचमूलं च पालिकं मदनाष्टकं ॥ जलाढके पचेत्तच्च पादशेषं परिस्रुतं ॥ क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तं क्षीरशेषं पुनः पचेत् ॥ सपादजांगलरसः

१ वचा २ गोमूत्रेण

ससर्पिर्मधुसैंधवः ॥ पिष्टैर्यष्टीमिशिश्यामाकलिंगकरसांजनैः ॥ बस्तिः सुखोष्णो मांसाग्निबलशुक्रविवर्द्धनः ॥ वातासृङ्मेहमेदोर्शोगुल्मविण्मूत्रसंग्रहं ॥ विषमज्वरवीसर्पवध्मांध्मानप्रवाहिकाः ॥ वंक्षणोरुकटीकुक्षिमन्याश्रोत्रशिरोरुजः ॥ हन्यादसृग्दरोन्मादशोफकासाश्मकुंडलान् ॥ चक्षुष्यः पुत्रदो राजा यापनानां रसायनं ॥ पृथक्पलांशं विपचेत्पंचमूलमगोक्षुरं॥ क्षीराढके चतुःप्रस्थं पिष्टैर्यष्ट्यादिभिर्युतं ॥ क्षौद्रतैलाज्यसिंधूत्थयुक्तं बस्तिः सुपूजितः ॥ विशेषाद्बालवृद्धस्त्रीसुकुमारसुखात्मनां ॥ तद्वत्सहाचरबलासारिवादर्भसाधितं ॥ क्षीरबस्तिस्तथाऽभीरुगुडूचीबृहतीद्वयैः ॥ सिद्धं पयो मागधिकायष्टीमधुककल्कवत् ॥ पंचमूलं बृहत्यादिप्रतिद्रव्यं पलोन्मितं ॥ द्विपलं शालिगोधूमयवमाषं सषष्टिकं ॥ तैः सिद्धं छागलं क्षीरं कुकुटांडरसः सिता ॥ साज्यक्षौद्रद्विलवणस्तैर्बस्तिः शुक्रकृत्परं ॥ कल्पोऽयं शिखिगोनर्दमत्स्याद्यंडरसेष्वपि ॥ रसः कुलीरमांसस्य चटकांडरसान्वितः ॥ सशर्कराघृतमधुर्बस्तिर्वृषतमो मतः ॥ बस्तसूकरजैर्मुष्कैः कुलीरचटकामिषैः ॥ सिद्धं पयो बस्तमुष्कमुच्चटेक्षुरकं मधु ॥तैर्घृताढ्योऽल्पलवणो बस्तिर्वृषतमः परः॥ सिद्धेन पयसा भोज्यमात्मगुप्तोच्चटेक्षुरैः ॥अतो दशदशाहेन यस्तु बस्तीन्निषेवते ॥ वाजीव पुष्टः सवृषो गच्छति प्रमदाशतं ॥ एते माक्षिकसंयुक्ताः कुर्वंत्यतिवृषं नरं ॥ नातियोगं न चायोगं स्तंभिनस्ते च कुर्वते ॥ निरूहा लेखनाः प्रायो बृंहणाः स्नेहबस्तयः ॥ यापनेषूभयं तस्मान्नेष्टं तेष्वनुवासनं ॥ मृदुत्वान्न निवर्त्तेरन् यस्य त्वेते प्रयोजिताः ॥ समूत्रैर्बस्तिभिस्तीक्ष्णैरास्थाप्यः क्षिप्रमेव सः ॥ शोफाग्निनाशपांडुत्वशूलार्शःपरिकर्तिकाः ॥ स्युर्ज्वरश्चातिसारश्च यापनात्यर्थसेवनात् ॥ अरिष्टसारसीध्वाद्यैस्तत्रेष्टा दीपनी क्रिया ॥ युक्त्या तस्मान्निषेवेत यापनान्न प्रसंगतः ॥ मृद्वल्पौषधसंयोगात्पादहीनप्रमाणतः ॥ अ-

ल्पकालोपयोगाच्च तेषु निष्परिहारता ॥ द्रव्येषु यापनार्थेषु सिद्धा-त्स्नेहात्पृथक् पृथक्॥बस्तीन्सर्वेषु वा युंज्यात्परिहारविवर्जितान्॥सहा-चराभीरुबलारास्नागोक्षुरकात्पृथक् ॥ तुलां जलद्रोणशते पंचद्रोणा-वशेषिते ॥ पूतशीते बिसद्राक्षातवक्षीरीनिदिग्धिकाः ॥ महासहाक्षु-द्रसहायष्टीमधुमधूलिकाः ॥ जीवकर्षभकोदीच्यमृणालोत्पलचंदनं ॥ खर्जूरतालमज्जात्मगुप्तातामलकीकणाः ॥ पटोलमेदात्वक्पत्रशीतपा-क्योदनाह्वयाः ॥ कल्कीकृत्य क्षिपेत्तस्मिन्पृथक्च प्रस्थसंमितं ॥ रसं वराहमहिषबस्तमुष्कोद्भवं तथा ॥ शिखिकुक्कुटहंसांडसंभवं तै-लसर्पिषी ॥ धात्रीविदारीस्वरसं गव्यक्षीराढकद्वयं ॥ ब्रह्मभेरीमृदं-गानां निनादैः साधितं च यत् ॥ सितच्छत्रकृतच्छायं सितवस्त्रावगुं-ठितं ॥ आरोपितं गजस्कंधे पूजयित्वा वृषध्वजं ॥ कृत्वा स्वस्त्ययनं दद्यात्स्नेहबस्तिमयंत्रणं ॥ प्रासस्तेनातिवृषतां श्रमयेद्वनिताशतं ॥ निर्वलीपलितः कांतश्चिरंजीवी भवेत्स च ॥ नष्टशुक्रक्षतक्षीणवि-षमज्वरिणां हितः ॥ व्यापन्नार्त्तवशुक्राणां पुत्रदाता रसायनं ॥ एवं च बस्तयोऽन्येऽपि कल्प्याः पाक्याश्च नैकशः ॥ शतंवारान्सहस्रं वा पाचयेत्संभवे सति ॥ दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यंते स्नेहबस्तयः ॥ दश-मूलं वरां रास्नामश्वगंधां पुनर्नवां ॥ गुडूच्यैरंडभूतीकभार्ङ्गीवृषकरो-हिषं ॥ शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशिकं॥ यवमाषातसीकोल-कुलत्थान्प्रसृतोन्मितान् ॥ वहे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ॥ पचेत्तैलाढकं पेष्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ अनुवासनमित्येतत्सर्ववात-विकारनुत् ॥ आनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥शताह्वायव-बिल्वाम्लैस्तैलं सिद्धं समीरणे ॥ सैंधवेनाग्निवर्णेन तप्तं चानिलजि-त्कृतं ॥ जीवंतीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलां ॥ शताह्वर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीं ॥ स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शठीं वचां ॥ पिष्ट्वा तैलं घृतं क्षीरे साधयेत चतुर्गुणैः ॥ बृंहणं वा-

तपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्द्धनं ॥ रजःशुक्रामयहरं पुत्रीयं चानुवास-नं ॥ शिशिरस्पर्शवीर्यैश्च पिष्टैः क्षीरे चतुर्गुणे ॥ तैलपादं घृतं सिद्धं पित्तघ्नमनुवासनं ॥ सैंधवं मदनं कुष्टं शताव्हा निचुलो वचा ॥ ऱ्ही-बेरं मधुकं भार्ङ्गी देवदारु सकट्फलं ॥ नागरं पुष्करं मेदा चविका चित्रकः शठी ॥ विडंगातिविषे श्यामा हरेणुर्नीलिनी स्थिरा ॥ बिल्वा-जमोदे चपला दंती रास्ना च तैः समैः ॥ साध्यमेरंडतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ॥ वर्ध्मोदावर्त्तगुल्मार्शःप्लीहमेहान्समारुतान् ॥ आनाह-मश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनं ॥ साधितं पंचमूलेन तैलं बिल्वादि-ना ऽथवा ॥ अन्वासनं श्लेष्महरं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ॥ फलैर-ष्टगुणे चाम्ले सिद्धमन्वासनं कफे ॥ शूलानाहे तु तद्युक्तो निरूहः पैटुमूत्रवान् ॥ पृच्छतिस्म मुनिमित्यथ धीमानग्निवेश इह किं तु फ-लानां ॥ बस्तिकर्मणि हितं सततं स्यात्तं पुनर्वसुरिति प्रशशास ॥ इह कुष्ठहिता गैरागरी हितमिक्ष्वाकुफलं प्रमेहिणां ॥ कुटजस्य फलं हृदामये प्रवरं कौटफलं तु पांडुषु ॥ उदरे कृतवेधनं हितं मदनं सर्वगदाविरोधि तु ॥ मधुरं सकषायतिक्तकं तदरूक्षं सकटूष्णपि-च्छिलं ॥ कफपित्तहृदाशुकारि यन्निरपायं पवनानुलोमि च ॥ प्रवरं तदतः फलादिषु स्मृतमास्थापनयोजनास्विति ॥ अथ मुनि-वृषभे निगद्य वाक्यं स्थितवति विज्ञपयांबभूव भूयः ॥ इदमति-गहनं सहान्यशिष्यैरवनिगतोऽजलिमग्रतो निधाय ॥ चित्रकर्मगुण-कृद्गुणोक्तो बस्तिरूर्ध्वमथ चैति न नाभेः ॥ शीघ्रमापतति चानु-स देहात्सर्वतः कथमपोहति दोषान् ॥ ऊचे गुरुः स्तिमितमारुतवश्यमे-तद्देहस्य यद्बहिरपाश्रितमंतरे वा ॥ दुष्टस्य तस्य जनयन्ननुलोमतां तु बस्तिर्हिनास्ति विषमानतिरोगपूगान् ॥ शाखागताः कोष्ठगताश्च

१ पटुतैलवानितिपाठः २ मुनिं पुनर्वसुं ३ वेणी गरागरी देवताडोजीमूतइत्यपी-त्यमरः (देवडंगरी)

रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवांगजाश्च ॥ ये संति तेषां न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ विट्[1]शोषपित्तादिमलाचयानां विक्षेपसंहारकरो हि वायुः ॥ तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्यद्बस्तेः समं भेषजमस्ति यस्मात् ॥ शाम्यंति यत्नेन जिते ऽनिले च तदीरिताः पित्तकफादयोऽपि ॥ तस्माच्चिकित्सार्द्धमितिब्रुवंति सर्वा चिकित्सामपि बस्तिमेके ॥ यच्च पक्वाशयस्थोऽपि दोषानापादमस्तकं ॥ वीर्येण बस्तिरादत्ते खस्थोऽर्को भूरसानिव ॥ यत्तत्रौषधवीर्यं हि तदपानेन वायुना॥पर्याप्तमचिरादेव समानः प्रतिपद्यते॥समानादुत्तरं चैवं व्यानाद्याः पवनाः क्रमात्॥ते तृप्ताः प्रकृतिं यांति शरीरानुग्रहे स्थिताः॥ प्रसह्य[2] पित्तश्लेष्माणौ यथास्थानं निवेश्य च॥संतर्पयंति परितःस्वान्स्वान् भूतगुणांस्तनौ ॥ व्यानस्तिर्यगपानोऽधः प्राणश्चोर्ध्वं प्रकर्षति ॥ यथास्वमेव नाडीभिर्हारिणीभिरिवोदकं ॥ एवं वा तैः सिराभिश्च वपुर्बस्तिः सुयोजितः ॥ व्याप्नुवन्प्रसभं हंति सुकृच्छ्रानपि यक्ष्मणः ॥ बस्तिस्तस्मात्सर्वकर्मप्रधानं सर्वातंकान् हंति निःशेषतश्च ॥ स्रोतस्यंतः शोधयित्वा च कुर्याद्दोषांस्तेजः शुक्रदेहाग्निदीप्तिमिति ॥ ॥ इतिसिद्धबस्तिकल्पो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातो बस्तिव्यापत्तिसिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ विबंधगौरवाध्मानशिरोरुग्वाहनोर्ध्वगाः ॥ कुक्षिशूलांगरुग्विधमाहृत्पीडाकर्त्तनस्रवाः ॥ अयोगादतियोगाच्च बस्तेः स्युः षट्पदापदः ॥ अ[3]स्निग्धस्विन्नदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ॥ शीतोल्पस्नेहलवणद्रव्यमात्रो घनोऽपि वा ॥ बस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ॥ करोति वातविण्मूत्रविबंधमतिदारुणं ॥ बस्तिनाभिरुजानाहं हृल्लेपं श्वयथुं गुदे ॥ कंडूमंडानि वैवर्ण्यमरतिं वन्हिमार्दवं ॥ क्वाथद्वयं प्राग्विहितं मध्यदोषे ऽतिसारिणि ॥ उष्णस्य तस्मादेकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ फलव-

१ विट्श्लेष्मइतिपाठः २ प्रसाद्येतिपाठः ॥ ३ विबंधाख्यामापदमाह ॥

त्यैस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनं॥बिल्वमूल त्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्थवान् ॥ सुरादिमूत्रवान्बस्तिः सप्राक्पेष्यस्तमानयेत् ॥ संशेषामे निरूहेण मृदुना दोषईरितः॥मूर्च्छयत्यनिलं मार्गं रुणद्ध्यग्निं हिनस्ति च ॥ गौरवक्लमहृच्छूलदाहसंमोहवेष्टनं ॥ ततः कुर्यादुपचरेत्तं रूक्षस्वेदपाचनैः ॥ पिप्पलीकत्तृणोशीरदारुमूर्वाश्रृतं जलं ॥ पिबेत्सौवर्चलोन्मिश्रं दीपनं हृद्विशोधनं ॥ वचानागरशठ्यो वा दधिमंडेन मूर्च्छिताः ॥ पेयाः प्रसन्नया वा स्युररिष्टेनासवेन वा ॥ दारुत्रिकटुकं पथ्यां पलाशं चित्रकं शठीम् ॥ पिष्ट्वा कुष्टं च मूत्रेण पिबेत्क्षारांश्च दीपनान् ॥ बस्तिमस्य विदध्याच्च समूत्रं दाशमूलिकं ॥ग्रंक्तोल्पवीर्यो दोषाढ्ये रूक्षे क्रूराशये ऽथवा॥ बस्तिर्दोषावृतो रुद्धमार्गो रुंध्यात्समीरणं ॥ सविमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनं ॥ विदाहं गुदकोष्ठस्य मुष्कवंक्षणवेदनां ॥ रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ॥ स्वभ्यक्तस्विन्नगात्रस्य तत्र वर्तिं प्रयोजयेत् ॥ बिल्वादिश्च निरुहः स्यात्पीलुसर्षपमूत्रवान् ॥ सरलामरदारुभ्यां साधितं चानुवासनं ॥ बहुदोषबलेक्रूरकोष्ठे बस्तिस्तनुर्मृदुः ॥ शीतोऽल्पश्चावृतो दोषैः प्रतिहंति समीरणं ॥ ऊर्ध्वं सोऽनुसरन्देहं कुर्याद्वायुः शिरोरुजं ॥ ग्रीवास्तंभं प्रतिश्यायं बाधिर्यं दृष्टिविभ्रमं ॥ तमुष्णतैललवणप्रदिग्धस्विन्नमर्दितं ॥ तीक्ष्णैर्धूमैः प्रधमनैर्नस्यैरास्यविरेचनैः ॥ विरेकैर्बस्तिभिश्चाशु योजयेदानुलोमिकैः ॥ स्निग्धस्विन्ने महादोषे बस्तिर्मृद्वल्पभेषजः ॥ उत्क्लेश्याल्पं हरेद्दोषं जनयेच्च प्रवाहिकां ॥ शोफो बस्तावपाने च सदनं चोरुजंघयोः ॥ विबद्धमारुतो जंतुरभीक्ष्णं स प्रवाहते ॥ स्वेदाभ्यंगान्निरूहांश्च शोधनीयानुलोमिकान् ॥ विदध्याल्लंघयित्वा च बस्तितस्य विरिक्तवत्॥कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वा ऽतिमात्रया॥अति-

१ गौरवाख्यामापदमाह ॥२आध्मानाख्यामापदमाह ॥ ३बहुदोषेऽनिले इति पाठः॥ शिरोरुजाख्यामापदमाह ४ वाहनाख्यां व्यापदमाह ॥ ५ ऊर्ध्वमारुताख्यां व्यापदमाह ॥

ग्धलवणोष्णो वा बस्तिरल्पो ऽल्पभेषजः॥ मृदुर्वा मारुतेनोर्ध्वं विक्षिप्तो मुखनासिकात् ॥ निरेति मूर्च्छाहृल्लासतृड्दाहादीन्प्रवर्तयन् ॥ मूर्च्छाविकारं दृष्ट्वाऽस्य सिंचेच्छीतांबुना मुखं ॥ व्यजेदाक्रमनाशाच्च प्राणायामं च कारयेत् ॥ पृष्ठपार्श्वोदरं मृज्यात्करैरुष्णैरधोमुखं॥ केशेष्वाक्षिप्य धुन्वीत भीषयेद्व्यालदंष्ट्रिभिः ॥ शस्त्रोल्काराजपुरुषैर्बस्तिरेति तथा ह्यधः ॥ पाणिवस्त्रैर्गलापीडं कुर्यान्न म्रियते यथा ॥ प्राणोदाननिरोधाद्धि सुप्रसिद्धतरायणः ॥ अपानः पवनो बस्तिं तमाश्वेवापकर्षति ॥ कुष्ठक्रमुककल्कं च पाययेताम्लसंयुतं ॥ औष्ण्यात्तैक्ष्ण्यात्सरत्वाच्च बस्तिं सोप्यनुलोमयेत् ॥ गोमूत्रेण त्रिवृत्पथ्याकल्कं वा ऽधोऽनुलोमनं ॥ पक्वाशयस्थिते स्विन्ने निरूहो दाशमूलिकः ॥ यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितैः ॥ बस्तिर्गोमूत्रसिद्धैर्वा सामृतावंशपल्लवैः ॥ पूतीकरंजत्वक्पत्रशठीदेवाह्वरोहिषैः॥ सतैलगुडसिंधूत्थो विरेकौषधकल्कवान् बिल्वादिपंचमूलेन सिद्धो बस्तिरुरःस्थिते ॥ शिरःस्थे नावनं धूमः प्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः ॥ बस्तिरत्युष्णतीक्ष्णाम्लघनो ऽतिस्वेदितस्य वा ॥ अल्पे दोषे मृदौ कोष्ठे प्रयुक्तो वा पुनः पुनः ॥ अतियोगत्वमापन्नः कुक्षिशूलकरो भवेत् ॥ विरेचनातियोगेन सतुल्याकृतिसाधनः ॥ पृश्निपर्णीं स्थिरां पद्मं काश्मर्यं मधुकोत्पले ॥ पिष्ट्वा द्राक्षां मधूकं च क्षीरे तंडुलधावने ॥ द्राक्षायाः पक्वलोष्टस्य प्रसादे मधुकस्य वा ॥ विनीय सघृतं बस्तिं युंज्याद्दाहे ऽतियोगजे ॥ स्नेहस्वेदैरसंपाद्य गुरुतीक्ष्णोऽतिमात्रकः ॥ दुःस्थिताय प्रणिहितो बस्तिर्दुःशयिताय वा ॥ अतिप्रवृत्तो मरुतं कोपयेत्स विमार्गगः ॥ करोत्यंगरुजां जृंभां स्तंभं भेदं च पर्वणां ॥ तं तैललवणाभ्यक्तं स्वेदितं संस्तरादिभिः ॥ बिल्वकोलयवैरंडवर्षाभूबृहतीद्वयैः ॥ सकुलत्थैः शृतं मस्तु फलसौवीरकान्वितैः ॥

१ अथाऽतियोगव्यापदः॥तत्रकुक्षिशूलाख्यां व्यापदमाह ॥ २ अंगरुगाख्यांव्यापदमाह

आस्थापयेत्ससिंधूत्थैर्जांगलैरशितं रसैः ॥ तैलेनानिलजिद्भव्यविपक्वेनानुवासयेत् ॥ मृदुकोष्ठे ऽबले बस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ॥ कुर्याद्धिध्मां हितं तत्र हिध्माघ्नं बृंहणं च यत् ॥ बलास्थिरादिकाश्मर्यत्रिफलारससैंधवैः ॥ सप्रसन्नारनालाम्लैस्तैलं पक्त्वाऽनुवासयेत् ॥ उष्णांबुनाक्तं पिप्पल्या दद्याल्लवणसंयुतं ॥ धूमलेहरसक्षीरस्वेदैश्चान्नं च वातनुत्॥अतितीक्ष्णः सवातो वा न वा सम्यक्प्रपीडितः॥ घट्टयेद्धृदयं बस्तिस्तत्र काशकुशोत्कटैः ॥ स्यात्साम्ललवणस्कंधकरीरबदरीफलैः ॥ शृतैर्बस्तिर्हितः सिद्धो वातघ्नैश्चानुवासनैः ॥ मृदुकोष्ठाल्पदोषस्य रूक्षतीक्ष्णातिमात्रकः॥ हृत्वा बस्तिर्मलांश्छीघ्रं वातपित्ते प्रकोपयेत् ॥ नाभिबस्तिगुदांस्ते हि कृंतंतोऽस्य मुहुर्मुहुः ॥ विवर्णाल्पाल्पमुत्थानं बस्तिर्निर्लेखनो भवेत् ॥ स्वादुशीतौषधैस्तत्र पयश्चेक्ष्वादिभिः शृतं ॥ यष्ट्याह्वतिलकल्काभ्यां बस्तिः स्यात्क्षीरभोजिनः ॥ ससर्जरसयष्ट्याह्वं जिंगिणीकर्दमांजनं ॥ विनीय दुग्धे बस्तिः स्याद्ग्रक्ताम्लरसभोजिनः॥ पिच्छिलश्च हितो बस्तिः स्नेहैश्च मधुरैः शृतः ॥ बस्तिः क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णलवणः पैत्तिकस्य वा॥गुदं दहन् लिखन् क्षिण्वन्करोत्यस्य परिस्रवं॥सविदग्धं स्रवत्यस्रं वर्णैः पित्तं च भूरिशः ॥ बहुशश्चातिवेगेन मोहं गच्छति चासकृत् ॥ तत्रार्द्रशाल्मलीवृंतैः क्षुण्णैराजं पयः शृतं ॥ पूतं घृतान्वितं बस्तिं दद्यादन्यांश्च पिच्छिलान् ॥ वटादिपल्लवेष्वेवं कल्पो यवतिलेषु च ॥ सुवर्चलोपोदकयोः कर्बुदारे च शस्यते ॥ गुदे च शीतमधुरान्कुर्यात्सेकप्रलेपनान्॥रक्तपित्तातिसारघ्नी क्रिया चात्र प्रशस्यते॥दाहादिषु त्रिवृ-

---

१ हिध्माख्यां व्यापदमाह २ बृषसैंधवैरिति पाठः २ उष्णांबुनाक्षमिति पाठः ४ हृत्पीडाख्यां व्यापदमाह ५ कर्त्तनाख्यांव्यापदमाह ३ ते मलाः ७ परिस्रवाख्यां व्यापदमाह

त्कल्कं मृद्वीकावारिणा पिबेत्॥तद्धि पित्तशकृद्वातान्हत्वा दाहादिकान् जयेत्॥विशुद्धश्च पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुतां॥युंज्याद्वाऽतिविरिक्तस्यक्षीणविड्कस्य भोजनं॥माषयूषेण कुल्माषान्पानं दध्यथवा सुरां॥आमं यः कुणपं रुग्वानुपवेश्येत सारुचिः॥ सघनातिविषाकुष्टनतदारुवचाः पिबेत् ॥ शकृद्वातमसृक्पित्तं कफं वा योऽतिसार्यते॥ पकंतत्र स्ववर्गीयो बस्तिः श्रेष्ठं भिषग्जितं ॥ षण्णामेषां द्विसंसर्गात्रिंशद्भेदा भवंति तु ॥ केवलैः सहषट्त्रिंशद्विद्यात्सोपद्रवानपि ॥ शूलप्रवाहिकाऽऽध्मानपरिकर्त्यरुचिज्वरान् ॥ तृण्मोहदाहमूर्च्छादींश्चैषां विद्यादुपद्रवान् ॥ तत्रामेंऽतरपानं तु कट्वम्ललवणैर्युतं ॥ पाचनं शस्यते बस्तिरामे हि प्रतिषिध्यते ॥ वातघ्नग्राहिवर्गीयो बस्तिः शकृति शस्यते ॥ स्वाद्वम्लो व्यक्तलवणः स्नेहबस्तिः समीरणे ॥ रक्ते रक्तेन पित्तास्रे कषायस्वादुतिक्तकः॥सार्यमाणे कफे बस्तिः कषायः कटुतिक्तकः ॥ शकृता वायुना वाऽऽमेन वर्चस्यथवाऽनिले ॥ संसृष्टेंऽतरपानं स्यात्कट्वम्ललवणैर्युतं ॥ पित्तेनामेऽसृजातद्वत्तयोरामेन वा पुनः ॥ संसृष्टयोर्भवेत्पानं सकटुस्वादुतिक्तकं ॥ तथा ऽऽमे कफसंसृष्टे कषायकटुतिक्तकं ॥ आमेन तु कफे युक्ते कषायलवणौषधं॥ वातेन विशि पित्ते वा विट्पित्तास्रे तथाऽनिले ॥ स्यात्कषायाम्लमधुरः संसृष्टे बस्तिरुत्तमः ॥ बस्तिर्वातेन रक्तेच कार्यः स्वाद्वम्लतिक्तकः ॥ शकृच्छोणितयोः पित्तशकृतोरस्रपित्तयोः ॥ बस्तिरन्योन्यसंसर्गे कषायस्वादुतिक्तकः ॥ कफेन विशि पित्ते वा कफे विट्पित्तशोणितैः ॥ कटुतिक्तकषायः स्यात्संसृष्टे बस्तिरुत्तमः ॥ स्याद्बस्तिः कटुतिक्ताम्लः संसृष्टे वायुना कफे ॥ मधुरोषणतिक्तस्तु रक्ते कफविमूर्च्छिते ॥ मारुते कफसंसृष्टे कट्वम्ललवणो भवेत् ॥ त्रिचतुःपंचषड्योगानेवमेव विकल्पयेत् ॥ युक्तिश्चैषाऽतिसारोक्ता सर्वरोगेष्वपि स्मृता ॥ युगपत्षड्रसं षण्णां संसर्गे पाचनं भवेत् ॥ निरामाणां तु पंचानां बस्तिः ष-

ङ्कसिको हितः ॥ उदुंबरशलाटूनि जंब्वाम्रोदुंबरत्वचः ॥ शंखं सर्जरसं लाक्षां कत्तृणं च पलांशिकं ॥ पिष्ट्वा तैः सर्पिषः प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥ अतिसारेषु सर्वेषु पेयमेतद्यथाबलं ॥ कच्छुराधातकीबिल्वसमंगारक्तमूलिभिः ॥ मसूराश्वत्थशुंगैश्च यवागूः स्याज्जले शृतैः ॥ बालोदुंबरकट्वंगसमंगाप्लक्षपल्लवैः ॥ मसूरधातकीपुष्पबलाभिश्च तथा भवेत् ॥ नानाप्रकारा जायंते व्यापदो बस्तिविभ्रमात् ॥ यथायथं यथावस्थं तासां कुर्वीत साधनं ॥ इति बस्तिव्यापत्तिसिद्धिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातः स्नेहव्यापदिकां सिद्धिं व्याख्यास्यामः ॥ स्नेहबस्तौ मरुत्पित्तकफात्यशनविट्चयैः ॥ आवृतौ भुक्तदत्तामे सप्तधा व्यापदः स्मृताः ॥ शीतो ऽल्पो वा धिके वाते पित्ते ऽत्युष्णः कफे मृदुः ॥ अतिभुक्तेगुरुर्वर्चःसंचये ऽल्पबल स्तथा ॥ दत्तस्तैरावृतः स्नेहो नायात्यभिभवादपि ॥ स्तंभोरुसदनाध्मानज्वरशूलांगमर्दनैः ॥ पार्श्वरुग्वेष्टनैर्विद्याद्वायुना स्नेहमावृतं ॥ स्निग्धाम्ललवणोष्णै स्तं रास्नापीतद्रुतैलिकैः ॥ सौवीरकसुराकोलकुलत्थयवसाधितैः॥निरूहैर्निर्हरेत्सम्यक्समूत्रैः पांचमूलिकैः॥ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्ते ऽनुवासयेत् ॥ तृड्दाहरागसंमोहवैवर्ण्यतमकज्वरैः ॥ विद्यात्पित्तावृतं स्वादुतिक्तैस्तं बस्तिभिर्हरेत् ॥ तंद्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ॥ समूर्च्छाग्लानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्नेहमावृतं ॥ कषायातिक्तकटुकैः सुरामूत्रोपसाधितैः ॥ फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥ छर्दिमूर्च्छारुचिग्लानिशूलनिद्रांगमर्दनैः ॥ आमलिंगैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतं॥ कटूनां लवणानां च क्वाथैश्चूर्णैश्च पाचनं ॥ मृदुर्विरेकः सर्वं च तत्रामविहितं हितं ॥ विण्मूत्रानिलसंगार्तिगुरुत्वाध्मानहृद्ग्रहैः ॥ स्नेहं विडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदैः सबस्तिभिः

१ पिंडिकोद्वेष्टनैः ॥ २ सर्वार्त्तिभिरिति पाठः ॥

॥ श्यामाबिल्वादिसिद्धैश्च निरूहैः सानुवासनैः ॥ निर्हरेद्विधिना स-म्यगुदावर्त्तहरेण च ॥ अभुक्ते शूनपायौ वा पेयामात्राशितस्य-वा ॥ गुदे प्रणिहितः स्नेहो वेगाद्धावत्यनावृतः ॥ ऊर्ध्वं कायं ततः कंठादूर्ध्वेभ्यः खेभ्य एत्यपि ॥ मूत्रश्यामात्रिवृत्सिद्धो यवकोलकुलत्थवान् ॥ तत्सिद्धतैलो देयः स्यान्निरूहः सानुवासनः ॥ कंठादागच्छतः स्तंभकंठग्रहविरेचनैः ॥ छर्दिघ्नीभिः क्रियाभिश्च तस्य कुर्यान्निवर्त्तनं ॥ नापक्वं प्रणयेत्स्नेहं गुदं स ह्युपलिंपाति ॥ ततः कुर्यात्सरुङ्मोहकंडूशोफान् क्रिया ऽत्र च ॥ तीक्ष्णो बस्तिस्तथा तैलमर्कपत्ररसे शृतं ॥ ह्रस्वं दीर्घं तनु स्थूलं जीर्णं शिथिलबंधनं ॥ पार्श्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ॥ अप्राप्त्यतिगतिक्षोभकषणक्षणनस्रवाः ॥ गुदपीडा गतिर्जिह्मा तेषां दोषा यथाक्रमं ॥ मांसलस्निग्धविषमजालवत्स्थूलवातलाः ॥ छिन्नः क्लिन्नश्च तानष्टौ बस्तीन्कर्मसु वर्जयेत् ॥ गतिवैषम्यदौर्गंध्यजिह्मत्वस्रुतिदुर्ग्रहाः ॥ फेनिलच्युतधार्यत्वं बस्तेः स्युर्बस्तिदोषतः ॥ उच्चैकैरत्यवाक्शीर्षमूर्ध्वसंकुचितस्थितं ॥ उत्तानं दक्षिणं पार्श्वं सप्त शय्याः परित्यजेत् ॥ मूत्राघातोऽत्रसंप्राप्तिरप्राप्तिः[1] साधुतागतिः ॥ आध्वागतिर्मरुत्कोप स्तृप्तिः[2] पक्काशयस्य च ॥ तद्दोषाः स्युर्विधातव्यं यथोपयिकमत्र च ॥ संवातातिद्रुतोत्क्षिप्ततिर्यगुत्तुसकंपिताः[3] ॥ अतिमंदकबाह्यातिवेगदोषाः प्रणेतृतां ॥ अनुच्छ्वासानुबंधे वा दत्ते निःशेष एव वा ॥ प्रविश्य क्षुभितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥ तत्राभ्यंगो गुदे स्वेदो वातघ्नान्यशनानि च ॥ द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहसोत्क्षिप्त एव वा ॥ स्यात्कटीगुदजंघोरुबस्तिस्तंभार्तिभेदनं ॥ भोजनं तत्र वातघ्नं स्वेदाभ्यंगाः सबस्तयः ॥ तिर्यग्वल्यावृतद्वारे बद्धे वा ऽपि न गच्छति ॥ नेत्रे तदृजु निष्कास्य संशोध्य च पुनर्नयेत् ॥ पीड्यमानेऽतरा

१ मूत्राघाताविसंमाप्तिरिति पाठः २ स्तृप्तिरि०पा० ३ संघातातिद्रुतोत्क्षिप्तेति पाठः हेमाद्रौ

मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ॥ उरःशिरोरुजं सादमूर्वोश्च जनयेद्वली ॥ बस्तिः स्यात्तत्र बिल्वादिफलश्यामादिमूत्रवान् ॥ स्याद्दाहो दवथुः शोफः कंपनाभिहते गुदे ॥ कषायमधुराः शीताः सेकास्तत्र सबस्तयः ॥ अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाद्वलेः ॥ स्यात्सार्तिदाहनिस्तोदगुरुवर्चःप्रवर्तनं ॥ तत्र सर्पिःपिचुः क्षीरं पिच्छाबस्तिश्च शस्यते ॥ न भावयति मंदस्तु बाह्यश्चाशु निवर्त्तते ॥ स्नेहस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणेयः सिद्धिमिच्छता ॥ अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलं ॥ तत्र बस्तिर्विरेकश्च गलपीडादिकर्म च ॥ वमनाद्यैर्विशुद्धं च क्षामदेहबलानलं ॥ यथाऽडं तरुणं पूर्णं तैलपात्रं यथा तथा ॥ भिषक् प्रयत्नतो रक्षेत्सर्वस्मादपचारतः ॥ दद्यान्मधुरहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ॥ स्वादुतिक्तौ तथा भूयः कषायकटुकौ ततः ॥ अन्योन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ॥ व्यत्यासादुपयोगेन क्रमात्तं प्रकृतिं नयेत् ॥ सर्वसहः स्थिरबलो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ अत्रांतरे त्यजेदष्टौ भाष्यादीनि विशेषतः ॥ उच्चैर्भाष्याच्छिरोरोगतिमिरोरःस्वरव्यथाः ॥ रक्तनिष्ठीवतमकज्वराद्यास्तत्र साधनं ॥ अभ्यंगस्वेदनस्याधोभक्तस्नेहोपसेवनं ॥ मौनं विधिर्वातहरो यथास्वं वा विकारजित्॥[1]अत्यास्यायानयानाभ्यां संधिमूर्द्धत्रिकादिरुक्॥अतिचंक्रमणात्पादजंघोरुसदनादयः ॥ तेषां वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि शस्यते ॥ अजीर्णभोजनादामविषच्छर्दिज्वरादयः ॥ तत्र मात्राशितीयोक्तो विधेयो विधिरामहा ॥ अहितान्नाद्यथादोषं रोगाः स्युर्भेषजानि च ॥ हलीमकादयः प्रोक्ता दिवास्वप्नात्पुरा गदाः ॥ विदध्यात्कफजित्तेषु धूमरूक्षान्नलंघनं ॥ व्यवायाज्जीवितभ्रंशात्तैस्तैरस्यानिलामयैः॥ गुदोऽवलुप्यतइव भ्रमतीव च चेतना ॥ मेढ्रं धूमायति मनस्तमसीव प्रवेक्ष्यते ॥ जीवनीयशृतक्षीरसर्पिषोरुपयोजनं ॥ आहारो बृंहणस्तत्र

१. एकत्रस्थितिः

हृण्यास्ते ते च बस्तयः ॥ वेगरोधोर्ध्ववातत्वात्प्रागुक्ता ये सदाऽऽतुराः ॥ तेषां विबद्धे पवने सर्वदेहोपतापिनि ॥ फलवर्तिंपुरा दद्यादथ बस्तिं बलावहं ॥ निकुंभकुंभाग्न्युरुबूकधावनी पुनर्नवं दारु महच्च पंचकं ॥ फलं च मूत्रे कथितं समस्तु घृतं सतैलं लवणानि पंच ॥ निरूहितं धन्वरसेन भोजयेन्निकुंभतैलेन ततोऽनुवासयेत् ॥ बलां सरास्नां फल-मूलचित्रकाद्विपंचमूलं कृतमालकात्फलं ॥ यवान्कुलत्थांश्च पचेज्जले रसः समुस्तपाठेंद्रयवैश्च कल्कवान् ॥ सतैलसर्पिर्गुडसैंधवो हितः सदाऽऽतुराणां बलपुष्टिवर्णदः ॥ तथा ऽनुवास्यं मधुकेन साधितं बालेन बिल्वेन शताव्हया ऽथवा ॥ सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासने निरूहणे चालवणः शिशोर्हितः ॥ न चान्यदाश्वंगबलाभिवर्द्धनं निरूहबस्ते-शिशुवृद्धयोर्हितं ॥ ॥ इति स्नेहव्यापत्तिसिद्धिर्नाम सप्तमोऽध्यायः॥७॥

अथातो भेषजकल्पं व्याख्यास्यामः ॥ जांगले साधारणे वा देशे यथाकालं शिशिरातपपवनसलिलसेविते समे शुचौ प्रदक्षिणोदके श्मशानचैत्यदेवतायतनागारसभाश्वभ्रारामवल्मीकोषरविरहिते कुश-रोहिषास्तीर्णे स्निग्धकृष्णसुवर्णवर्णमधुरसुरभिमृत्तिके मृदावफालकृष्टे-ऽनुपहतेऽन्यैर्बलवत्तरैर्द्रुमैर्भेषजानि प्रशस्यंतइति सामान्यतो भूमिप-रीक्षा॥विशेषतस्त्वश्मवती स्थिरा गुर्वी श्यामा कृशस्थूलतृणा वृक्षसस्य-प्राया स्वगुणभूयिष्ठा॥स्निग्धा शीतलाऽऽसन्नोदका स्निग्धतृणसस्यकोम लदलप्राया शुक्ला चांबुगुणभूयिष्ठा॥नानावर्णा लघुपुष्पवती प्रविरलपां-डुवृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा॥ रासभभस्मवर्णा रूक्षा तनुकोटरोषरप्रा-याऽल्परसप्ररोहाऽनिलगुणभूयिष्ठा ॥ मृद्वी समा श्वभ्रवत्यव्यक्तरसज-ला महापर्वतवृक्षा श्यामाऽऽकाशगुणभूयिष्ठा ॥ तत्रांबुपृथिवीगुण-भूयिष्ठासु भूमिषु जातानि विरेचनानि बृंहणानि च शस्यंते ॥ अन-लानिलाकाशगुणभूयिष्ठासु वमनानि ॥ सर्वगुणयुक्तासूभयतोभागा-नि ॥ आकाशगुणभूयिष्ठासु शमनानि ॥ एवं बलवत्तमानि भवंति ॥

तत्र यानि कालजान्युपगतसंपूर्णप्रमाणरसवीर्यगंधानि कालातपाग्नि-सलिलपवनशस्त्रजंतुभिरनुपहतगंधवर्णरसस्पर्शप्रभावान्यवगाढमूलान्यु दीच्यां दिशि स्थितानि ॥ तेषां शाखापलाशमचिरप्ररूढं व-र्षावसंतयोर्ग्राह्यं ॥ ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा शीर्णप्ररूढपर्णानां ॥ शरदि त्वक्कंदक्षीराणि ॥ हेमंते साराणि ॥ यथर्तुफलपुष्पं ॥ अन्ये-पुनराहुः ॥ सौम्यान्यौषधानि सौम्येष्वृतुष्वाग्नेयान्याग्नेयेषु ॥ ए-वमव्यापन्नान्यापूर्णतररसवीर्याणि भवंति ॥ अथ मंगलाचारक-ल्याणवृत्तिः शुचिः शुक्लवासाः संपूज्य देवतामश्विनौ गोब्राह्म-णांश्च कृतोपवासः प्राङ्मुखउदङ्मुखो वा गृण्हीयात् ॥ गृहीत्वा चानुरूपगुणवद्भाजने संस्थाप्यागारेषु पूर्वोत्तरद्वारेषु निवातप्रवातै-कदेशेषु नित्यपुष्पोपहारबलिकर्मस्वग्निसलिलोपस्वेदधूमरजोमूषिक-चतुष्पादाद्यनभिगमनीयानि स्ववश्यानि शिक्येष्वासज्य स्थापये-त् ॥ तानि सक्षीराण्युपकल्पयेत् ॥ तदर्भपत्तावनतिक्रांतसंवत्सरा-णि ॥ पुराणानि तु पिप्पलीविडंगगुडमधुघृतानि ॥ अपिच ॥ क्षीरं बाष्कयणं ग्राह्यं शकृन्मूत्रं च नीरुजं ॥ वयोबलवतां धातुपुच्छशृं गखुरादिकं॥पंचविधस्तु भेषजानां कषायः कल्प्यः ॥ निर्यासः कल्को निर्यूहः शीतः फांटश्च ॥ ते यथापूर्वं बलिनः ॥ तत्र सद्यः समुद्धृ-तप्रक्षालितक्षुण्णस्य तांतवनिष्पीडितस्य स्वरसो निर्यासः ॥ उप-लदशनादिपिष्टस्तु कल्कः ॥ सूक्ष्मतांतवच्युतश्चूर्णः ॥ तस्य समस्त-द्रव्यापरित्यागादाशुतोपयोगाच्च कल्कादभेदः ॥ क्वाथो निर्यूहः ॥ स तु भेद्यान्यौषधान्यणुशो भेदयित्वा छेद्यानि च छेदयित्वा प्रक्षा-ल्योदकेन शुचौ रूक्षायामधःप्रलिप्तायां ताम्रायोमृन्मयान्यतम-स्थाल्यां समावाप्य बहुलपानीयग्राहितानामौषधानामाकलय्य या-वता मुक्तरसता स्यात्तावदुदकमासेचयेच्छोषयेच्च ॥ अथाग्नावधिश्रि-

१ प्रवातोदकदेशेष्विति हेमाद्रौ पाठः २ आर्द्राणि ३ प्रौढवत्सा गौर्बष्कयणी तस्या इदं बाष्कयणं

त्य महत्यासने सुखोपविष्टः सर्वतः सततमवलोकयन् दर्व्या च वि घट्टयन् मृदुना च परितः समुपगच्छता ऽनलेन साधयेत् ॥ अवतार्य च सुपरिस्रुतं यथार्हस्पर्शं प्रयुंजीत ॥ क्षीरादिसहितं च द्रव्यं न सम्यङ्मुक्तरसं भवतीति वारिक्वाथपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशेनानुपदग्धं क्वाथयेत् ॥ शीतसलिलाप्लुतं तु निशापर्युषितं पूतं शीतः ॥ उष्णांभसि क्षुण्णाभिषुतपूतं फांटः ॥ तत्र सम्यग्रसवीर्यादीन्यौषधस्य समीक्ष्य व्याध्यातुरादिबलतश्च निर्यासादीनां कल्पनानां मात्रां च संश्रयेत् ॥ तथाच केचिदाहुः ॥मात्राया न व्यवस्थानं देहं दोषं बलं वयः ॥ आलोच्य देशकालौ च भेषज्यमवचारयेत् ॥ इत्यलं ॥ तदेवमुपदिष्टं बुद्धिमतां ज्ञानप्रबोधाय ॥ यथा तु सर्वे भिषजो विज्ञास्यंति तथोपदेक्ष्यते ॥ निर्यासस्य मध्यमा मात्रा चतुष्पलं ॥ कल्कचूर्णयोः कर्षः पलत्रयं तदालोडने॥ निर्यूहे भेषजपलमुदकार्द्धप्रस्थेऽधिश्रित्य पादशेषितमवतारयेत् शीतफांटयोरौषधपलं षड्भिश्चतुर्भिरंबुपलैराप्लुतमिति ॥ स्नेहपाके त्वनिर्दिष्टप्रमाणे समुदितस्य द्रवस्य पादेन स्नेहः प्रयोज्यस्तत्पादेन कल्कः ॥ अन्ये पुनः पठंति ॥ स्नेहे सिध्यति शुद्धांबुनिःक्वाथस्वरसैः क्रमात् ॥ कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टमं ॥ पंचप्रभृति तु द्रवं पृथक्स्नेहसममेवावपेत् ॥ अनिरूपितकल्पनं भेषजं कल्कीकुर्यात् ॥ अथैकध्यं प्रतिसंसृज्याधिश्रित्य च निर्यूहवत्साधयेत् ॥ तत्र यदाविरमति शब्दः प्रसादमापद्यते स्नेहो यथास्ववर्णगंधरसोपपत्तिर्भैषज्यमंगुलीभ्यां गृह्यमाणमनतिमृद्वनतिदारुणमनंगुलिग्राहिता च स्यात् स कालस्तस्यावतारणाय ॥ अपिच ॥ घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्भवः ॥ लेहस्य तंतुमत्ताप्सु मज्जनं सरणं न च ॥अथावतार्य शीतीभूतमहतेन वाससा परिपूय शुचौ दृढे कलशे समा-

१ मृद्यमानमिति पाठः

स्निग्धापिधानेन वा पिधाय शुक्लेन वस्त्रपट्टेनावच्छाद्य सूत्रेण सुबद्धमनुगुप्तं शुचौ देशे सुस्थितं स्थापयेत्॥ परिमाणं पुनः षड्वंश्यो मरीचिः ॥ ताः षट् सर्षपः ॥ ते ऽष्टौ तंडुलः ॥ तौ धान्यमाषः ॥ तौ यवः ॥ अतः परं चतुर्गुणवृद्ध्यांऽडिकामाषकशाणकर्षपलकुडवप्रस्थाढकद्रोणवहाः कल्प्यंते ॥ धरणं तु पलदशभागः॥ माषकस्य पर्यायो हेमो धानकश्च ॥ शाणद्वयस्य सुद्रमः कोलो वटकश्च ॥ कर्षस्य सुवर्णमक्षं पिचुर्बिडालपदकं पाणितलं तिंदुकं कवलग्रहः षोडशिका च ॥ कर्षद्वयस्य शुक्तिरष्टमिका च ॥ पलस्य मुष्टिः प्रकुंचश्चतुर्थिका बिल्वमात्रं च ॥ पलद्वयस्य प्रसृतोऽष्टमानं च ॥ कुडवस्यांजलिः ॥ कुडवद्वयस्य मानिका ॥ आढकस्य पात्रं कंसश्च ॥ द्रोणस्य नल्वणार्मणोन्मानघटकुंभकलशाः ॥ द्रोणद्वयस्य शूर्पः ॥ तुला पुनः पलशतं ॥ तानि विंशतिर्भारइति ॥ ॥ भवति चात्र ॥ शुष्कमेये त्विदं मानं द्विगुणं तु द्रवार्द्रयोः ॥ पेषणालोडने वारि स्नेहपाके च निर्द्रवे ॥ कल्पयेत्सदृशान् भागान्प्रमाणं यत्र नोदितं ॥ अनिर्दिष्टाप्रसिद्धेषु मूलं ग्राह्यं त्वगादिषु ॥ स्नेहपाकस्त्रिधा मंदश्चिक्कणः खरचिक्कणः ॥ मंदः कल्कसमे किट्टे चिक्कणो मदनोपमे ॥ किंचित्सीदति कृष्णे च वर्तमाने तु पश्चिमः ॥ दग्धोऽतऊर्ध्वं निष्कार्यः स्यादामस्त्वग्निसादकृत् ॥ मृदुर्नस्ये खरोऽभ्यंगे पाने बस्तौ च चिक्कणः ॥ हिमवद्विंध्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुंधरा ॥ सौम्यं पथ्यं च तत्राद्यमाग्नेयं वैंध्यमौषधं ॥ ॥ इति भेषजकल्पोनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे पचंमं कल्पसिद्धिस्थानं संपूर्णम् ॥ ५ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ५ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

उत्तरस्थानम् ६

श्रीगणेशाय नमः ॥ धन्वंतरये नमः ॥ अथातो बालोपचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ अथ खलु जातमात्रमेव बालमुल्वात्सैंधवसर्पिषा विशोधयेत् ॥ ततोऽस्यातिप्रबलमोहज्वरपरीतसर्वगात्रस्य क्रोशितुमपि रुजानुरूपमसमर्थस्यानवस्थिताशेषदेहधातोरसंभाव्ययौवनाद्यवस्थस्य क्रकचस्पर्शमिव करवसनशयनसंसर्गं मन्यमानस्याविकल्पितमंगानि विक्षिपतः पुनरिव मरणमनुभवतो लीयमानसंज्ञस्यातिसंबाधयोनिपुटावपीडितप्राणप्रत्यायनाय बलातैलेन परिषेकं कुर्यात् ॥ कर्णमूले चाश्मनोः संघट्टनं ॥ यदि वाऽचेष्टएव स्यात्ततः कृष्णकपालिकाशूर्पेण चैनमभिनिष्पूयाद्दक्षिणकर्णमूले च मंत्रमस्योच्चारयेत् ॥ अंगादंगात्संभवसि हृदयादभिजायसे ॥ आत्मा वै पुत्रनामासि संजीव शरदां शतं ॥ शतायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ नक्षत्राणि दिशो रात्रिरहश्च त्वाऽभिरक्षतु ॥ प्रत्यागतप्राणस्य च प्रकृतिभूतस्य नाभिनालं मूलाच्चतुरंगुलस्योर्ध्वं क्षौमसूत्रेण बध्वा तीक्ष्णेन शस्त्रेण वर्द्धयेत् ॥ ग्रीवायां चैनमवसंज्ज्येन्नाभिं कुष्ठतैलेन सेचयेत्ततः क्षीरिवृक्षकषायेण सर्वगंधोदकेन वा तप्ततपनीयरजतनिर्वापणकवोष्णेन कपित्थपत्रकषायेण

---

१ उल्बादपरापरपर्यायात् २ सैंधवयुक्तेन सर्पिषा ३ वादनं कारयेद्वैद्यः ४ छेदयेत् ५ योजयेत् ६ सर्वेषां गंधानां चंदनादीनां जलेन ७ इदं विशेषणं सर्वेषु स्नानकल्पेषु योज्यं

वा तद्विधेन स्नापयेत्ततोस्य सुपरिलिखितनखया सुप्रक्षालितोपधानया कार्पासपिच्ववगुंठितया दक्षिणप्रदेशिन्या जिह्वौष्ठकंठमनुसुखं प्रमृज्यात्तालु चोन्नम्य स्नेहपिचुनोपरिष्टादवगुंठयेत्ततश्चैंद्रीब्राह्मीशंखपुष्पीवचाकल्कं मधुघृतोपेतं [1]हरेणुमात्रं कुशाग्रो[2]भिमंत्रितं सौवर्णेनाश्वत्थपत्रेण मेधायुर्बलजननं प्राशयेत्तद्वद्ब्राह्मीबलाऽनंताशतावर्यन्यतमचूर्णं वा ॥ ततः सैंधवोपहितेन सर्पिषा गर्भोदकानि वामयेत्तथास्योरःकंठविशुद्ध्या लाघवमभिलाषश्च जायते ॥ अथास्य जातकर्म प्राजापत्येन विधिना कुर्यात् ॥ अपिच ॥ सिराणां हृदयस्थानांविवृतत्वात्प्रसूतितः ॥ तृतीयेऽन्हि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते ॥ तस्मात्प्रथमेऽहन्यनंतामिश्रे मधुसर्पिषी मंत्रपूते त्रिकालं प्राशयेत् ॥ द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च ॥ ततः प्राङ्निवारितस्तन्यस्य [3]स्वपाणितलसंमितं सर्पिर्द्विकालं दापयेदनंतरं च स्तन्यमिष्टं ॥ अहरहश्चास्य स्रोतः शृंगाटकं स्नेहाप्लुतेन प्रच्छादयेत्प्राक्शिरसं चैनं क्षौमनिचये संवेशयेदुच्छीर्षके चास्याभिमंत्रितमुदकुंभं स्थापयेत् द्वारपक्षयोश्च ॥ अदारीविदारीबदरीखदिरपीलुनिंबपरूषकशाखाभिरेनं बीजयेत्ताभिश्च समंततःसूतिकागारं परिवारयेत्सर्षपाः कणिकाश्चांतर्बहिः प्रकिरेत्सायं प्रातश्च बलिं ग्रहोक्तैश्च गुग्गुल्वादिभिर्धूमं कुर्वीत ॥ तथा ब्राह्मणादथर्वविदो दशाहं शांतिकर्म ॥ आर्यां महामायूरीमार्यरत्नकेतुधारिणीं चोभयकालं वाचयेत्॥ हिंगुवचारुष्करक्षोघ्नैः पोटलिकामुत्तरदेहल्यामासज्जेत् ॥ कुमारस्य च सह मातुः कंठे उच्छीर्षके च ॥ तद्वदार्यपर्णी शतावरीमार्यापराजितां च रोचनाभिलिखितां द्वारे च ॥ देहलीमनुतिर्यङ्मुसलं निधापयेत् ॥ कणकंटककर्तिदुकेंधनस्याग्निर्नक्तं दिनं जागृयात्तथानुरक्ताः स्त्रियः सुहृदश्च ॥ प्रह

१ रेणुकबीजप्रमाणं २ प्रागुक्तमंत्रेणाभिमंत्रितं ३ स्वशब्देन बालस्तस्यैवपाणेस्तलेन मध्येन संमितं तत्प्रमाणं

ष्टजननसंपूर्णं च तद्वेश्म कार्यं॥अथास्य समानवर्णा मध्यमवयाः शुचि-रलोलुपा निभृता नातुरा जीवद्वत्सा वत्सला ब्रह्मचारिण्यव्यंगा च बहुक्षीरा शुक्लांबराचारा दीर्घ-ह्रस्वादिदेहदोषाष्टकरहिता लंबोर्ध्वचूचुकातिहीनपीनस्तनदोषरहिता युक्तचूचुका धात्री स्यात्तस्या एव स्तन्यं पिबेत्तच्चोदकपात्रे दुह्यमानमेकतां यदुदकेन सह गच्छति वक्ष्यमाणदोषरहितं च तच्छुद्धमारोग्यं बलजननं॥अथ च धात्री स्नात-ऽनुलिप्ता नित्यमहतवासाः सुमनाः सुप्रजा स्थापनौषधीः शिरसा बिभ्राणा प्राङ्मुखी स्तनं प्राग्दक्षिणं धौतमीषत्परिस्रुतं पाययेत् ॥ नानास्तन्यस्य ह्यसात्म्यत्वान्नानाविधव्यापदो भवंति ॥ अपरिस्रुते चातिस्तन्यपूर्णस्तनपानेनास्नेहनात्कासश्वासज्वरच्छर्दीणां संभवः ॥ रूक्षान्नपानकर्शनक्रोधशोककामादिभिः स्तन्यनाशः ॥ स्तन्यजननानि मद्यानि सीधुवर्ज्यान्यानूपमांसानि द्रवाः स्वाद्वम्ललवणप्रायाश्चाहाराः क्षीरिण्यश्चौषधयः क्षीरपानमनायासः सौमनस्यं च ॥ न च क्षुधितशोकार्तश्रांतक्रुद्धप्रदुष्टधातुगर्भिणीविरुद्धाहारभुक्तानां स्तन्यं पाययेन्नाजीर्णौषधं च बालमिति॥भवति चात्र॥षष्ठीं निशां विशेषेण कृतरक्षाबलिक्रियाः॥ जागृयुर्बांधवास्तस्य दधतः परमां मुदं॥दशमे द्वादशे वाऽह्नि गोत्रोचारैः शुभैः शुभे ॥ सूतास्नानोत्सवं कुर्यात्पिताऽपत्यस्य नाम च ॥ दिने शततमे वाऽऽख्यां पूर्णसंवत्सरेऽथवा ॥ बिभ्रतोंऽगे मनोह्वालरोचनागुरुचंदनं ॥ पूज्यत्रिपुरुषानूकमादौ घोषवदक्षरं ॥ अवृद्धं कृतमूष्मांतमनरातिप्रतिष्ठितं ॥ नक्षत्रदेवतायुक्तं तदेव न तु केवलं ॥ मंगल्यमंतरंतस्थं न दुष्टं न च तद्धितं ॥ पुंसो विसर्जनीयांतमसवर्णं स्त्रियाः पुनः ॥ विषमाक्षरमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोरमं ॥ सुखोच्च्यं दीर्घवर्णांतमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ततः प्रकृतिभेदोक्तरूपैरायुः परीक्षणं ॥ प्रागुदक्शिरसः कुर्याद्बालस्य ज्ञानवान्

१ जीवंत्यायाः २ प्रकृतिभेदं विकृतिविज्ञानीये उक्तानि रूपाणि तैः

भिषक्॥प्रशस्तवास्तुशरणं सज्जोपकरणं शुचि ॥ निवातं च प्रवातं च वृद्धस्त्रीवैद्यसेवितं ॥ निर्मत्कुणाखुमशकमतमस्कं च शस्यते ॥ शुचि धौतोपधानानि निर्वलीनि मृदूनि च ॥ शय्यास्तरणवासांसि रक्षोघ्नैर्धूपितानि च ॥ काको विशस्तः शस्तश्च धूपने त्रिवृतान्वितः ॥ वचा यकुष्ठश्रीवेष्टसर्षपैर्धूपयेत्सदा ॥ बोधयेत्सहसा सुप्तं नो न चैनं समुत्क्षिपेत् ॥ तथा ह्यस्य समुल्लासो वेगरोधश्च जायते ॥ माक्षिकामलकव्योषबृहतीमूलसैंधवैः ॥ श्लेष्मापनोदरुच्यर्थमुखमंतः परामृशेत् ॥जीवत्खड्गादिशृंगेषु समासक्तान् शुभान्मणीन् ॥ धारयेदृश चैंद्र्यादीन् जीवकर्षभकानपि ॥ हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्नि विशेषात्सततं वचां ॥ आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरीं रक्षोभिरक्षणीं ॥ स्तन्यदोषाद्गदास्तस्य यथोक्तं तत्पिवेदतः ॥ पीनोऽति कंधराभंगं कुर्यादूर्ध्वाक्षमूर्ध्वगः ॥ उच्छ्वासरोधाल्लंबोऽति स्तनो जीवितसंशयं ॥ न गर्भिण्याः पिबेत्स्तन्यं पारिगर्भिककृद्धि तत् ॥ स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ॥ मूलैः सिद्धं बृहत्याद्यैः स्थिराभ्यां वा सितायुतं ॥ चतुर्थे सूतिकागारादग्निस्कंधपुरोगमात् ॥ मासे निष्कामयेद्देवान्नमस्कर्तुं स्वलंकृतं ॥ पंचमे मासि पूर्णेऽह्नि धरण्यामुपवेशयेत् ॥ द्विकिष्कुमात्रं लिप्तायां बलिं दत्वा चतुर्दिशं ॥ धरण्यशेषभूतानां माता त्वमसि कामधुक् ॥ अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृता ॥ चराचराणां लोकानां प्रतिष्ठाऽस्यन्य?ऽसि च ॥ कुमारं पाहि मातेव ब्रह्मा तदनुमन्यतां ॥ स्वाहेति मंत्रेणानेन प्रत्यहं च ततः परं ॥ साश्रयं सावलंबं च कटघादीन्मर्दयेदनु ॥ षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि क्रमात्तच्च प्रयोजयेत्॥चिरान्निषेवमाणोऽन्नं बालो नातुर्यमश्नुते ॥ भजेद्यथा यथा चान्नं स्तन्यं त्याज्यस्तथा तथा ॥ षट् सप्ताष्टममासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ॥ कर्णौ हिमागमे विध्येद्धात्र्यंकस्थस्य सांत्वयन् ॥ प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामं तु योषितः ॥ दक्षिणेन दधत्सूचीं पालीमन्येन पाणि

ना ॥ मध्ये तत्कर्णपीठस्य किंचिद्गंडाश्रयं प्रति ॥ जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्म्यवभासिते ॥ धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसांकिते ॥ विध्ये दैवकृते छिद्रे सकृदेवर्जुलाघवात् ॥ नोर्ध्वं न पार्श्वतो नाधः सिरास्तत्र हि संस्थिताः ॥ कालिकामर्मरीरक्तास्तद्व्यधाद्रागरुग्ज्वराः ॥ सशोफदाहसंरंभमन्यास्तंभापतानकाः ॥ तेषां यथामयं कुर्याद्विभज्याशु चिकित्सितं ॥ स्थानव्यधान्न रुधिरं न रुग्रागादिसंभवः ॥ स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रं चानु निधापयेत् ॥ आमतैलेन सिंचेच्च बहलां तद्वदारया ॥ विध्येत्पालीं हितभुजः संचार्याथ स्थवीयसी ॥ वर्तिस्त्र्यहात्ततो रूढं वर्द्धयेत शनैः शनैः ॥ स्वेदितोद्वर्तितं कर्णमभ्यक्तं बृंहणैः पुनः ॥ नाजीर्णे न मलोद्रेके न चात्युष्णे विवर्द्धयेत् ॥ सदा च युंज्यादभ्यंगान्कर्णपालीगदोदितान् ॥ पुष्टिनीरुक्त्वजननानिति संवर्द्धिते दृढे ॥ कलधौतावबद्धानि कर्णे रत्नानि निक्षिपेत् ॥ छिंद्यादवृद्धौ स्त्रीणां तु पालिमंतरपांगतः ॥ देवतापांगयोर्बाह्यं व्यापदः स्युस्ततो ध्रुवाः ॥ जिह्मसूचीव्यधाद्वर्तिगाढत्वादथवा मलैः ॥ जाते महति संरंभे वर्तिमाश्वपनीय तत् ॥ यवैरंडजटायष्टीमंजिष्ठाद्यैः प्रलेपयेत् ॥ सुरूढं च पुनर्विध्येत्त्वरया तु विवर्द्धनात् ॥ छिद्येत पाली शुद्धस्य शुद्धास्रां संदधीत तां ॥ कर्णामयनिषेधोक्तसंधानविधिना भिषक् ॥ वर्षं स्ववसतेर्बाह्यं कुमारस्य न दर्शयेत् ॥ दीपमातपमग्निं च रूपमन्यच्च भासुरं ॥ अथैनं जातदशनं क्रमशोऽपनयेत्स्तनात् ॥ पूर्वोक्तं योजयेत्क्षीरमन्नं च लघु बृंहणं ॥ कुर्यादपस्तनं स्नेहसंक्रांत्या स्तनलेपनैः ॥ बीभत्सैर्यावकासेककृत्रिमक्षतदर्शनैः॥पियालमज्जामधुकमधुलाजसितोपलैः ॥ अपस्तनस्य संयोज्यः प्रीणनो मोदकः शिशोः ॥ दीपनो बालबिल्वैलाशर्करालाजसक्तुभिः ॥ संग्राही

१ स्थूलां २ आराचर्मकाराणांचर्मच्छेदनशस्त्रमितिसुश्रुतेडल्हणः ३ छागं गव्यं वा तद्गुणं ४ एतन्नामामोदकः

धातुकीपुष्पशर्करालाजतर्पणैः॥बुभुक्षा चेत्प्रबलतामपस्तन्यस्य गच्छति ॥ अत्यग्निजिद्धितं तस्य विधानं पारिगर्भिकं॥ अभियुक्तः सदाचारो नातिस्थूलो न लोलुपः ॥ कुमारधारः कर्तव्यस्तत्राद्यो बालचित्तवित् ॥ अधार्मिकं दुराचारः स्थूलो विकटगामिनं ॥ करोति लोलुपो बालं घस्मरत्वेन रोगिणं ॥ रोगांश्चास्य जयेत्सौम्यैर्भेषजैरविषादकैः ॥ अन्यत्रात्ययिकाद्व्याधेर्विरेकं सुतरां त्यजेत् ॥ त्रासयेन्नाविधेयं च त्रस्तं गृह्णंति हि ग्रहाः ॥ वस्त्रवातात्परुषस्पर्शात्पालयेल्लंघिताच्च तं ॥ क्रीडाभूमिः समा कार्या निःशस्त्रोपलशर्करा ॥ बिल्वोषणकणांभोभिः सिक्ता निंबोदकेन वा ॥ जातुषं घोषवच्चित्रमत्रासं रमणं लहत् ॥ अतीक्ष्णाग्रं गवाश्वादिमंगल्यमथवा फलं ॥ शक्तिमंतं यथावर्णं विद्यामध्यापयेत्ततः ॥ अनुशिष्यात्सदा चैनं धर्माय विनयाय च ॥ यथा नेंद्रियदुष्टाश्वैर्ह्रियते यौवनागमे ॥ अभ्यंगोद्वर्तनं स्नानं प्रत्यहं च समाचरेत् ॥ सहदेवास्थिराकौंतीकुसुमोत्पलचंदनैः॥ बृहतीफलतर्काशीसर्षपाकुष्ठसैंधवैः ॥ अश्वगंधावचैरंडतिलापामार्गतंदुलैः ॥ सात्मगुसाफलैस्तैलं साजक्षीरं विपाचितं ॥ रक्षोघ्नः पुष्टिदोऽभ्यंगस्तद्वदुद्वर्त्तनं च तैः ॥ दधिमाक्षिकसंयुक्तैस्त्रिगुणीकृतचिक्कसैः ॥ मूर्वामूलहरिद्रजनीयवैश्चोद्वर्त्तनं हितं ॥ कुलत्थचूर्णमेवं वा वाजिगंधारजोऽपि वा ॥ स्नाने सर्वौषधीकल्को/जीवनीयांबुचेष्यते ॥ आरग्वधादिनिर्यूहे शृतं शीतवसंतयोः ॥ वत्सकादिप्रतीवापं कुमारं प्राशयेद्धृतं ॥ ग्रीष्मे वातातपस्वेदैर्बालः क्लाम्यत्यतो हिमं ॥ प्रातरेव पिबेद्दुग्धं जीवनीयगणे शृतं ॥ सिताघृताढ्यान् सक्तूंश्च लिह्याच्च त्वेवपीतकं ॥ धान्याम्लपायी लिह्याद्वा घृतसात्म्यो घृतं शृतं ॥ काकोलीशर्करामेदातुरथायष्ट्याह्वजीवकैः ॥ कुटन्नटेन मूर्द्धानं लिंपेदन्यैश्च शीतलैः ॥ रास्नासरलवर्षाभूहिंगुसैंधवदारुभिः ॥ सर्पिर्विदार्यादिजले

१ चिक्कसं यवपिष्टं

साधितं लेहयेच्छिशुं ॥ प्रपौंडरीकं मधुकं शूर्पपर्ण्यौ दुरालभा ॥ प्रियालमज्जा काकोली विदारी कट्फलाऽमृता ॥ द्राक्षाऽजशृंगी दुग्धीका क्षीरशुक्ला हयाह्वया ॥ शृंगी मधुककुसुममेदर्षभकजीवकं ॥ एभिः क्षीरं घृतं सिद्धं लिह्याद्बालो घनात्यये ॥ ब्राह्मीसिद्धार्थकवचासारिवाकुष्टसैंधवैः ॥ सकणैः साधितं पीतं वाङ्मेधास्मृतिकृद्धृतं ॥ आयुष्यं पापरक्षोघ्नं भूतोन्मादनिबर्हणं ॥ त्रिफला लक्ष्मणाऽनंता समंगा सारिवा वचा ॥ ब्राह्मी पाठा द्विबृहती द्विस्थिरा द्विपुनर्नवं ॥ सहदेवा रवेर्वल्ली पयस्या गिरिकर्णिका ॥ तोयकुंभे पचेदेतत्पलांशं पादशेषितं ॥ तेन कौंतीवचाकुष्ठकृष्णासर्षपसैंधवैः ॥ नीरुक्सरूपवत्सायाः संयुक्तं पयसा च गोः ॥ पुष्ययोगे घृतप्रस्थं सहेमशकलं शृतं ॥ पानाभ्यंजनतो मेधास्मृत्यायुःपुष्टिवृद्धिदं ॥ रक्षोघ्नं च विषघ्नं च सारस्वतमिदं घृतं ॥ लीढं सघृतक्षौद्रं वचाहेमरजोऽल्पशः ॥ संवत्सरं परं मेध्यं रक्षोघ्नं बलवर्द्धनं ॥ पयस्या पिप्पली कुष्टं हरिद्रा सारिवा वचा ॥ मांसी कैडर्यमित्येतच्चूर्णं ब्राह्मीरजःसमं ॥ लीढ्वाऽऽज्येन शिशुर्वर्षं भवत्यपलितो बुधः ॥ बलवान् श्रुतसंपन्नः शतायुः स्थिरयौवनः ॥ प्रातः प्रातरिमं लेहं धात्री चास्यावलेहयेत् ॥ब्राह्मीवचोजयेद्धूर्वा मूर्वा ब्रह्मसुवर्चलां ॥ लक्ष्मणां श्वेतकरीमध्यंडां¹ गौरसर्षपां ॥ सहस्रवीर्यां फलिनीं पकं च बृहतीफलं ॥ रोहिषं चेत्यमी प्राशाः पृथग्द्वादश कीर्तिताः ॥ महताऽप्युपयोक्तव्या नरेण नियतात्मना ॥ नित्यं मृद्भक्षणाद्रक्षेत्तया स्युर्नियतं गदाः ॥ पांडुत्वश्वयथुश्वासकासातीसारजंतवः ॥ छर्दिर्मूर्च्छाग्निसदनस्तन्यद्वेषाः सरुग्भ्रमाः ॥ भक्षयेद्दंतपवनं नास्थिरद्विजबंधनः ॥ तस्य तद्वदनकुद्धः कुर्याद्दंतामयान्सरुक् ॥ शूरैरायुधिभिर्गुप्तमधृष्यं नगरं परैः ॥ यथा शिशोर्वपुस्तद्वद्यथोक्तैर्विधिभिर्ग्रहैः ॥ इति बालोपचारणीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

१ अध्यडां कवचबीजं

अथातो बालामयप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ त्रिविधो हि बालः प्रा[?]क्तस्य क्षीरमदुष्टं प्रयुंजीत ॥अन्नादस्य हितमन्नं॥ उभयवृत्ते-रुभयं॥ क्षीरं हि यथोक्तैर्दोषकोपनैराहारविहारैर्धात्र्या व्यापन्नं विविधामयोदयाय बालस्य कल्पते ॥ तत्र श्यामारुणवर्णं तिक्तकषाया-नुरसं विशदं रूक्षमलक्ष्यगंधं फेनिलमतृप्तिकरमाध्मानमूत्रवर्चोविबं-धकृत्कर्शनमप्सु विसर्पति विच्छिन्नं च प्लवते वातदुष्टं ॥ कृष्णं नीलं ताम्रावभासं तिक्ताम्लकटुकानुरसं कुणपरुधिरगंधि भृशोष्णमप्सु पी-तराजिमद्विदाहकरं च पित्तदुष्टं ॥ अत्यर्थं शुक्लं मधुरं लवणानुरसं घृततैलवसामज्जगंधिपिच्छिलं बहलं तंतुमद्गुरु सलिलेऽवसीदति नि-द्राबहुलं च श्लेष्मदुष्टं॥तदुपयुज्यमानं यथास्वलिंगान् व्याधीनभिनिर्व-र्तयति॥स यत्प्रदेशमभीक्ष्णं स्पृशति स्पर्शं च न क्षमते तत्र रुजमुपल-क्षयेत् ॥ निमीलिताक्षतया मूर्ध्नि रुजं ॥ जिह्वोष्ठदंशश्वासमुष्टिबंधो-र्ध्वेक्षणैर्हृदये ॥ विण्मूत्रसंगच्छर्द्याध्मानांत्रकूजनस्तनदंशनवेष्टनपृ-ष्ठविनमनजठरोन्नमनैर्जठरे ॥ मूत्रसंगतृण्मूर्च्छात्रासदिगभिवीक्षणह-स्तखलीपादकुब्जीभवनश्मश्रुकेशलुंचनैर्बस्तौ गुदे च ॥ सर्वत्र च स्व-भावातिरिक्तरोदनेन मुखवित्कणनेन च ॥ अथ यथामयं यथादोषं च धात्र्याः शमनशोधनानि प्रयुंजीत ॥ तत्र वातदूषिते स्तन्ये देवदा-रुसरलकटुरोहिणीवचाकुष्टपाठाभार्ङ्गीमागधिकावृश्चिकालीचित्रकाज-मोदशुंठीमरिचानां क्वाथं दशमूलकाथं वा त्रिरात्रं पाययित्वा वात-व्याधिविहितानां सर्पिषामन्यतमं निगदमदिरानुपानं दद्याद्वातहरद्र-व्यसिद्धं वा ॥ ततः स्निग्धां मृदु विरेच्य बस्तिकर्मणोपचरेद्वातघ्नैश्चा-भ्यंगस्वेदोपदेहोन्मर्दनैः ॥ सरलरास्नाऽजमोदादेवदारुचूर्णं सर्पिषा बा-लमवलेहयेत्॥एवं विधैरेव च पिपकं सशर्करं सर्पिः॥अपि च॥तिक्ता-

---

१ अष्टांगहृदये तु ॥ संसृष्टलिंगं संसर्गात्त्रिलिंगं सान्निपातिकमिति ॥

नुरसं स्तन्यं मुद्गमाषपलाशाभ्यां काकोलीयुगेन च शोधयेत् ॥ प्रियंगुधातकीपद्मपद्मकदेवदारुक्षौद्रैर्वा ॥ कषायानुरसं हिंगुसैंधववचाघृतेन ॥ फेनिलं विच्छिन्नं च प्लवमानं बिल्वाग्निमंथशृतेन पयसा हविषा च ॥ शूर्पपर्णीकाकोलीबृहत्यवल्गुजफलैर्वा ॥ पित्तेऽमृतापटोलपत्रसारिवाशतावरीनिंबचंदनक्काथं धात्री बालश्च पिबेत् ॥ त्रिफलानिंबकटुकामुस्तकाथं वा ॥ जीवकर्षभकर्द्धिकाकोलीमधुककट्फलकर्कटशृंगीक्काथं वा ॥ सक्षौद्रं पटोलादिं पद्मकादिं वा न्यग्रोधादिं वा ॥ एभिरेव च द्रव्यैः सर्पींषि पित्तघ्नानि च विरेचनानि शीतांश्चाभ्यंगप्रदेहसेकान् कुर्यात् ॥ अपि च ॥ ताम्रावभासं पयो हृदयमुद्वेष्टयति तत्प्रियंगुमुस्तशबररोध्रैः शोधयेत् ॥ अम्लानुरसमम्लपित्तकरं तद्द्राक्षामधुकपयस्याश्रीपर्णीभिः ॥ कटुकानुरसं छर्द्यतीसारकासश्वासकरं तत्काकोलीभ्यां विदारीभ्यां मधुपर्ण्या च ॥ उष्णमामदाहज्वरकरं विरेचनं च तच्चंदनोत्पलकमलैः ॥ कफे तु सैंधवपिप्पलीयुक्तं सर्पिर्बालं पाययेत्॥सैंधवमधुकसंसृष्टं वा मदनपुष्पकल्केन च सक्षौद्रेण स्तनं बालस्य चोष्ठमालिंपेत्तेन सुखं वमति ॥धात्रीं तीक्ष्णैर्वामयेत्ततः कृतसंसर्जनां पंचकोलघनवचाऽतिविषाक्काथं पाययेत्॥तगरसुरदारुसुरेंद्रयवपृथ्वीकाक्काथं वा ॥आरग्वधादिं मुस्तादिं वा ॥रूक्षोष्णान्नस्य धूमगंडूषप्रदेहपरिषेकानविरुद्धं चान्नपानं योजयेत् ॥ अपि च॥ लवणानुरसं विसर्पकोठकंडूकरं॥तत्पिचुमंदपटोलीक्षीरिवृक्षैः शोधयेत्॥ तंतुमद्दौर्बल्यश्वासकासकरं ॥ तत्पिप्पलीनागरचूर्णेन समधुघृतेन ॥ गुरु सदनात्मकं प्रतिश्यायसिंघाणकक्षीरालसककरं ॥तत्पाठाव्योषकल्केन पंचकोलचूर्णेन वा क्षौद्रघृताप्लुतेन दोषोपक्रमणीयं चेष्टेत॥यदा पुनर्धातुसन्निपातप्रकोपनान्यासेवेत तदाऽस्यास्त्रयो मला युगपद्दुष्टाभिप्रपन्नाः क्षीरावहा रसायनीः समनुश्रित्य संकीर्णलिंगं स्तन्यमावहंति ॥ तच्चेदमविज्ञानात्सततमप्रत्यवेक्षणात्प्रमादाद्वा मातुः कुमारः

पिबति ततः स तेन सलिलोपममच्छं विच्छिन्नमामं दुर्गंधि नानाव-
र्णवेदनं फेनिलमतिसार्यते पीतश्वेतमूत्रताविष्टंभतृष्णाज्वरच्छर्दिवि-
जृंभिकाशुष्कोद्गारारुचिभ्रमांगभंगविक्षेपकूजनघ्राणाक्षिमुखपाकह-
स्युपप्लवस्वरसादादयश्चास्य प्रादुर्भवंति ॥ तं क्षीरालसकमत्ययं चाच
क्षते ॥ तत्र धात्रीं बालं च पूर्वमेवाशु वामयेद्धितसंसर्गयोश्च मुस्त
पाठाऽतिविषाककुभकटुकानां क्वाथं पानाय दद्यात् ॥ रास्नाऽजमो
दाप्रियंगुभद्रदारूणां वा ॥ पाठातेजोवतीपुनर्नवावृश्चिकालीनां वा ॥
भूनिंबामृताकुटजफलसारिवाणां वा ॥ वचाहरिद्रादिगणयोर्वा ॥ पा-
ठादिमहाकषायस्य वा ॥ जंब्वाम्रबिल्वकदंबपत्राणां वा ॥ बिल्व-
भंगस्य वा ॥ अनुबंधे च यथाव्याधि प्रतिकुर्वीत ॥ दंतोद्भेदश्च सर्व-
रोगायतनं ॥ विशेषेण तु तन्मूला ज्वरशिरोभितापतृष्णाभ्रमाभि-
ष्यंदकुकूणकपोथकीवमथुकासश्वासातीसारविसर्पाः ॥ स दीर्घायुषो-
ऽष्टमान्मासात्परतो वा प्रवर्त्तते ॥ इतरेषां तु चतुर्थात्ते ह्यतिबाल्ये दं-
तोत्पादवेदनया पीडिता न सम्यक्संपूर्णधातुबला भवंति ॥ तत्रास्थि
मज्जानौ दंतोत्पत्तिहेतू॥ तदा च तयोरसंपूर्णवीर्यत्वात्पुनः कालांत-
रेण दंतानां पतनमापूर्यमाणधातुत्वाच्च पुनरुत्थानमतएव च वृद्धानां
पुनर्दंतोत्पत्तिर्बलाभिपातितानां तु सहसा तदधिष्ठानगतधातुबीजभ्रं
शात्संततिव्यवच्छेदाच्छोणितप्रवृत्त्याऽभिघाताच्च निःसारत्वाच्चिरा-
णां पुनरनुत्पादः ॥ एतेन योगच्युताअपि प्रायशो व्याख्याताः ॥
तौ तु धातुकालक्रमेण पच्यमानौ यदा दंताशयमनुप्रपद्येते तदाऽ-
स्य किंचिदुत्सेधेनोर्ध्वाधोदंतमांससंघट्टनादंगहर्षो जायते ॥ त-
द्गतेन च श्लेष्मणा कंडूस्तदा चूचुकं दंदश्यते ॥ यद्यदालंभते
तत्तदास्यमानयति ॥ मारुतश्चास्य दंतमूलेषु मूर्च्छति ॥ ततः
स कफानुविद्धो ऽस्थिमज्जस्थितः सर्वतो विसरन् सह पित्तेन
धातून्मलांश्च दूषयन् विशोषयति ॥ तद्विजानामसंभवएवेति ॥ भवं

ति चात्र ॥ पृष्ठभंगे बिडालानां बर्हिणानां शिखोद्गमे ॥ दंतोद्भेदे च बालानां न हि किंचिन्न दूयते ॥ यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं यथाबलं ॥ विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितं ॥ त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च ते ॥ अतस्तदेव भैषज्यं मात्रात्वस्य कनीयसी ॥ सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वान्नानुपसेवनात् ॥ स्निग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ सद्यस्तान् वमनं तस्मात्पाययेन्मतिमान्मृदु ॥ बस्तिं साध्ये विरेकेण मर्शेन प्रतिमर्शनं ॥ युंज्याद्विरेचनादींस्तु धात्र्या एव यथोदितान् ॥ मूर्वाव्योषवराकोलजंबूत्वग्दारुसर्षपाः ॥ सपाठा मधुना लीढाः स्तन्यदोषहराः परं ॥ इक्षुमूलकशेर्वाव्ययष्ट्याह्वैस्तत्तु शुध्यति ॥ सांद्रं तु क्षौद्रकाश्मर्यगुडूचीतंदुलांबुभिः ॥ शृतैर्वासुरसश्वेतसर्षपाबृहतीद्वयैः ॥ ग्रथितं पद्मकोशीरफलिनीश्वेतचंदनैः ॥ दंतपालीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ॥ पिप्पल्या धातकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ॥ वार्ध्रीणसकपोतोत्थरजस्तद्वच्च योजितं ॥ लावतित्तिरिवल्लूरजः पुष्परसप्लुतं ॥ द्रुतं करोति बालानां दंतकेसरवन्मुखं ॥ वचाद्विबृहतीपाठाकटुकाऽतिविषाघनैः ॥ मधुरैश्च घृतं सिद्धं सिद्धं दशनजन्मनि ॥ भद्रदारुघनं यष्टी समंगाससितोपला ॥ वातज्वरपरीतांगः पिबेदंतरपानकं ॥ सुराह्वघनयष्ट्याह्वपयस्यांशुमतीद्वयं ॥ नागरं मरिचं भार्ङ्गी वृश्चिकाली शतावरी ॥ घृतं तत्क्वाथदुग्धाभ्यां सिद्धं हंत्यनिलज्वरं ॥ बालस्य पानाभ्यंगाभ्याभिश्चोन्मर्दनं हितं ॥ हरिद्राकुष्ठषड्ग्रंथाशतपुष्पाहरेणुभिः ॥ माद्र्यैलासुषवीरास्नावर्षाभूनतसर्षपैः ॥ अक्षांशैः सांबुदसुरैर्मस्तुपिष्टैर्मरुद्घ्नैः ॥ तैलप्रस्थं सुरामंडतुल्यमभ्यंजने पचेत् ॥ लाजनीलोत्पलकणामधुरांजनशर्करं ॥ पित्तज्वरमतीसारं मधुलीढं निवर्तयेत् ॥ लाजद्विपिप्पलीक्वाथः शर्करामधुसंयुतः ॥ पीतो ज्वरमती-

१ अपितु सर्वाण्येवांगानि पीडयंतइत्यर्थः ॥

सारं तृष्णां छर्दिं च नाशयेत् ॥आमातिसारे रक्ते च कल्कितां गजपिप्पलीं॥पाययेच्छर्करोपेतां चूर्णं वा देवदारुजं ॥शिरोभितापे सघृतैः शिरः शीतैः प्रलेपयेत्॥पत्रैः कपित्थचांगेरीबदरीकाकमाचिजैः॥शिरोरुक्छर्द्यतीसारनाशनं मूर्द्धलेपनं ॥गवादनी दाडिमं च कृत्वा कोष्णांभसा पचेत्॥कुर्यात्कुकूलपोथक्योर्यथोक्तं स्वंस्वमौषधं॥मनःशिला शंखनाभिः पिप्पल्यो मधुयष्टिका ॥ क्षौद्रेण घृष्टा गुटिका शिशोः सर्वाक्षिरोगजित् ॥ पिप्पलीतंदुलीमुद्गैः सुमनःकोरकैर्यवैः ॥ नीलोत्पलस्य पत्रैश्च श्रेष्ठा वर्त्तिः सितोन्मितैः ॥ मुस्तांजनप्रियंगूणां चूर्णस्तंदुलवारिणा ॥ तृष्णातीसारवमथून् हंति पीतः समाक्षिकः ॥ पटोलनिंबकुटजसप्तपर्णं सदीप्यकं ॥ देवदारुविडंगानि सरलो माक्षिकं घृतं ॥ लीढं ज्वरमतीसारं कासं पांड्वामयं वमिं ॥ हन्याच्च मातृकान्दोषान् रोगानन्यांश्च तद्विधान् ॥ मधुकव्योषपड्रंथाग्रंथिकाः *स्पृष्टरोदिताः॥ क्षीरिणां च प्रवालानि पाठां च विपचेद्धृते ॥ तत्पीतं समधु श्लेष्मज्वरघ्नं दीपनं परं॥रास्नैलानतनक्तारीमधुशिग्रुसुराह्वयैः॥ सबिल्वकुष्ठवरणरेणुकामिशिभिः कृतः ॥ श्लेष्मज्वरहितो लेपस्तैलमभ्यंजनं च तैः ॥ मंडलानि च साज्येन गजमूत्रेण लेपयेत् ॥ रजनीदारुसरलश्रेयसीबृहतीद्वयं ॥ पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानुलोमनं ॥ अतीसारज्वरश्वासकामलाकासपांडुजित् ॥ बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदं ॥ बिल्वपेशी सवरुणा धातकी रोध्रवालकं ॥ हंति लीढमतीसारं शिशोः क्षौद्रयुतं द्रुतं ॥ त्रिफलाधातकीपुष्पपद्मबिल्वशलाटुभिः ॥ सकट्वंगैर्घृतं सिद्धमुदरामयनाशनं ॥ पथ्यासौवर्चलक्षारवेल्लव्योषाग्निहिंगुभिः ॥ तिक्तया च घृतं सिद्धं समक्षीरं व्यपोहति ॥ गुल्मानाहगुदभ्रंशश्वासकासविलंबिकाः ॥ समंगाधातकीलोध्रकुटन्नटबलाह्वयैः ॥ महासहाक्षुद्रसहामुद्गबिल्वशलाटुभिः ॥ सकार्पासीफलैस्तोयसाधितैः साधितं घृतं ॥ क्षीरमस्तुयुतं हंति शीघ्रं

दंतोद्भवान् गदान् ॥ विविधानामयानेतद्वृद्धकाश्यपनिर्मितं ॥ दंतोद्भेदोत्थरोगेषु न बालमतियंत्रयेत् ॥ स्वयमप्युपशाम्यंति जातदंतस्य यद्गदाः ॥ यावन्मासस्य यो जातस्तावद्वर्षस्य स द्विजः ॥ पतति प्रायशोऽष्टानां तेषां पूर्वस्य संभवः ॥ अत्यहःस्वमशीतांबुश्लैष्मिकस्तन्यसेविनः ॥ शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतःसु रसवाहिषु ॥ अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते॥ कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशुष्कमुखेक्षणः ॥ सैंधवव्योषशार्ङ्गेष्टापाठागिरिकदंबकान् ॥ शुष्यतो मधुसर्पिर्भ्यामरुच्यादिषु योजयेत्॥ अशोकरोहिणीयुक्तं पंचकोलं च चूर्णितं॥ बदरीधातकीधात्रिचूर्णं वा सर्पिषा युतं ॥ अश्वलिंडरसक्षौद्रयुक्तं वा मधुयष्टिकां ॥ द्विवार्ताकीफलरसं केवलं वाऽश्वविड्रसं ॥ मधुना वा घनव्योषपाठामूर्वाशतावरीः ॥ सपयस्याः पृथक्पर्णीशृतं वा माक्षिकान्वितं ॥ स्थिरामरतरुव्योषद्विपुनर्नवसाधितं ॥ स्थिरावचाद्विबृहतीकाकोलीपिप्पलीनतैः ॥ निचुलोत्पलवर्षाभूभार्ङ्गीमुस्तैश्च कार्षिकैः॥ सिद्धं प्रस्थार्द्धमाज्यस्य स्रोतसां शोधनं परं॥ सिंह्यश्वगंधासुरसाकणागर्भं च तद्गुणं॥ यष्ट्याह्वपिप्पलीरोध्रपद्मकोत्पलचंदनैः॥ तालीसपिप्पलीभ्यां[1] च साधितं शोषजिद्धृतं ॥ शृंगीमधूलिकाभार्ङ्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ॥ अश्वगंधाद्विकाकोलीरास्नर्षभकजीवकैः ॥ शूर्पपर्णीविडंगैश्च कल्कितैः साधितं घृतं॥ शशोत्समांगनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत्परं॥ वचावयस्थातगरकायस्थाचोरकैः शृतं ॥ बस्तमूत्रसुराभ्यां च तैलमभ्यंजने हितं॥ द्वे बले तुंबरुच्छल्ली वचा गिरिकदंबकः ॥ सुरापिष्टः प्रदेहः स्यादधःकाये विशुष्यतः ॥ सिंहस्कंधीसिंहवल्लीकरमर्दीत्रिकंटकैः ॥ भंगक्वाथैः कुमाराणां शुष्यतां परिषेचनं ॥ साशोकरोहिणीं कृष्णां मध्वाज्येन लिहन् जयेत् ॥ शिशुः शोषं शरीरस्यससितच्छागदुग्धभुक् ॥ शुष्ककासे कुमारस्य धात्र्याः स्तन्यविशोधनं ॥ माषसूपः पयोत्कज्वः

१ तालीससारिवाभ्यामित्यष्टांगहृदये पाठः ॥ तालीसमस्तिवाभ्यामित्यपि क्वचित्पाठः

सकृष्णो घृतभर्जितः ॥ मधुनाऽतिविषाशृंगीपिप्पलीर्लिह्येच्छिशुं ॥ एकां वाऽतिविषां कासज्वरछर्दिरुपद्रुतं ॥ कासतृट्छर्द्यतीसारैरर्दितं लाजतर्पणान् ॥ लाजतालीसपत्रं वा बीजानि कमलस्य च ॥ रोध्र-प्रियंगुकल्कं वा पाययेत्तंदुलांभसा ॥ शर्करामधुसंयुक्तं लाजकुस्तुं-बरीरजः ॥ बृहतीफलमूलत्वक्पिप्पलीग्रंथिकैः कृतः ॥ तवक्षीरयुतैः क्वाथो मधुना हंति शीलितः ॥ छर्दिमूर्च्छाज्वरश्वासकासातीसारपीन-सान् ॥ पंचकोलद्विवार्ताकीमूलभार्ङ्गीतुगाह्वयाः ॥ क्षौद्राज्यलीढाः श्व-सनकासपीनसरुक्छिदः ॥ श्यामातिमुक्तातर्कारीकुसुमक्वाथसाधि-तं ॥ यष्टीगर्भं घृतं तृष्णाहिध्माश्वासास्रपित्तनुत् ॥ पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ॥ द्विवार्ताकीफलरसं पंचकोलं च लेहयेत् ॥ पिप्पलीपंचलवणं कृमिजित्पारिभद्रकं ॥ तद्वल्लिह्यात्तथा व्योषं मर्षी वा रोमचर्मणां ॥ लाभतः शल्पकश्वाविद्गोधर्श्यगिरिजन्मनां ॥ ख-दिरार्जुनतालीसकुष्टस्यंदनजे रसे ॥ सक्षीरं साधितं सर्पिर्वमथुं वि-नियच्छति ॥ हनुमूलगतो वायुर्दंतदेशान्विशोषयेत् ॥ यदा शिशोः प्रकुपितो नोत्तिष्ठंति ततो द्विजाः॥रूक्षाशिनो वातिकस्य चालयत्यनि-लः सिराः ॥ हन्वाश्रयाः प्रसुप्तस्य दंतैः शब्दं करोत्यतः॥क्षीरिप्रवालम-धुकदर्भमूलबिसोत्पलैः॥तृष्णादाहज्वरहरः कषायः ससितामधुः॥शर्क-रादाडिमकणानागकेसरजीवकं ॥ लिहन्कुमारः क्षौद्रेण तृट्छर्दिभ्यां विमुच्यते ॥ लाजैः सचंदनोशीरयष्टीमधुकपद्मकैः ॥ लिप्तो धौतः स्तनः पीतो भ्रमतृड्दाहमोहहा॥ अस्नेहलवणं पीत्वा संस्कृतं लावजं रसं ॥ सशर्करं विजयते बालो लंघनजान् गदान् ॥ विसर्पस्तु शि-शोः प्राणनाशनो बस्तिशीर्षजः ॥ पद्मवर्णो महापद्मो बाले दोषत्रयो-द्भवः ॥ शंखाभ्यां हृदयं याति हृदयाद्वा गुदं व्रजेत् ॥ सदंतो जायते यस्तु दंताः प्राग्यस्य चोत्तराः॥ कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शांतिकं च द्वि-

१ शल्यकादिजन्मनां रोम्णां चर्मणां च यथालाभं मर्षीं मधुघृताभ्यां लिह्यात् ॥

आतये ॥ दद्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेषं च पूजयेत् ॥ वत्सस्य मधुलाजानामापूर्य प्राङ्मुखो मुखं ॥ चुंबेत्कुमारस्त्रीन्वारान्प्रायश्चित्तमिदं परं ॥ नावमारोहयेद्बालं स्नातं स्कंधं गजस्य च ॥ भोजयेद्ब्राह्मणांश्चात्र पायसं मधुसर्पिषा ॥ मातुः कुमारो गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि ॥ कायाग्निसादवमथुतंद्राकार्श्यारुचिभ्रमैः ॥ युज्यते कोष्ठवृद्ध्या च तमाहुः पारिगर्भिणं ॥ रोगं परिभवाख्यं च युंज्यात्तत्राग्निदीपनं ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलकटुकादेवदारुभिः ॥ क्षारद्वयबिडाजाजीबिल्वमध्याग्निदीप्यकैः ॥ दधिसौवीरकसुरामंडैश्च विपचेद्घृतं ॥ हंति प्रयुक्तं तत्काले रोगान्पारिभवाश्रयान् ॥ अन्नेनोपहतं स्तन्यं पिबतो विहितात्परं ॥ इमानेव गदान्कुर्यात्कुर्यात्तेष्वेतदेव च ॥ पीतं पीतं च यः स्तन्यं सवातमतिसार्यते ॥ तस्याप्येतत्परं पथ्यं दीपनं बलवर्णकृत् ॥ अत्युद्रिक्तक्षुधं बालं परिभूतं तु लेहयेत् ॥ विदारीयवगोधूमकणाचूर्णं घृताप्लुतं ॥ पाययेदनु च क्षीरं शृतं समधुशर्करं ॥ अक्षमज्जाद्विकाकोलीयष्टीमधुकमोरटैः ॥ श्रपयेत्क्षीरमाज्यं वा बीजैरिक्षुरकस्य च ॥ तत्प्रयोज्यं गुरु स्निग्धं यच्चात्यग्नौ पुरेरितं ॥ श्ववायसबिडालानामुच्छिष्टेन जलेन च ॥ स्नापयेत्तं न चेदेवं क्षुत्तस्य प्रशमं व्रजेत् ॥ क्षीरिपादपमूलस्थं विधिना स्नापितं ततः ॥ वस्त्ररत्नाद्यलंकारैः कुमारं भूषयेन्मितैः ॥ रूक्षं चानु ततः कुर्याद्भूषणव्यत्ययं तयोः ॥ एतदायुःप्रदं धन्यं स्नपनं सर्वरोगजित् ॥ जटीभूतकचाक्षादिपक्ष्माणं त्वतिलोलुपं ॥ गोमूत्रगंधिं स्नपयेत्तीर्थे गव्यशकृद्रसैः ॥ वचापुष्पशिलाकुष्ठवयस्थाहिंगुकट्फलैः ॥ सवस्तमूत्रमर्दितैस्तैलमभ्यंजनं पचेत् ॥ बलाविदारीत्रिकटुकुष्ठोशीरकुचंदनैः ॥ सिद्धं पीतं हविर्हंति तं विकारमशेषतः ॥ शिरः पृष्ठं ततो मुष्कौ ततः पादौ च योजयेत् ॥ हस्ताभ्यामुत्थितो वायुः स पर्वानुलयः स्मृतः ॥ गौरीवचासदापुष्पीहयगंधाकटुत्रयैः ॥ सकट्फलद्विवार्ता-